

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2010

З М І С Т

CONTENTS

Вітаємо Олександра Петровича Моцю

3

Congratulations to Olexandr Petrovych Motsya

Стаммі

ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині

4

БУНЯТЯН К.П. Підкарпатська культура шнурової кераміки

18

МОЦЯ О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху «на путях»

30

КОЗЮБА В.К. Давньоруське «столпіє» за історико-лексичними і археологічними матеріалами

42

Articles

POZIKHOVSKYI O.L. Holyshiv and the Problem of Division into Periods of the Copper Age of the Western Volyn Region

BUNYATYAN K.P. Corded Ware Pidcarpatska Culture

MOTSYA O.P. Routs of Kyiv Rus Period: Speed of Movement «en Routes»

KOZYUBA V.K. Ancient Rus «Stolpie» by the Historical and Lexical, and Archaeological Materials

Публікації археологічного матеріалу

РУСЯЄВА А.С., КОСТЮК І.О. Графіті на аттичних чорнолакових кіліках з Ольвії

51

БОЛТРИК Ю.В., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Срібна фіала з Семикіної Могили

62

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Сопла з Жидичина

74

Publications of Archaeological Materials

RUSYAYEVA A.S., KOSTYUK I.O. Graffiti on Attic Black-glazed Kylikes from Olbia

BOLTRYK Yu.V., TREISTER M.Yu. Silver Phiala from Semykinna Mohyla

ZLATOHOROSKYI O.Ye., PANYSHKO S.D. Nozles from Zhydychn

До історії стародавнього виробництва

БРОВЕНДЕР Ю.М., ОТРОЩЕНКО В.В., ПРЯХІН А.Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі

To the History of Ancient Crafts

87 BROVENDER Yu.M., OTROSHCHENKO V.V., PRYAKHIN A.D. Kartamysh Mining and Metallurgical Complex of the Bronze Age in the Central Donbas Region

Історія науки

ГРЕЧИШКІНА М.В. Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна у Середній Азії (1929—1941 рр.)

ЕЙКХОФ М. «Романтика 1001 ночі» за восточным фронтом? Микроисторическое исследование раскопок СС-Аненербе в Солоне (Украина, 1943 гг.)

History of science

102 HRECHYSHKINA M.V. Archaeologic Research of O.I. Terenozhkin in the Central Asia (1929—1941)

107 EICKHOFF M. «Romance of 1001 Nights» behind the Eastern Front? Micro-historical Research of the Excavations SS-Anenerbe in Solone (Ukraine, 1943)

Рецензії

МУРЗІН В.Ю. Рец.: О.Д. Могилов. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи

ТОЩЕВ Г.М. Рец.: Е. Kaiser Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut

Book Review

118 MURZIN V.Yu. Rec.: O.D. Mohylov. Horse's Equipment of the Scythian Epoch in the Eastern Europe Forest Zone

120 TOSHCHEV H.M. Rec.: E. Kaiser Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut

Хроніка

До 60-річчя Сергія Миколайовича Рижова
МАЦКЕВИЙ Л.Г., ПАНАХИД Г.І., МИСЬКА Р.Г. На пошану Михайла Рожка

Пам'яті Володимира Миколайовича Зоценка

До 60-річчя Віталія Михайловича Зубаря

ВІДЕЙКО В.М. Мультимедійні програми з історії та археології у творчому доробку В.М. Зубаря

News Review

123 To the 60th Anniversary of Serhiy Mykolayovych Ryzhov

124 MATSKEVYJ L.H., PANAKHYD H.I., MYSKA P.H. To the Honour of Mykhaylo Rozhko

128 To the Memory of Volodymyr Mykolayovych Zotsenko

131 To the 60th Anniversary of Vitaliy Mykhaylovych Zubar

144 VIDEYKO M.Yu. Multimedia Programs of Historical and Archaeological Studies in works of V.M. Zubar

Наші автори

Список скорочень

Our Authors

Abbreviations

Здано до набору 01.03.2010. Підписано до друку 19.05.2010. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Наклад 575 прим. Зам. 2696

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ВІТАЄМО ОЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА МОЦЮ

У 2010 р. виповнюється 60 років від дня народження відомого українського історика й археолога, члена-кореспондента НАНУ, професора, завідувача відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України Олександра Петровича Моцю.

Олександр Петрович Моця народився 30 травня 1950 року в с. Літки Київської обл., на берегах Десни. З 1968 до 1972 року він навчався на історичному факультеті Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка по кафедрі археології і музеєзнавства. Після служби в армії працював на посаді старшого лаборанта Археологічного музею НАН України. У 1976 р. О.П. Моця вступив до аспірантури Інституту археології НАН України, яку закінчив 1979 року, після чого був зачислений на посаду молодшого наукового співробітника цього ж інституту. В наступному році він захистив кандидатську дисертацію «Населення Середнього Подніпров'я IX—XIII ст. за даними поховальних пам'яток». У 1986 р. Олександр Петрович очолив сектор давньоруської та середньовічної археології Інституту, а у 1991 р. — успішно захистив докторську дисертацію «Південноруські землі в IX—XIII ст. (за даними поховальних пам'яток)». У 1997 р. О.П. Моця присвоєно вчене звання «професор», а в 2003 р. він став членом-кореспондентом НАНУ. З 1999 р. Олександр Петрович очолив утворений з сектору відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Свою польову експедиційну діяльність Олександр Петрович розпочав більше 40 років тому. Його ім'я нерозривно пов'язане з історією археологічного вивчення багатьох літописних центрів, сіл та могильників Чернігівсько-Сіверського, Київського й Галицького давньоруських князівств. О.П. Моця керував та брав активну участь у археологічних розкопках та розвідках літописних міст та їх середньовічних округ: Чернігова, Новгорода-Сіверського, Шестовиці, Батурина, Рогощі, Седнева, Липового, Клонова, Автуничів (Чернігівщина), Зеленого Гаю (Сумщина), давньоруського Поросся — Богуслава, Білої Церкви, Яблунівки,

Торчеська (Шарків), Буків та багатьох інших регіонів і пам'яток.

Саме з ім'ям Олександра Петровича пов'язані цікаві міжнародні проекти по вивченню давніх історичних комунікацій по осі Великого шовкового шляху: ділянок Київ—Болгар та Київ—Регенсбург. Останніми десятиліттями ювіляр все більше уваги приділяє організації та розгортанню широких та змістовних наукових археологічних досліджень пам'яток доби пізнього середньовіччя і ключових історичних місць ранньої української історії.

Наукові відкриття, теоретичні положення і конкретні розробки О.П. Моці широко відомі не тільки на батьківщині, але й серед численних закордонних колег. Ювіляр брав участь у роботі багатьох представницьких міжнародних наукових конгресів, семінарів та конференцій в Україні, Білорусі, Російській Федерації, Польщі, Франції, Німеччині, Югославії, Словаччині та інших країнах. Його доповіді на всеукраїнських, міжрегіональних та міжнародних конференціях завжди отримували схвальну оцінку колег і громадськості.

Визнаний спеціаліст у галузі археології та історії Київської Русі, О.П. Моця опублікував більше 330 наукових праць загальним обсягом

понад 200 друк. аркушів. Його плідному і талановитому перу належить шість персональних монографій, присвячених різним аспектам вивчення давньоруського періоду вітчизняної історії та археології. Він є також співавтором багатьох колективних монографій, членом редколегій більше 20 наукових видань, зокрема журналів «Археологія», «Діалог. Історія, політика, економіка», «Сіверянський літопис», відповідальним редактором наукових збірок та монографій. Олександр Петрович завжди відкритий до нових прогресивних гіпотез, наукових підходів та сучасних методик, повсякчас робить усе можливе для всебічної наукової і суто людської, житейської підтримки своїх співробітників, учнів та колег.

Наукові і суспільні таланти ювіляра були неодноразово високо відзначені: він є лауреатом премій ім. М.І. Костомарова НАН України (1996 р.); ім. М.С. Грушевського (2008 р.), а також Державної премії України в галузі науки і техніки (2002 р.).

Упродовж десятиліть Олександр Петрович гармонійно поєднує науково-дослідницьку та науково-організаційну роботу з талановитою просвітницькою та науково-популяризаторською діяльністю. Значну увагу О.П. Моця приділяє роботі зі студентами, магістрами, аспірантами та викладачами вищих навчальних закладів України. В експедиціях під його керівництвом пройшли практику чимало поколінь студентів кількох університетів. Його лекції та спеціальні

курси слухають та вивчають студенти, бакалаври та магістри багатьох закладів України: Київського інституту «Слов'янський університет», Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Київського національного університету культури і мистецтв, Одеського національного університету, Кіровоградського, Переяслав-Хмельницького та Чернігівського державних педуніверситетів та інших. Неодноразово О.П. Моця очолював державні експертно-національні комісії з прийому випускних іспитів. Під науковим керівництвом О.П. Моці понад 10 здобувачів та аспірантів захистили кандидатські дисертації, його вихованці вже теж мають своїх учнів. І зараз ювіляр продовжує наукове керівництво кількома молодими науковцями, які успішно працюють над дисертаційними роботами. Олександр Петрович є членом Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України та Експертної ради ВАК України з історичних дисциплін.

Людяність і доброзичливість Олександра Петровича, його щиросердне вболівання за своїх колег і друзів, притаманний йому гумор здобули справжню любов і пошану в усіх, хто його знає і працює з ним. Співробітники, колеги науковці та освітяни, однодумці, учні і друзі щиро вітають Олександра Петровича Моця з ювілеєм та бажають йому міцного здоров'я, наукової та творчої наснаги і всіляких гараздів.

О.А. Позіховський

ГОЛИШІВ І ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ЕНЕОЛІТУ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Повторний аналіз матеріалів енеолітичного комплексу біля с. Голишів Волинської обл. дозволив поточнити їх культурну атрибуцію та відносну хронологію.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Західна Волинь, маліцька культура, люблінсько-волинська культура, поселення, могильники, кераміка

Однією з невирішених проблем доби енеоліту Західної Волині є питання його періодизації та хронології. Перепоною для їхнього розв'язання були не відсутність досліджених пам'яток (хоча більшість з них розкопано незначними площами), а, перш за все, відмінні підходи українських і польських дослідників до цієї проблематики. Звідсіля і різні назви одних і тих само культурних явищ. Це докладно висвітлено в літературі (Конопля 1990, с. 4; Zakościelna, Gurba 1997, s. 201).

На рубежі століть С. Кадровим та А. Закосцельною було розроблено періодизацію маліцької (МК) та люблінсько-волинської культур (ЛВК), яка отримала визнання у дослідників Центральної та Східної Європи. Для її розробки автори залучили старожитності і з території Польщі, і з пам'яток Західної Волині. Зокрема, матеріали з поселення та могильника біля с. Голишів Волинської обл. стали основою для виділення першої (передкласичної) фази ЛВК (Kadrow, Zakościelna 2000, р. 208; Zakościelna 2006a, s. 80). Її прикметними рисами, на думку дослідників, є: посуд з рисами МК фаз I с/II а (профільовані вази та біконічні посудини з карбованими по краю вінцями; штамповий орнамент у верхній частині тулуба) та наявність посуду ЛВК (високі конічні вази з чотирма потовщеннями по краю вінець, кубки з високою циліндричною шийкою, конічна миска, розмальована білою фарбою). Виділення цієї фази ґрунтувалося на публікації першого дослідника цієї пам'ятки М.А. Пелешишина. В ній детально описано побутові об'єкти, поховання, посуд та знаряддя праці, віднесені ним до проміжної ланки між пам'ятками типу

Зимно і Костянець лендельської культури (Пелешишин 1998, с. 78).

На нашу думку, М.А. Пелешишином було допущено суттєві методичні помилки, які й спричинили непорозуміння у визначенні зарубіжними дослідниками місця пам'ятки в періодизаційній схемі енеоліту Західної Волині та суміжних територій. По-перше, знахідки, окрім артефактів із поховань, опубліковано не за комплексами. Це звужує пізнавальні можливості для інших дослідників, позбавляє їх твердої опори у визначенні місця цієї пам'ятки в системі інших, особливо коли немає можливості оглянути матеріали. По-друге, при аналізі кераміки навіть за публікацією А.М. Пелешишина чітко виділяються дві різночасові групи: посуд з накольчастим і штамповим орнаментом та без нього. Перша, безперечно, пов'язана з фазою I b МК: біконічний кубок з накольчастим орнаментом та фрагмент ще одного (Пелешишин 1998, рис. 6, 2, 3). Конічні миски, розписний черпак, амфори з ручками на максимальній випуклості тулуба походять із закритих комплексів і мають численні аналогії в ЛВК (там само, рис. 3, 1—3; 5, 1—10; 6, 1). І, нарешті, помилково до енеолітичного посуду віднесено профільовані миски, оздоблені двома рядками трикутних штампів, і горщик з вертикальними валиками (там само, рис. 3, 6; 4, 1, 2). Аналогії цьому посуду знаходимо в баденській культурі (Zastawny 1999, rys. 9), матеріали якої є в шарі трипільської культури (етап С II) Голишівської пам'ятки.

Подібні «традиції» публікації матеріалів енеолітичного часу з поселення Голишів продовжив Г.В. Охріменко, який проводив розкопки поселення у 2004—2006 рр. за участі автора цієї публікації і виявив на ньому низ-

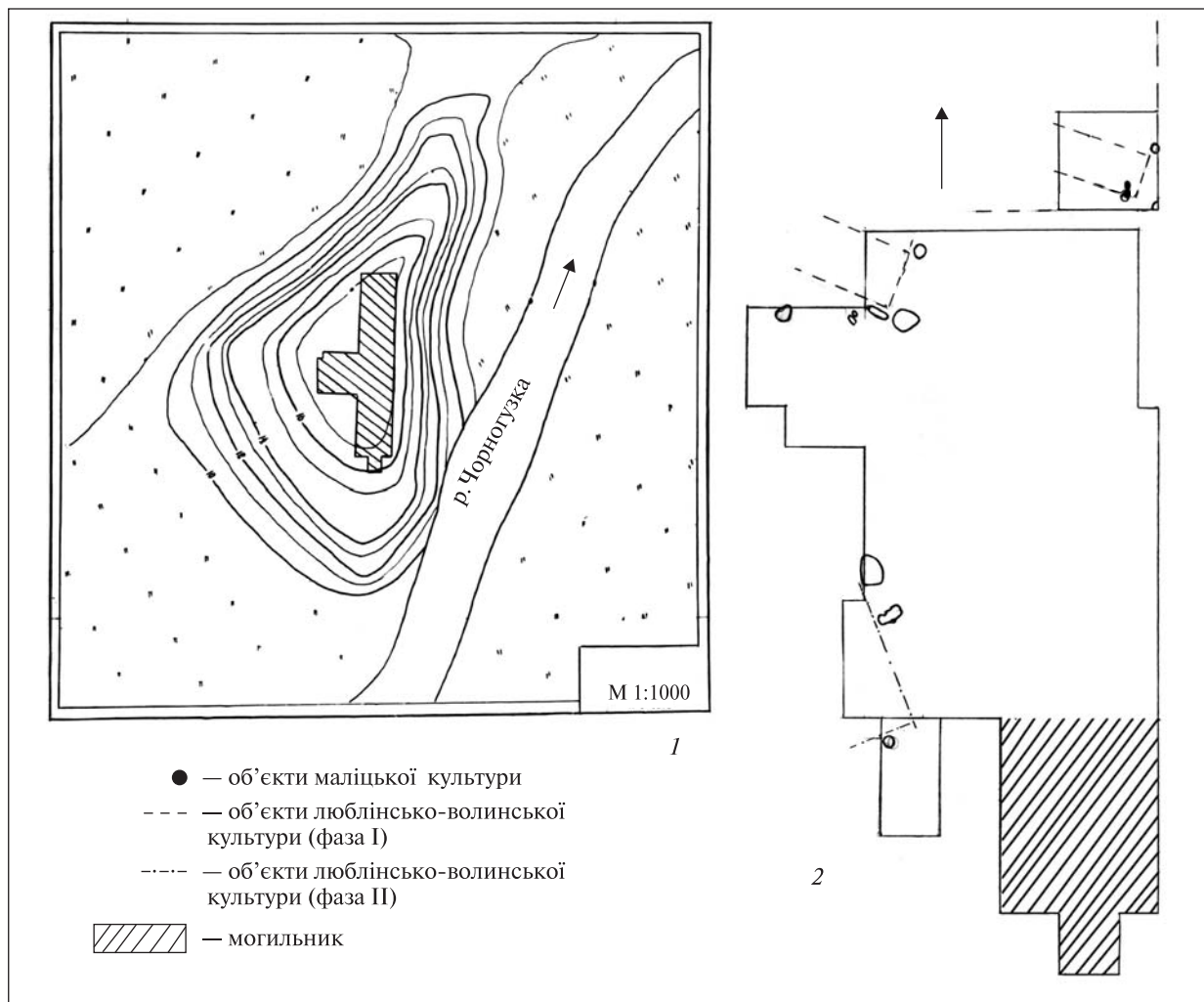

Рис. 1. Голишів. Топографічний план та план розкопу

ку об'єктів. Цей дослідник загалом правильно виділив дві фази заселення урочища: носіями МК та ЛВК. Однак у численних публікаціях він подає знахідки з об'єктів не за комплексами (напр.: Охріменко й ін. 2007, рис. 24, 2; кольорова вклейка між сторінками 480—481), а з культурного шару — сукупно, не розділяючи їх за культурною належністю (там само, рис. 14, 16 і далі), або поєднує різні хронологічно культури в один часовий проміжок (Охріменко, Позіховський, Складенко 2006, рис. 12).

З огляду на сказане вважаємо за необхідне знову повернутися до цієї важливої та своєрідної пам'ятки і зробимо спробу проаналізувати весь масив матеріалів доби енеоліту.

Поселення та могильник розташовані в уроч. Замчисько за 1 км на захід від с. Голишів, на останці лівого берега р. Чорногузка (ліва притока р. Стир), оточеному зі сходу та півдня сучасним руслом річки, а з заходу — широкою болотистою долиною. З півночі останець

відокремлений від основного берега вузькою промоїною, яка утворилась у льодовиковий період. Видовжений по осі північ—південь, останець має довжину близько 200 м, найбільшу ширину 100—200 м, висоту над рівнем долини до 10 м. Круті схили зі східної та західної сторін, вузька промоїна з півночі, заболочена долина визначають останець як добре захищене природою місце для проживання невеликих груп людей у різні історичні епохи (рис. 1, 1).

Згідно з сучасним фізико-географічним поділом, пам'ятка знаходиться на північному краю Західно-Волинської височини провінції Українських височин лісостепової смуги Східної Європи. За 20—30 км на північ від села починається болотяно-лісове Полісся.

Всього розкопано близько 2300 м². Стратиграфічна колонка має такий вигляд: шар чорнозему в різних місцях завтовшки від 0,3 до 1,0 м, нижче — підгрунтя і материкова глина. Найбільшу кількість знахідок та 11 об'єктів

енеолітичного часу виявлено в шарі підґрунтя. Чіткої стратиграфії між ними не встановлено. Лише в одному випадку вдалося зафіксувати, що яма 7/2005 ЛВК перетинала об'єкт 2/2005 МК. Зважаючи на цю обставину, заакцентуємо увагу на аналізі знахідок із об'єктів та культурного шару, перш за все кераміки, оскільки вироби з кременю, рогу і кістки з культурного шару не завжди можна чітко ідентифікувати через їхню подібність до знарядь трипільської культури. Відтак, аналіз кераміки дозволяє виділити два горизонти: ранній МК і пізній ЛВК, а в кожному по дві фази.

Малицька культура

До МК відносимо два об'єкти — 1 і 2/2005, виявлені у північній частині останця. Обидва мають неправильну в плані форму і спочатку використовувалися як ями для вибирання глини, а потому — як сміттєві. В об'єктах зафіксовано доволі значну кількість матеріалів — кераміку, знаряддя з кременю, кістки і рогу.

Одразу зауважимо, що у більшості публікацій кераміки МК морфологію посуду не розроблено. Причиною цього, в першу чергу, є його фрагментованість, що унеможливає висвітлення усіх параметрів. Голишівські комплекси із ям дали доволі значну серію цілого або археологічно цілого посуду, що робить його, по суті, еталонним. Критерієм у визначенні різновидів посуду є співвідношення діаметрів вінець, найбільшої випуклості посудини і дна до висоти.

Технологія виготовлення посуду не відзначається різноманітністю. Керамічна маса ретельно вимішана, містить домішку подрібненого шамоту і природну домішку дуже дрібного піску, в окремих випадках — лише дрібного піску, в поодиноких — жорстви. Поверхня сіра з різними відтінками, заглажена, рівна, зрідка — лощена, м'яка на дотик (мучниста), злам, як правило, двошаровий, рідко — тришаровий. Останню особливість відмічено для тонкостінного посуду.

Посуд представлено кількома основними типами: горщиками, мисками, вазами, кубками й амфорами.

Горщики мають стрункі пропорції: високий конічний тулуб з прямими стінками переходить у випуклі плічка, вінця нахилені досередини (рис. 2, 1, 3) або трохи відігнуті (рис. 2, 2). Край вінець заокруглений та потоншений зсередини. Горщики прикрашено на плічках групами пальцевих відбитків з нігтем або пальцевими защипами (рис. 2, 1—3; 5, 12).

Найбільше вживаними та різноманітними були миски. Домінують профільовані біконічні посудини з виразним заокругленим зломом тулуба, розташованим посередині висоти або у верхній частині. Край вінець скошено заокруглений зсередини. Типова орнаментация — горизонтальний рядок пальцевих відбитків на максимальній випуклості (рис. 2, 6; 3, 3, 7; 4, 9, 11; 5, 8—10) і штамповані ямки (рис. 5, 11, 19). Окремі миски цього зразка позбавлені орнаменту (рис. 3, 5). Кількісно їм не поступаються миски з випуклими плічками та прямими (трохи увігнутими?) або лійчасто розхиленими він-

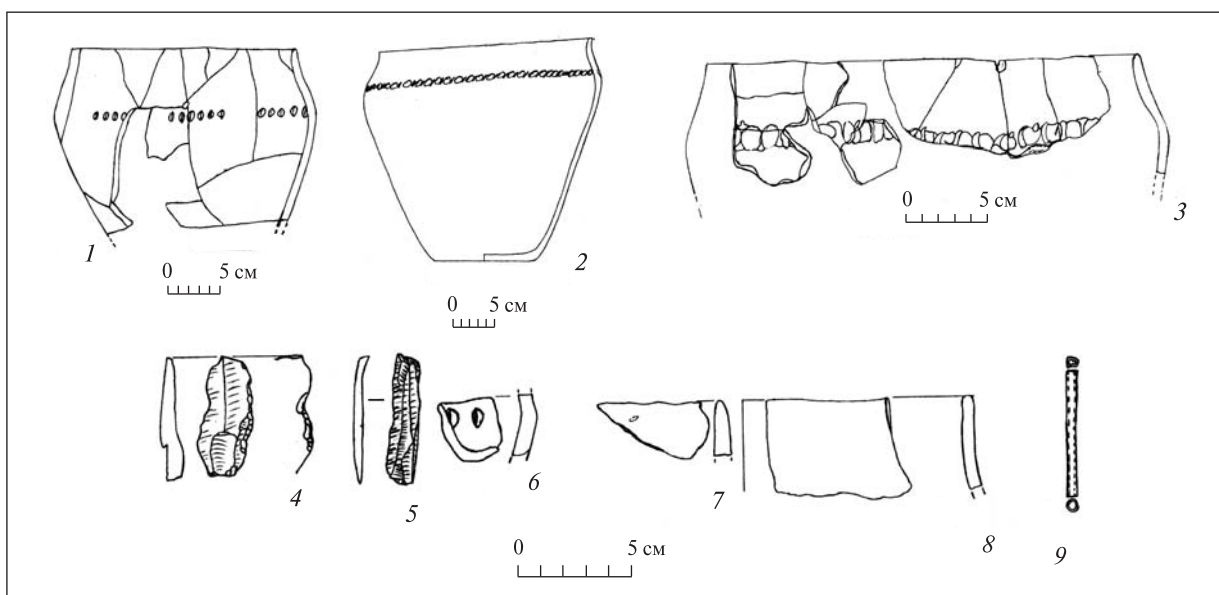

Рис. 2. Голишів. Знахідки з об'єкта 1/2005. Малицька культура (Ib)

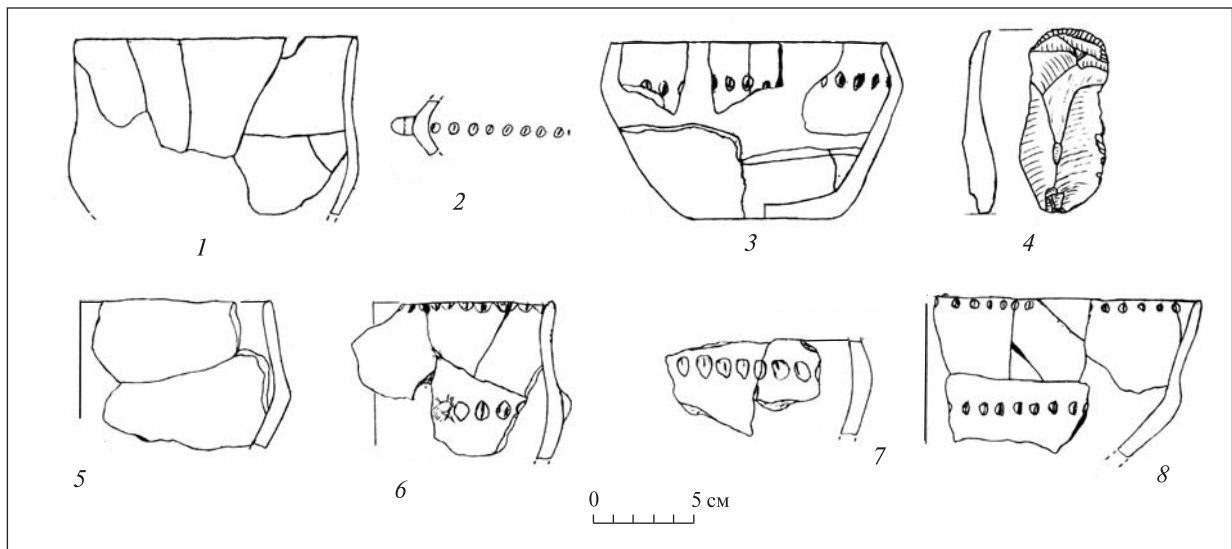

Рис. 3. Голишів. Знахідки з об'єкта 2/2005. Маліцька культура (Ib)

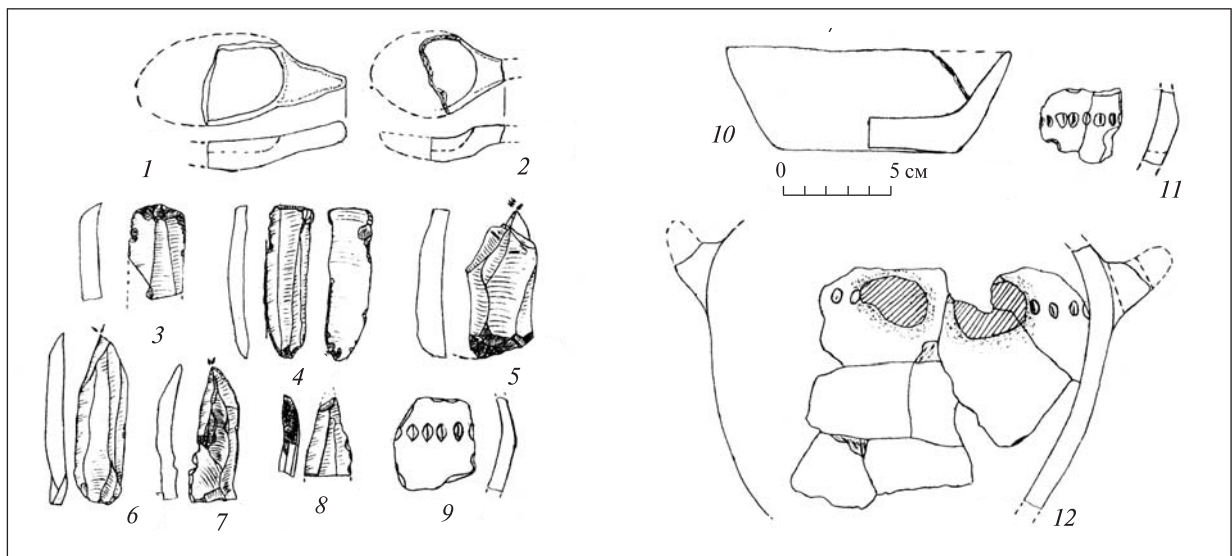

Рис. 4. Голишів. Знахідки з об'єкта 2/2005. Маліцька культура (Ib)

цями. На відміну від попередніх їх декоровано пальцевими відбитками і під краєм вінець. Додатковим елементом декору слугують одинарні або подвійні напівсферичні виступи (рис. 5, 18). Єдиним екземпляром представлено конічну миску з товстим трохи увігнутим дном (рис. 4, 10).

Ймовірно, горщикам та мискам кількісно не поступалися вази, що мають конічну нижню частину тулуба, випуклі плічка, пряму або слабо увігнуту шийку (рис. 2, 7, 8; 3, 1, 6). Як і профільовані миски та частина горщиків, вони прикрашені на плічках нігтьовими відбитками, інколи у поєднанні з вузькими вертикальними або горизонтальними виступами (рис. 5, 14, 15, 17). Іноді орнамент розміщено на плічках (рис. 5, 13)

або під краєм вінець (рис. 3, 6). Частина виробів позбавлена орнаменту (рис. 2, 7; 3, 5).

Нерідко траплялися амфори з біконічним або баякуватим тулубом, на якому розміщені різкуваті дугасті ручки з вертикальним отвором. Злам тулуба підкреслено горизонтальним рядком пальцевих відбитків (рис. 3, 2; 4, 12).

Важливе значення для датування цього комплексу мають знахідки кубків біконічної форми з плавно відігнутими і заокругленими вінцями. На відміну від решти посуду, доволі одноманітного за орнаментациєю, їх оздоблено досить складним геометричним візерунком, виконаним дво- або тризубим штампом, ритованими лініями. Верхню частину посуду аж до перегину прикрашено скісними смугами, які

утворюють мотив трикутників, обернених вершинами в різні сторони. Злам тулуба додатково підкреслено рядком більших мілких ямок та напівсферичних виступів (рис. 5, 3, 6, 7). Частину виробів орнаментовано ритованими горизонтальними та скісними лініями (рис. 5, 4, 5). Зафіксовано також невеличкі посудини з циліндричним тулубом і прямою невисокою шийкою (рис. 5, 16). Вони неорнаментовані, але поверхня лощена.

Колекцію керамічних виробів доповнюють знайдені в ямі 2/2005 дві фрагментовані ложки з короткими ручками (рис. 4, 1, 2).

В ямах 1 і 2/2005 виявлено також вироби з кременю, кістки та рогу. Серед крем'яних виділено серединні та бокові різці, кінцеві скребки, проколки, вкладень до поздовжнього серпа, скобель (рис. 2, 4, 5; 3, 4; 4, 3—8). Заготовками для них слугували пластинчасті та відщепові форми темно-сірого західно-волинського туронського кременю. Частину виробів виготовлено на пошкоджених знаряддях.

Добірку знарядь доповнюють вироби з кістки та рогу — землекопачка, проколки та два мініатюрні тесла з опоки (рис. 5, 1, 2). В ямі 1/2005 знайдено також пронизку, виготовлену з трубчастої пташиної кістки (рис. 2, 9).

Місце охарактеризованих матеріалів з Голишева у періодизації МК визначають, насамперед, кубки з накольчастим орнаментом. Біконічна форма, орнамент у вигляді смуг із трикутників, орнаментація зламу тулуба дозволяють розмістити рештки поселення з цими двома об'єктами в межах її **класичної фази (Ib)** (Kadrow, Zakościelna 2000, р. 200—204). Ще одним підтвердженням раннього датування є фрагменти посуду з ритованим орнаментом, у якому відомі в ранньолендельських комплексах Західної Угорщини та самбожецько-опатовській групі у Польщі (Kaczanowska, Kozłowski 2006, рис. 2, 7), культурі пізньої стрічкової кераміки на Куявах (Czerniak 1994, рис. 21, 14). Орнамента у вигляді відбитків пальців, защипів, пластичних виступів на горщиках, вазах і мисках добре вписується в канони кухонної групи кераміки (Zakościelna, Gurba 1997, рис. 3, с; Włodarczak 2004, рис. 7; Przybylska Kurgan 2004, рис. 3; 9; Padło, Ratajczak, Zakościelna 2009, рис. 2, 6). Таким чином, пам'ятка в Голишеві є першим достовірним поселенням класичної фази МК у Західній Волині, оскільки згадувані в літературі матеріали з поселень у Луцьку та Мишкові не збереглися (Супкаловський 1961, с. 31).

Через доволі значний проміжок часу місце поселення класичної фази МК зайняли но-

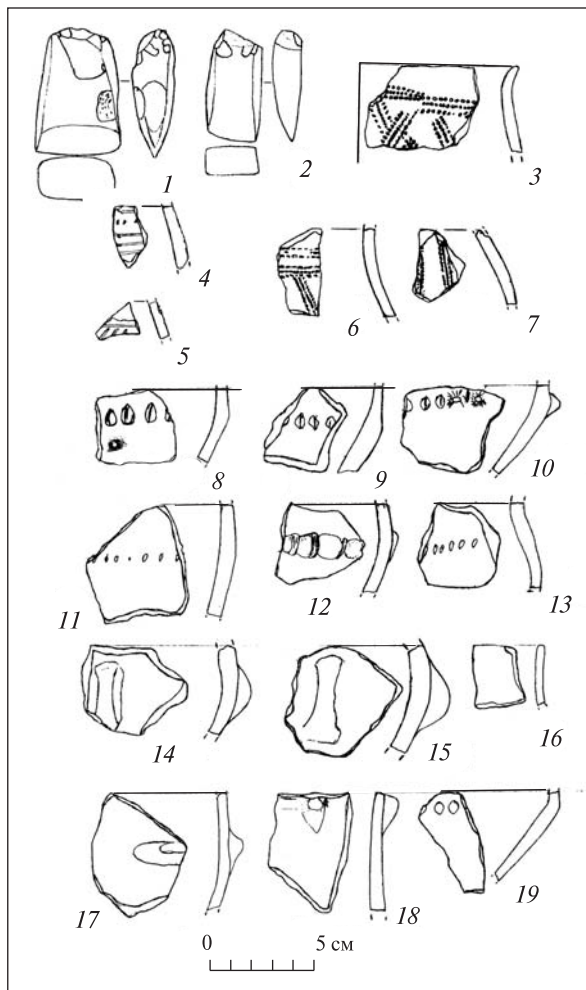

Рис. 5. Голишів. Знахідки з культурного шару. Маліцька культура (Ib)

сії **жешовської фази** цієї культури. Об'єктів цієї фази поки що не виявлено, а виділення її стало можливим на підставі аналізу кераміки. Технологічно посуд є досить одноманітним. Його виготовлено з добре вимішаної маси, до якої додано дрібний пісок, шамот, в одному випадку — пірит. Поверхня сіра різних відтінків, заглажена, рівна. Злам одношаровий, рідко — двошаровий.

Попри значну фрагментованість, можна виділити такі типи посуду: миски конічні та біконічні, а також вази. Перші мають трохи увігнуті стінки з потоншеними зсередини заокругленими краями вінець, по яких нанесено овальні ямки (рис. 6, 1). У мисок другого підтипу злам ребра досить гострий, і на ньому розміщено горизонтальний ряд мілких овальних ямок. Шийки цих мисок прямі або увігнуті, край вінець відтягнутий назовні і трохи заокруглений, в іншому екземплярі — косо зрізаний назовні (рис. 6, 2—4). По

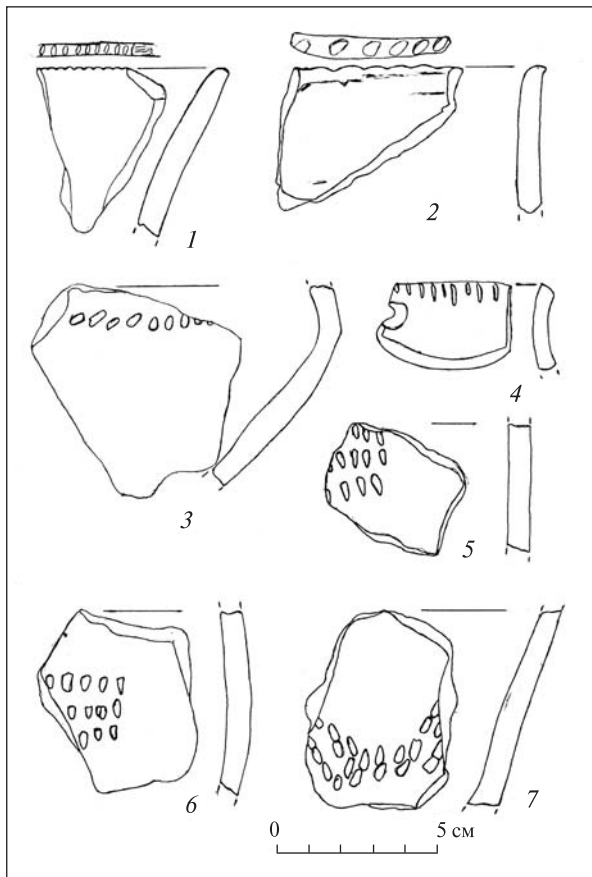

Рис. 6. Голишів. Знахідки з культурного шару. Маліцька культура (жешовська фаза)

краю вінець розміщено широкі овальні ямки, скісні насічки, інколи — скісні орнаментовані валики. Частина уламків має прямі або дугасті стінки і, ймовірно, походить від профільованих мисок. На тлі одноманітно прикрашених діагностичних фрагментів вони мають багату орнаmentaцію у вигляді трикутників, звернених вершинами догори або донизу. Ямки овальної і підтрикутної форм виконані в техніці прогладжування (рис. 6, 5—7). Вазоподібна посудина мала конічну нижню частину тулуба, випуклі плічка, високу, ледь розхилену пряму шийку із рівно зрізаним краєм вінець. На максимальній випуклості тулуба розміщено дві дугасті ручки з горизонтальним отвором.

Посуд цієї фази має багато аналогій на поселеннях Західної Волині і суміжних регіонів Польщі, до прикладу, із синхронних поселень Хорів (Пелешин, Позіховський 1998, рис. 1, 2; 2, 1, 2; 5, 2—4), Острог-Старий пляж I (Позіховський 1998, рис. 2; 4), Вельбівне-Дачмир (Позіховський 2005, рис. 1—3), Острог-Старий пляж II (неопубліковані матеріали з розвідок автора).

Люблінсько-волинська культура

Для наступного горизонту, пов'язаного з ЛВК, на основі планіграфії виділено дві фази. До першої відносяться об'єкти 30, 32—34/1973 і 4, 7, 8/2005, котрі чітко оконтурюють дві наземні споруди, орієнтовані по лінії північний захід—південний схід (рис. 1, 2). Як і об'єкти МК, об'єкти ЛВК були розміщені у північній частині останця: один знаходився на його західному краю, інший — на східному. Нагадаємо, що яма 7/2005 ЛВК частково перекривала яму 2/2005 МК. З другою фазою пов'язана напівземлянка, розкопана у 1973 р., та ями 37/1973 і 1/2004, розташовані у південній частині останця.

Усі об'єкти, за винятком напівземлянки, в плані мали округлу форму, в бічній проекції їхні стіни прямі або трапецієподібні (30/1973, 1/2004), дно плавно звужувалося або було рівне. Складнішою була напівземлянка 1973 року, що складалася з трьох невеликих ям, розташованих по лінії північний схід—південний захід і з'єднаних між собою. Центральною була яма з розмірами $1,6 \times 1,2 \times 0,5$ м з досить рівним дном. Біля її південної стіни на материковому останці заввишки 0,25 м від дна знаходився черинь печі? $0,9 \times 0,7$ м і завтовшки 0,1 м. Яма з південно-західного боку овальної форми, розмірами $1,5 \times 1,2$ м, була вкопана в материк на 0,2 м, а з північно-східного боку — менша, заглиблена на 0,3 м (Пелешин 1973/81).

Найбільша кількість знахідок відноситься до **першої фази**. Посуд представлено двома технологічними групами. Посуд першої виготовлено з добре вимішаної щільної маси з домішками дуже дрібного піску і шамоту. Поверхня чорна, лощена, зрідка — ретельно заглажена. Друга група технологічно є подібною, але в якості опріснювача додано лише дрібний пісок. Товщина стінок залежно від типу посуду сягає 0,4—1,2 см.

Виділяються такі типи посуду: миски, вази, кубки та амфори.

Миски включають два основні різновиди: конічні зі слабо випуклими у верхній частині плічками та конічні з прямими стінками. Краї вінець заокруглені, рівно зрізані, скошені досередини або потоншені з обох сторін (погострені). По краю вінець наліплено горизонтальні або трохи підняті над краєм виступи, які є єдиним елементом декору мисок, окрім лощіння (рис. 7, 4, 5; 8, 2, 4—7). На окремих плоских денцях мисок є орнамент у вигляді паралельних пролощених ліній, на тлі яких інко-

ли розміщено трикутник з відбитків овальних ямок (Пелешишин 1998, рис. 5, 9). Стінки однієї миски біля дна декоровано зигзагоподібним орнаментом (рис. 8, 9). З внутрішньої сторони на денці однієї миски є низький півсферичний виступ.

За кількістю та різноманіттям форм мискам не поступаються кубки. Найпоширенішими є тонкостінні кубки з низько розміщеним кулястим тулубом, високою прямою або увігнутою шийкою. Вони мали, як правило, округле дно. Більшість неорнаментовані, хоча на стінках декотрих зафіксовано залишки покриття червоною фарбою, а в одному випадку по ній нанесено і білу (Охріменко та ін. 2007, с. 323). Вагоме місце серед кубків займає посуд, який за формою та орнаментациєю нагадує миски першого підтипу. Єдиною відмінністю є лише те, що вони вищі (рис. 7, 3). І, нарешті, третій підтип кубків має пустотілу циліндричну ніжку різної висоти або конічну. Форму верхньої частини тулуба цих кубків через фрагментованість визначити важко (рис. 8, 8).

Значною різноманітністю форм відзначаються вази, серед яких вирізняються зразки зі слабо виділеними плічками та високими лійчасто розхиленими прямими вінцями і з випуклими плічками та лійчасто розхиленими увігнутими вінцями (рис. 7, 1; 8, 3, 10). Краї вінця потоншені зовні та заокруглені, трохи заокруглені, косо зрізані назовні. Вази, як і миски та кубки, оздоблено надзвичайно бідно: інколи по краю вінця та по максимальній випуклості тулуба нанесено овально-видовжені прогладжені ямки. Край вінця однієї посудини хвилястий. Доповнюють загалом скромну орнаментацию одинарні або подвійні виступи під краєм вінця. Суто практичне значення мали дугасті ручки, розміщені на плічках, на максимальній випуклості тулуба, а в поодиноких випадках — під краєм вінця (Пелешишин 1998, рис. 3, 5, 7, 8). Ще однією прикметною рисою ваз є їхні розміри — в діаметрі вони сягають 32 см.

Помітне місце в наборі посуду займають амфори, які дійшли у фрагментованому стані. Усі вони мають сферичний тулуб, на максимальній випуклості якого розміщувалися дугасті або підпрямокутні ручки. Повністю вціліла посудина з об'єкта 30/1973 мала виразний біконічний тулуб і чотири маленькі дугасті вушка, розміщені дещо вище ребра, та високі лійчасто розхилені вінця (Пелешишин 1973/81, рис. 20, 4).

Рідкісною знахідкою є невеликий черпак (яма 30/1973) конічної форми зі слабо випу-

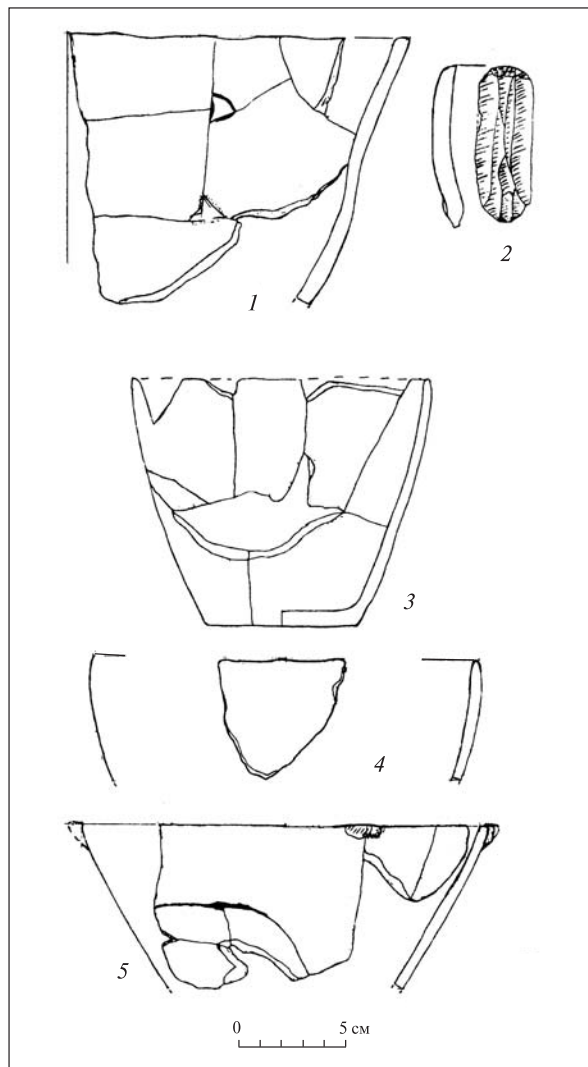

Рис. 7. Голишів. Знахідки з об'єкта 4/2005. Люблінсько-волинська культура (фаза І)

клими стінками, плоским дном, потоншеним краєм вінця, до якого прикріплено різко-подібний виступ-ухват. Ззовні посудину розмальовано білою фарбою у вигляді груп скісних смужок та дотичних кутами трикутників. У нижній частині посудини, над краєм дна, нанесено дві горизонтальні паралельні смуги (Пелешишин 1998, рис. 6, 1).

Вироби з інших матеріалів представлено уламком рогової мотики (рис. 8, 1) і скребком із симетричним лезом (рис. 7, 2).

Більшість виявленого в об'єктах та культурному шарі посуду з погляду форм і технології має аналоги у ЛВК на всій території її поширення у могильниках і поселеннях. Особливо це стосується конічних мисок з прямими та випуклими стінками: Зимне (Пелешишин 2004, рис. 7, 2, 4, 7), Більшівці (Tkaczuk 2005, рис. 3, 10, 11, 13), Гарбатувці Колонії (Polańska

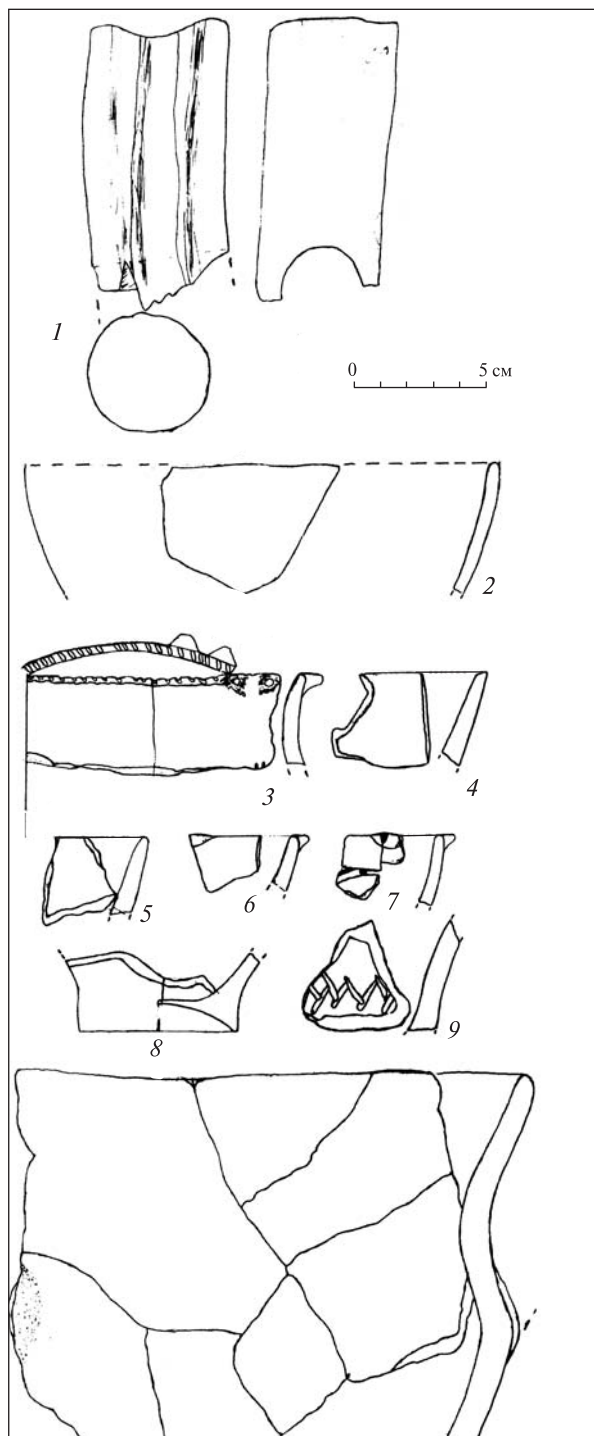

Рис. 8. Голишів. Знахідки з об'єктів 7/2005 (1—9) та 8/2005 (10). Люблінсько-волинська культура (фаза I)

1999, гус. 3, 6) та багато ін. Аналогії амфорам відомі з Зимного (Пелешин 2004, рис. 5, 2, 5, 7). Різноманітні за формою кубки (у першу чергу глибокі конічні) мають численні відповідники в Гарбатувці Колонії (Polańska 1999, гус. 2, 7—9), Топорніці (Buszewicz 1991, гус. 3, 2) тощо. Кубки на пустотілій з перемичкою прямій ніжці виявлено у похованні 4 в Груде-

ку Надбужному (Zakościelna 2006a, гус. 4, 13), похованні 122 у Злотій (Salacińska, Zakościelna 2007, гус. 29. 2/II). Кубки з кулястим тулубом і прямою або увігнутою шийкою віднайдено лише в енеолітичних комплексах Західної Волині, наприклад, на могильнику в Острозі (Позіховський, Самолюк 2008, рис. 2, 5; 6, 1; 9, 6). Щоправда, кубки з Острога прикрашено білою фарбою на природному тлі, тоді як на кубках з Голишева орнамент виконано білою фарбою на червоному фарбованому тлі.

Більш складною є ситуація з вазами, перш за все через те, що у похованнях ЛВК вони не трапилися, а на поселеннях здебільшого не виділені морфологічно через різні обставини. Проте, як свідчить аналіз кераміки, вази були різноманітними за формою і кількісно не поступалися іншим видам посуду.

Охарактеризований матеріал та його ознаки (розпис білою фарбою, глибокі конічні кубки, миски з потовщенням по краю вінець), маючи численні аналогії у ЛВК, здавалося б, мав би полегшити віднесення його до тієї чи іншої фази культури в періодизації С. Кадрова та А. Закосцельної. Однак згадані ознаки притаманні і класичній II-й, і III-й фазам розвитку (Zakościelna 2006a, s. 82—88). Водночас чітко фіксуються також такі ранні ознаки, як нанесення білої фарби на червоному тлі, кулясті кубки, хвилястий край вінець на вазах, накольчастий орнамент на ребрі, прогладжені мілкі ямки по краю вінець, кубки на низькій пустотілій ніжці. Такі само ознаки зафіксовано і в пам'ятках жешовської фази (костянецької, за українською термінологією) МК (Конопля 1990, рис. 2; Michalak-Ścibior 1996, гус. 9, 4; Пелешин 1997, рис. 13, 4, 6, 8; 14, 13).

Таким чином, можна стверджувати, що ця фаза співвідноситься з групою пам'яток, у яких виявлено ознаки жешовської фази МК та ЛВК. Яскравим зразком такої само пам'ятки, як Голишів, є поселення в Лясі Стоцькому (Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 18—20).

На відміну від першої фази, до якої відноситься більша кількість об'єктів і значний речовий комплекс, в об'єктах **другої фази** виявлено незначну кількість знахідок, що, ймовірно, пов'язано з нетривалістю їхнього побутування. Кераміку виготовлено з ретельно вимішаної маси, в якій є домішка дуже дрібного піску, зрідка додавали шамот та жорстув. Поверхня сіра (переважно темно-сірого відтінку), лощена з обох боків (миски) або ззовні (вази). Злам зазвичай одношаровий, маса щільна. Виділено миски, вази та амфори.

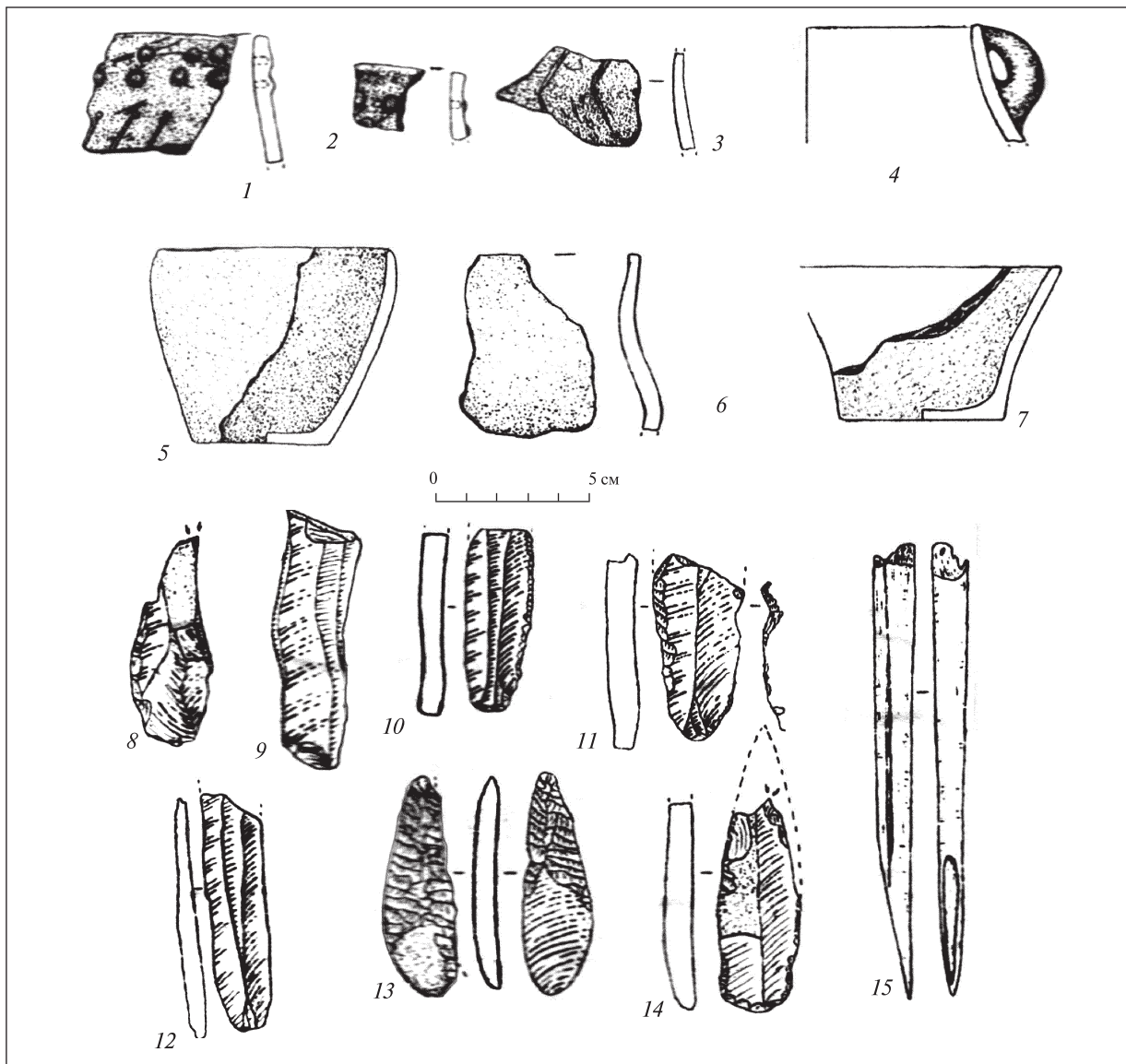

Рис. 9. Голишів. Знахідки з об'єкта 1/2004. Люблінсько-волинська культура (пізня фаза)

Найбільше репрезентовано миски. Серед них є конічні з прямими стінками, з увігнутими посередині висоти чи випуклими стінками і плавно загнутими досередини вінцями і близькі до напівсферичних (рис. 9, 5, 7). Є одна миска кулястої форми. Краї вінець оформлено по-різному: заокруглені, потоншені із зовнішнього боку, рівно зрізані, косо зрізані досередини. До краю вінець прикріплено горизонтальні підтрикутні виступи.

Серед ваз є зразки з конічним тулубом, випуклими плічками, високими увігнутими вінцями з рівно або косо зрізаним досередини краєм (рис. 9, 6). На максимальній випуклості тулуба розміщені зрізано-конічні виступи. Можливо, окремі вироби мали на плічках дугасті ручки.

Амфори представлено лише одним фрагментом з нахиленими досередини прямими вінцями зі слабо заокругленим краєм, до яких прикріплено дугасті ручки (рис. 9, 4).

Окрім кераміки ЛВК, в об'єкті 1/2004 знайдено три уламки горщика волинської неолітичної культури. Їх виготовлено з добре вмішаної доволі щільної маси, до якої додано, окрім дрібно посічених рослин, жорству, шмот і пірит. Ззовні вони темно-сірого кольору, лощені, внутрішню поверхню заглажено. Товщина стінок 0,5—0,6 см. Фрагменти належали посудинам із нахиленими досередини прямими вінцями, край яких трохи заокруглений. Під краєм вінець або трохи нижче з внутрішньої сторони розміщено два ряди наколів, які зовні утворюють виступи-перлини. Під

ними нанесено ритовану горизонтальну ялинку з ямками на кінцях ліній (рис. 9, 1—3).

В об'єктах цієї фази, передовсім в об'єкті 1/2004, трапилася значна кількість виробів із кременю та відходів крем'яного виробництва. Переважають відходи — пластини й відщепи. Останні походять від бічної і поздовжньої підправки нуклеусів та мають спинки, суцільно або частково вкриті жовтовою кіркою, зберігають один, рідше декілька негативів від попереднього відокремленого сколу. Більшість пластин фрагментована і представлена їхніми верхніми та нижніми частинами (рис. 9, 12). Знахідки віднесено до типів первинних поздовжньо-крайових і поздовжньо-правильних.

Ретушовані пластини різняться за видами заготовок, кількістю робочих країв, особливостями вторинної обробки, функціональним призначенням. Для їх виготовлення використано первинні поздовжні, верхні та середні частини пластин. Типологічний склад цієї групи розмаїтий — є вироби з одним ретушованим бічним краєм (рис. 9, 10, 11) і стрільчастоподібним робочим краєм (рис. 9, 14). Ретушовані пластини представлено ножами одно- і дволезовими (рис. 9, 10). Леза погострено дрібною лускоподібною та косо-струменистою ретушню. Серед різців виділено лише кутові, заготовками для яких слугували первинні відщепи і січення поздовжньої крайової пластини (рис. 9, 8, 9).

Склад виробничого інвентарю доповнюють скобель (рис. 9, 12), наконечник стріли овально-видовженої форми, виготовлений на уламку верхньої частини жниварського знаряддя, його поверхню з обох сторін піддано обробці суцільною дрібнофасетковою косо-струменистою ретушню (рис. 9, 13), наконечник дротика з черенком, виготовлений на пластині і сформований по обох краях дрібною лускоподібною ретушню (рис. 9, 14).

В колекції знарядь є також проколка з трубочастої кістки (рис. 9, 15) та уламок рогової мотики.

Розглянуті матеріали, як і першої фази, мають прямі аналогії в усіх періодах існування ЛВК. Однак наявність у комплексі амфори з ручками під вінцями дозволяє віднести цей тип до фази III (Kadrow, Zakościelna 2000, p. 223, fig. 26, c).

Для розуміння історичних процесів, які відбувалися у Західній Волині за доби енеоліту, важливе значення мають знахідки в об'єкті 1/2004 уламків горщика волинської неолітичної культури. Кераміку лісового неоліту зафіксовано в Брноціцах (Kruk, Milisauskas 1985,

рис. 13, 8; Т. VI—VII). Мікроліти у формі трапечії та наконечники стріл типу Сосня відомі у похованнях у Ксьонжніцах (Zakościelna 2006, p. 291).

Наостанок звернемося до матеріалів **могильника**, дослідженого 1972 р. Це перша пам'ятка такого зразка не тільки у Західній Волині. Могильник розташований на південний схід від житлово-господарського комплексу другої фази ЛВК і на час його існування він уже перестав функціонувати.

Розкопками виявлено п'ять поховань, ще стільки ж зруйновано під час земляних робіт у 1960-х рр. Усього, орієнтовно, було близько 10 поховань, і розташовувалися вони двома групами на відстані 6—8 м одне від одного. Попри те, що і досліджені поховання збереглися в поганому стані, можна стверджувати, що небіжчики лежали на лівому або правому (залежно від статі) боці в скорченому стані, мабуть, головою на південь¹. Оскільки поховання детально описані М.А. Пелешиним (Пелешин 1998, с. 76), зупинимося лише на знахідках. Аналіз супроводу надає можливості розподілити їх між МК та ЛВК.

До МК відносяться поховання 3 і 4 та посуд зі зруйнованих могил (Пелешин 1998, рис. 4, 3, 12; 7; 9, 2, 4; 10). У похованнях, окрім крем'яних пластин, кістяних проколов і шліфувального каменя, знайдено цілий та фрагментований посуд, виготовлений з досить щільної маси з додаванням дрібного піску. Поверхня темно-сіра, акуратно заглажена. Трапилися вази (переважають) і кубки.

Серед ваз виокремлено три підтипи. Посуд першого (3 екз.) має конічну зі слабо випуклими стінками нижню частину тулуба, високі плавно заокруглені плічка, нахилену до середини або увігнуту шийку, плавно відігнуті вінця; другого — конічну з прямими стінками нижню частину тулуба, високі плавно заокруглені плічка і відігнуті вінця; у третього підтипу нижня частина тулуба слабо випукла, на максимальній випуклості розміщено дві прямокутні ручки, середньо висока шийка увігнута, вінця трохи розхилені, по краю вінець виступи. Посуд останнього зразка прикрашено пластич-

¹ У короткому повідомленні про відкриття могильника М.А. Пелешин вказував на південну орієнтацію похованих (Пелешин 1973), у публікації — на північно-західну або північну (Пелешин 1998, с. 76). Оскільки поховання МК та ЛВК орієнтовані виключно на південь (напр.: Wilk 2006, s. 262), слід вважати першу інформацію надійнішою. У звіті про розкопки опису поховань немає.

ним та штамповим декором, сформованим відтисками овального штампу, та скісними валиками. Основними зонами декору є плічка, край вінець, в одному випадку — край дна (Пелешишин 1998, рис. 4, 3; 9, 2, 4; 10, 2, 3).

Кубки представлено однією формою — з низько розміщеним кулястим тулубом і нестійким заокругленим дном, високою увігнутою шийкою, трохи відігнутими вінцями (Пелешишин 1998, рис. 4, 12; 10, 1).

Аналогії цьому посуду відомі у значній кількості на багатьох поселеннях жешовської фази (II b) Західної Волині. Наприклад, подібні за формою та стилем орнаменту ваз і кубки знайдено в Костянці, Листвині (Пелешишин 1997, рис. 7, 1, 2; 12, 1).

З першою фазою ЛВК, виділеною для поселення, пов'язані поховання 1, 2 і 5. Вони супроводжувалися виключно керамікою, у складі якої є миски (3 екз.), ваза і горщик. Технологічні прийоми, морфологія та аналогії співпадають з поданою вище характеристикою посуду цієї фази.

Миски конічної форми з прямими, трохи загнутими досередини у верхній частині стінками, край вінець заокруглений, косо зрізаний досередини, дещо плоске. До краю вінець прикріплено чотири симетрично розташовані горизонтальні підтрикутні виступи (Пелешишин 1998, рис. 8, 1, 2, 4; 9, 1). Ваза має конічну нижню частину, максимальну випуклість посередині висоти, високу увігнуту шийку, відігнуті вінця із заокругленим краєм. На плічках дві дугоподібні ручки (Пелешишин 1998, рис. 9, 3).

Рідкісною на могильнику є посудина, морфологічно наближена до горщиків. Вона біконічної форми, ребро заокруглене та прикрашене чотир-

ма симетрично розташованими півсферичними виступами, вінця трохи відтягнуті назовні, їх край потоншений (Пелешишин 1998, рис. 8, 3).

Таким чином, аналіз комплексу знахідок, виявлених на Голишевській пам'ятці протягом усіх років досліджень, дозволяє дійти таких висновків:

- на пам'ятці чітко виділяються чотири фази — дві МК і дві ЛВК;

- виокремлення матеріалів ранньої фази (Ib) МК дозволяє включати територію Західної Волині до ядра формування цього культурного явища;

- важливе значення для розуміння історичних процесів за доби енеоліту на Західній Волині мають досліджені поселення та могильники різних фаз розвитку МК і ЛВК;

- факт перекриття ями 2/2005 фази Ib МК ямою 7/2005 ЛВК спростовує припущення М.А. Пелешишина про те, що зимнівський етап є давнішим від костянецького, згідно розробленої ним періодизації енеоліту Західної Волині (Пелешишин 1998, с. 78);

- факт багатошарового характеру пам'ятки не дозволяє погодитися з віднесенням Голишевського комплексу до передкласичної фази розвитку ЛВК. На нашу думку, пам'ятками такого типу можуть бути лише ті, що мають риси другої (жешовської) фази МК та ЛВК. До їх числа слід віднести досліджене А. Закощельною поселення в Лясі Стоцькому (Zakościelna, Gurba 1997) і поселення та могильник першої фази ЛВК у Голишеві. Однак для підтвердження або заперечення цієї тези потрібні не тільки кабінетні студії, але й дослідження нових пам'яток.

Конопля В.М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. — К., 1990. — С. 4—17.

Охріменко Г., Кучинко М., Склярєнко Н., Собуцький М., Охріменко В. Вивчення багатошарової пам'ятки Голишів на Волині // Охріменко Г., Склярєнко Н., Калішук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 319—402.

Охріменко Г., Позіховський О., Склярєнко Н. Вивчення глиняної пластики та інших керамічних виробів пізньотрипільського поселення Голишів // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 259—284.

Пелешишин М.А. Розкопки біля с. Голишів Волинської області (Звіт про роботу Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції у 1972 році) // НА ІА НАНУ. — 1972/88.

Пелешишин М.А. Археологічні дослідження на Волині в 1973 р. (Звіт про розкопки Волинської археологічної експедиції Львівського держуніверситету біля с. Голишів Волинської області) // НА ІА НАНУ. — 1973/81.

Пелешишин Н.А. Раскопки у с. Голышев Волынской обл. // АО 1972. — М., 1973. — С. 231.

Пелешишин М.А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. — Львів, 1997.

Пелешишин М. Поселення та могильник у Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — 1. — С. 74—88.

Пелешишин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. — Тернопіль, 2004.

Пелешишин М.А., Позіховський О.Л. Поселення лендельської культури біля с. Хорова у Середньому Погоринні // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 1998. — 3. — С. 73—84.

- Позіховський О.Л.* Поселення лендель-полгарської культурно-історичної спільності в м. Острозі // Там само. — С. 85—92.
- Позіховський О.* Поселення лендель-полгарської культурно-історичної спільності біля села Вельбівне на Волині (за матеріалами розкопок 2002 року) // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 206—215.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О.* Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 28—40.
- Buszewicz J.* Topornica. stan. 21 // Prace i Materiały Zamojskie. — Zamość, 1991. — № 3. — S. 287—296.
- Czerniak L.* Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach 5400—3650 p. n. e. — Poznań, 1994.
- Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynja i Poliesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Kaczanowska M., Kozłowski J.K.* Grupa samborzecko-opatowska // Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi. — Kraków, 2006. — T. 1. — S. 23—36.
- Kadrow S., Zakościelna A.* An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine // BPS. — 2000. — 9. — P. 187—255.
- Kruk J., Milisauskas S.* Brononice. Osiedle obronne ludności kultury Lubelsko-Wołyńskiej (2800—2700 lat p. n. e.). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985.
- Michalak-Ścibior J.* Zagadnienie chronologii i periodyzacji kultury malickiej w świetle nowych źródeł z Wyżyny Sandomierskiej // Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części Środkowej Europy. — Kraków, 1996. — S. 35—49.
- Padlo K., Ratajczak R., Zakościelna A.* Nowe materiały kultury malickiej ze Wschodniej Lubelszczyzny // Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi. — Lublin, 2009. — S. 105—111.
- Polańska M.* Grób kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej ze stan. 7 w Garbatówce Kolonii. woj. Lubelskie // APS. — 1999. — 4. — S. 9—15.
- Przybylska Kurgan M.* Przyczynek do poznania kultury malickiej w Rejonie Raciborza, woj. Śląskie // Materiały archeologiczne Nowej Huty. — Kraków, 2004. — XXIV. — S. 103—120.
- Salacińska B., Zakościelna A.* Pierwsze groby kultur ceramik wstęgowych w Polsce. Groby kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska Żłota «Grodzisko I» i «Grodzisko II» // WA. — 2007. — LIX. — S. 77—114.
- Tkaczuk T.* Importy kultur malickiej i lubelsko-wołyńskiej na osadach kultury trypolskiej // APŚ. — 2005. — VII. — S. 150—155.
- Wilk S.* Graves of the Lublin-Volhynian Culture at Site 2 in Książnice, District of Busko Zdrój. 2004 Exploration Season // SA. — 2006. — 58. — P. 247—270.
- Włodarczyk P.* Materiały kultur kręgu lendzielsko-polgarskiego ze stanowiska 16 w Targowisku, pow. Wieliczka, woj. Małopolskie // Materiały Archeologiczne Nowej Huty. — Kraków, 2004. — XXIV. — S. 89—102.
- Zakościelna A.* Flint Inventory of Grave 5 of the Lublin-Volhynian Culture on Site 2 in Książnice, Busko Zdrój District // SA. — 2006. — 58. — P. 271—301.
- Zakościelna A.* Kultura lubelsko-wołyńska. Zagadnienia jej genezy, periodyzacji i chronologii // Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi. — Kraków, 2006a. — T. 1. — S. 77—94.
- Zakościelna A., Gurba J. Z.* problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej // APŚ. — 1997. — II. — S. 201—209.
- Zastawny A.* Uwagi na temat chronologii osadnictwa kultury badeńskiej w zachodniej części Małopolski // SA. — 1999. — 51. — S. 9—55.

Надійшло 03.11.2009

А.Л. Позиховский

ГОЛЫШЕВ И ПРОБЛЕМА ПЕРИОДИЗАЦИИ ЭНЕОЛИТА ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ

На рубеже столетий польские исследователи С. Кадров и А. Закосцельна разработали периодизацию и хронологию неолита (за средневропейской схемой) территории Малопольши, для создания которой привлекли и памятники Западной Волыни. В частности, предклассическая (первая) фаза люблинско-волинской культуры выделена ими на основании материалов исследованного Н.А. Пелешишиним поселения и могильника в окрестностях с. Голышев Волынской обл., которые он отнес к зимновскому этапу лендельской культуры. Заметим, что Н.А. Пелешишин опубликовал материал не по комплексам (за исключением могильника), что затрудняет осмысление памятника. Г.В. Охрименко, который продолжил исследование поселения, правильно выделил две фазы: малицкую и люблинско-волинскую, но не сумел правильно соотнести их с этапами в развитии указанных культур.

Исходя из значения памятника, осуществлен повторный его анализ с учетом разработок польских исследователей по периодизации указанных культур и выделены четыре фазы заселения останца.

Малицкая культура. К первой фазе отнесены объекты 1 и 2/2005. Керамика из них и в культурном слое вблизи изготовлена из хорошо вымешанной массы с добавлениями мелкого шамота и песка, редко — дресвы. Поверхность заглажена, ровная, цвет от светло-серого и коричнево-желтого до темно-серого и черного оттенков, обжиг качественный. Доминируют горшки, профилированные миски, хотя есть и конические, вазы, кубки, амфоры.

Характерная орнаментация — отпечатки ногтей и пальцев, зашпы. Биконические кубки с отогнутым венчиком и накольчатым орнаментом, а также небольшие амфоры с углубленным орнаментом типичны для фазы Ib, по С. Кадрову/А. Закосцельной, и известны на многих памятниках Польши.

Керамика второй фазы по технологии очень близка к посуде первой фазы и отличается лишь типологическим набором: профилированные и конические миски, вазы, кубки с шаровидным туловом и высокой шейкой, амфоры. Способ нанесения углубленного орнамента иной, есть штампованный в виде проглаженных мелких оттисков овальной формы, размещенных на максимальной выпуклости тулова, в верхней или нижней его части, по краю венчика. Ямки образуют горизонтальные линии, треугольники и близкие к ним формы. Композиционно с ними связаны полусферические, усеченно-конические выступы, короткие косые валики. К этой фазе относятся погребения 3 и 4 и несколько сосудов из разрушенных могил 1972 г. в южной части останца. Скорченные на левом боку погребения с южной ориентацией сопровождалась вазами, кубками, костями животных, кремневыми пластинами, костяными проколами, найден также шлифовальный камень.

Керамика с поселения и могильника имеет многочисленные аналогии на памятниках жешовской фазы в Польше и на Волыни (Костянец, Листвин, Острог).

Люблинско-волинская культура. Первая фаза представлена большим количеством объектов и находок. Ямы расположены двумя скоплениями. Керамика изготовлена из хорошо вымешанной массы с добавлением очень мелкого шамота (преобладает) и песка. Поверхность темно-серая, редко — коричневая, в большинстве лощеная, ровная. Выделены конические миски с прямыми или слабо выпуклыми стенками, кубки с шаровидным туловом и типа конических мисок на поддонах, вазы, амфоры. На фоне увеличения ассортимента посуды ее орнаментация становится более однообразной: рельефные выступы по краю венчика или посередине тулова. Однако появляется роспись белой краской. С этой фазой связаны погребения 1, 2 и 5, в которых обнаружена посуда, аналогичная найденной на поселении. Покойники лежали скорченно на правом или левом боку головой на юг.

Вторая фаза представлена полужемлянкой 1973 г., ямами 37/1973 и 1/2004. Технологически посуда не отличается от предыдущей фазы, но в ней доминируют миски, есть также вазы и амфоры, в частности амфора с ручками на венчике, фрагмент наконечника дротика с черенком.

Таким образом: 1) поселенческие объекты и погребения относятся к разным фазам развития малицкой и люблинско-волинской культур; 2) объекты и находки, относящиеся к фазе Ib малицкой культуры, представляют первый ранний памятник в Западной Волыни; 3) факт перекрытия ямы 2/2005 малицкой культуры ямой 7/2005 люблинско-волинской свидетельствует, что малицкая культура является более ранней, чем люблинско-волинская, и позволяет опровергнуть мнение Н.А. Пелешишина о более поздней позиции костянецкого этапа на фоне зимновского лендельской культуры; 4) как показывает планиграфия комплексов, неисследованной осталась довольно большая часть останца.

O.L. Pozikhovskiy

HOLYSHIV AND THE PROBLEM OF DIVISION INTO PERIODS OF THE COPPER AGE OF THE WESTERN VOLYN REGION

At the turn of the centuries Polish scholars S. Kadrow and A. Zakoscielna developed the division into periods and chronology of the Neolithic (according to the Central European scheme) of Lesser Poland territory, and used for the purpose also monuments of the Western Volyn region. For instance, they determined the pre-classical (the first) phase of Lublin-Volyn culture basing on the materials of a settlement and a burial ground near Holyshiv village of Volyn Oblast, studied by M.A. Peleshchyshyn and referred by him to the Zymne stage of Lendel culture. One should note, that M.A. Peleshchyshyn published the materials not within the complexes (excluding the burial ground), and that complicates the comprehension of a monument. H.V. Okhrimenko who continued the research of the settlement was right having seen two phases in the history of the site, the Malyska and the Lublin-Volyn ones, though he could not properly correlate them with the stages of development of these cultures.

To proceed from the meaning of the site, the second analysis of it was made with taking into consideration the elaborations of Polish scholars on division into periods of the cultures mentioned, and four phases of settling of monadnock were determined.

Malyska culture. Objects 1 and 2/2005 are referred to the first phase. Ceramics found there and in cultural layer around is made of well mixed paste with a touch of small fire-clay pieces, sand, and rare of gravel. Surface is smoothed, flat, colour varies from light gray and brown and yellow to dark grey and black tints; firing is of good quality. Jugs, profile dishes dominate, but there are also conic dishes, vases, bowls, and amphorae. Characteristic ornamentation includes finger-prints, nail-prints, and tucks. Bi-conic bowls with turn up rims and punctured ornament are typical for Ib phase, according to S. Kadrow and A. Zakoscielna, and known at many sites in Poland.

Ceramics of the second phase technologically is very close to the vessels of the first phase and distinguishes only by its typological set: profiled and conic dishes, vases, bowls with globular body and high neck, and amphorae. The way of making deep ornament is different, and there is a stamped ornament including small smoothed prints in form of oval on the biggest prominence of a body, in the upper and lower part of it, and on edge of a rim. Pits form horizontal lines, triangulars and close to that forms. Compositionally they are related with half-spherical and cut-conic juts, and short slanting bolsters. Burials 3 and 4 and some vessels from the destroyed tombs of 1972 in the southern part of monadnock belong to this phase. Flexed on the left side burials southward oriented were supplemented with vases, bowls, bones of animals, flint plates, tools for puncturing, and also grindstone was found.

Ceramics from the settlement and burial ground finds numerous analogies at the sites of the Rzeszów phase in Poland and of Volyn (Kostyanets, Lystvyn, Ostroh).

Lublin-Volyn culture. The first phase is represented by a great amount of objects and finds. Pits are situated in two gatherings. Ceramics is made of well mixed paste with a touch of very small pieces of fire-clay (prevailing) and sand. Its surface is dark grey, sometimes brown, polished in most of cases, and flat. There are conic dishes with upright or hardly prominent walls, bowls with global bodies and of type of conic dishes on trays, vases, and amphorae. Against a background of widening of range of vessels their ornamentation becomes more monotonous: relief juts of the edge of a rim and in the centre of a body. However, drawings made with white paint appear. Burials 1, 2 and 5 containing vessels analogous to that found at the settlement are referred to this phase. Buried were flexed on their right or left side with their heads oriented to the south.

The second phase is represented by the half-dugout of 1973, pits 37/1973 and 1/2004. The vessels technologically do not differ the ones of the previous phase, but here dishes dominate, there are also vases and amphorae, for instance an amphora with handles on the rim, a fragment of a tip of dart with a haft.

Consequently, 1) settled objects and burials belong to separate phases of development of Malytska and Lublin-Volyn cultures; 2) objects and finds of Ib phase of Malytska culture represent the first early site in the Western Volyn region; 3) the fact that 2/2005 pit of Malytska culture was overlapped by 7/2005 pit of Lublin-Volyn culture testifies, that Malytska culture is earlier than Lublin-Volyn one, and allow the author to deny N.A. Peleshchyshyn's opinion about later position of Kostyanets stage against Zymne-Lendel culture; 4) as planigraphy of the complexes shows, quite a big part of ostanets remains not researched.

К.П. Бунятян

ПІДКАРПАТСЬКА КУЛЬТУРА ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Здійснено аналіз концепцій підкарпатської культури, висунених у 1970-і рр. І.К. Свешніковим та Я. Махніком, а також проблеми епішнурового горизонту пам'яток Верхньої Наддністрянщини і північно-західного Поділля.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, північно-західна територія України, підкарпатська культура шнурової кераміки, епішнуровий горизонт пам'яток

1974 р. вийшла відома монографія І.К. Свешнікова, яка закрила певною мірою прогалину у відтворенні етнокультурної ситуації на північно-західних просторах України по занепаду там старих ранньоземлеробських культур (трипільська, лійчастих кубків). Виразом змін, що сталися о тій порі, була поява носіїв культури кулястих амфор (ККА) на Волині та Поділлі і підкарпатської культури шнурової кераміки (ПК) у Верхній Наддністрянщині (Свешніков 1974). У тій праці дослідник вперше і востаннє виклав аргументацію своєї концепції ПК, надалі підтверджуючи її незмінність у відповідних розділах колективних узагальнюючих праць (Археологія 1985, с. 375—391¹; Археологія 1990, с. 49—74). Так концепція І.К. Свешнікова, концентровано виражена в періодиза-

ції і пов'язаному з нею просторовому розвитку ПК, стала хрестоматійною в українській археології, і на неї орієнтувалися й орієнтуються донині дослідники при розв'язанні суміжних проблем — приміром, взаємодії культур, їхньої синхронізації та навіть походження деяких.

Парадокс полягає у тому, що позиція І.К. Свешнікова стосовно ПК була доволі оригінальною, а, просто кажучи, вразливою, на що одразу звернули увагу зарубіжні вчені. Не всі й українські археологи їй довіряли, але долали спричинений нею дискомфорт дещо механічно, не занурюючись у суть проблеми, що призводить до певних непорозумінь. Це й спровокувало звернення до теми ПК.

Концепція І.К. Свешнікова. І.К. Свешніков розглядав ПК як значне територіальне утворення, яке охоплювало простори на північ і північний схід від Карпат і було представлено чотирма локальними групами: краківсько-сандомирською, любачівською, верхньодністрянською та подільською, але головну увагу він

¹ Через якісь причини у цьому виданні вказівки пунктів на рис. 100, який ілюструє ПК, переплутано.

приділив двом останнім. Через це у свідомість українських археологів ПК увійшла як явище, пов'язане насамперед з територією України, що почасти справедливо, особливо зважаючи на самотність краківсько-сандомирської групи, яку розглядають як окремішню КШК. У розвитку кожної з груп — верхньодністрянської та подільської — вчений виділив, відповідно, три і два етапи, які відбивають формування й подальшу територіальну експансію ПК.

За І.К. Свешніковим, виникнення ПК сталося на невеликому просторі Верхньої Наддністрянщини і його репрезентують пам'ятки — курганні поховання і стійбища пастухів на болоті, локалізовані між Дністром і Стриєм (це три пункти у Львівській обл.: Кавсько насипи 1 і 2, Колпець кургани 8 і 10 і Кульчиці курган 3). Вони були полишені невеликою групою населення, можливо прибульцями зі степу, що жили ізольовано від сусідів — носіїв культури лійчастих кубків та пізнього Трипілля. Надалі вони розширили свої простори, зайнявши всю Верхню Наддністрянщину і північно-західне Поділля, що призвело до зникнення там свити старих культур — пізньотрипільської, лійчастих кубків і кулястих амфор — і ствердження нової (Свешніков 1974, с. 52—53, 155—158)².

Загалом І.К. Свешніков, як на той час, правильно вловив ритм культурних змін на західних просторах України, ув'язавши їх із розвитком матеріального комплексу та його територіальним поширенням і синхронізувавши події у Верхній Наддністрянщині, на північно-західному Поділлі, Західній Волині і ширше (Свешніков 1974, рис. 51). Однак, відаючи належне вченому, слід сказати, що в його концепції були й слабкі ланки.

На тлі попередніх розробок (Machnik 1966; Sulimirski 1968) наріжним каменем стало виділення І.К. Свешніковим першого етапу ПК, репрезентованого нечисленною групою пам'яток у Верхній Наддністрянщині зі своєрідним посудом — чашоподібним округлодонним та у вигляді кухлів (Свешніков 1974, с. 33—35, рис. 4). Дослідник вважав їх давніши-

ми за старожитності так зв. загальноєвропейського горизонту, з яким зазвичай і пов'язують початковий етап культури шнурової кераміки (КШК). Виходило, що пам'ятки першого етапу верхньодністрянської групи відбивають не тільки формування ПК, а й маркують один із осередків виникнення КШК загалом, адже з трансформацією того комплексу дослідник пов'язував появу речей, прикметних загальноєвропейському горизонту: амфори, кубки і сокири А-типів (Свешніков 1974, с. 45).

Якраз виділення цього етапу було скептично сприйнято науковою спільнотою — прямо (через заперечення) чи побічно (через ігнорування). Головні закиди стосувалися методичних засад — виокремлення пам'яток першого етапу ПК було здійснено на формальному ґрунті, себто не мало опертя в стратиграфії (Krzak 1976; Häusler 1977). Додам, що той формальний підхід був замішаний на примітивному еволюціонізмі, запозиченому в І.І. Артеменка. У логіці І.К. Свешнікова чітко простежується орієнтація на міркування І.І. Артеменка щодо виділення первинного ядра середньодніпровської культури (СДК). Підстави тотожні: архаїчні риси речового комплексу і відсутність розвинених типів в І.І. Артеменка (1967, с. 59), наявність речей з *«доволі ранніми ознаками»*, немов не зовсім сформованими, нестійкими (круглодонна кераміка) чи архаїчними (відсутність розвинених типів знарядь та зброї) у І.К. Свешнікова (1974, с. 33, 161). Додатковим аргументом виступала наявність на таких пам'ятках речей культур лійчастих кубків і кулястих амфор, які, однак, прямо не були причетними до них.

Відтак, не маючи стратиграфічних підстав, І.К. Свешніков пішов за своїм колегою, і це попри те, що періодизація І.І. Артеменка, зокрема виділення першого етапу СДК, була вже розкритикована, бо якраз і перечила стратиграфічним даним (див.: Бунятян 2005; 2008а). Ясна річ, сумнівність першого етапу руйнує концепцію щодо місця і часу формування ПК.

Що стосується пізнього етапу ПК, то впадає в очі його різюча відмінність від попереднього (другого/третього залежно від групи): зовсім інший керамічний комплекс, поширення металевих речей та ін. (Свешніков 1974, рис. 11; 15—17; 19).

Таким чином, за спірної хронологічної позиції першого етапу і своєрідності заключного власне риси, які дозволяли відносити ПК до кола КШК (амфори, кубки, певні типи кам'яних і крем'яних сокир), обмежувалися,

² Не акцентуючи увагу на поглядах попередників, І.К. Свешніков, власне, підтримував гіпотезу 1930-х рр. Т. Сулімирського та Я. Пастернака про формування у Верхній Наддністрянщині КШК, можна сказати, на перехресті двох культурних імпульсів: дещо ранішого східного (як тоді називали, охрових могил) і пізнішого західного з керамікою саксонсько-тюринзького типу. Зараз цю точку зору обстоює М. Бандрівський (2005).

по-перше, головню, другим етапом верхньодністрянської групи і лише частково заходили на Поділля. По-друге, ця, так би мовити, класична КШК лишилася недиференційованою в часі. Адже не всі такі комплекси підпадали під визначення загальноєвропейського горизонту КШК, як то твердив дослідник (Свешніков 1974, с. 161), та навіть навпаки — здебільшого не відповідали йому, себто були пізнішими.

Концепція Я. Махніка. Реакція на побудови І.К. Свешнікова не забарилась, і 1979 р. Я. Махнік оприлюднив свою періодизацію пам'яток Верхньої Наддністрянщини, розвинувши ідеї, що прозвучали в праці 1966 р., в якій вони розглядалися в межах любачівської групи КШК, а тепер — любачівсько-наддністрянської. Вчений спирався на логіку розвитку КШК загалом, себто на типологічні особливості матеріалу, підкріплені тут зрідка і стратиграфічними даними.

По-перше, Я. Махнік поділив пам'ятки регіону на два горизонти — шнуровий і постшнуровий, відсікши від ПК поховання, віднесені І.К. Свешніковим до пізнього періоду. Власне шнуровий горизонт складали поховання другого, за І.К. Свешніковим, етапу верхньодністрянської групи, а їхню відносну хронологію відбивали три фази (Machnik 1979, гус. 1). Цією групою вчений, власне, й обмежив пам'ятки КШК на цьому просторі України, хоча і вказав на незначне розширення її у бік північно-західного Поділля у третій фазі. Розглянемо це детальніше.

І.К. Свешніков відніс до раннього етапу ПК на Поділлі сім курганів (Свешніков 1974, с. 56, прим. 13)³. Із них два в Качанівці з «нетиповими» амфорами є явно пізнішими (Machnik 1979, гус. 1, 22). Із цих пам'яток слід виключити також дивну амфору з Новосілок-Ліських (верхів'я Західного Бугу), що походить з погано документованого кургану, розкопаного селянами (Sulimirski 1968, Pl. 5, 2), і не тільки через територіальну віддаленість. Подібні форми трапляються в нагірєвській культурі (Schreiber-Kalicz 1984, Taf. XLIII, 13), а побічною вказівкою на пізню позицію поховання може бути знайдений там крем'яний кинджал чи серп. Відтак, надійно з КШК на Поділлі можна пов'язати Коритне курган 1 і Сивки курган 1 у верхів'ях Горині та Лисичинці курган і Остап'є курган 5 у верхів'ях Збруча. Вони локалізуються, відповідно, на території волинського і по-

дільського угруповань ККА і відбивають чи то спроби шнуровиків прихопити цю територію, чи то якісь інші моменти. Дата кургану 1 Сивки (див. нижче) підтвержує, що його зведено в час панування там населення ККА.

Себто, за часів розвитку у Верхній Наддністрянщині ПК на Поділлі побутувала ККА, і вона була перепорою для просування населення ПК далі на схід і південний схід (Machnik 1979, s. 57). Власне близьким до такого розуміння ситуації був і І.К. Свешніков, наголошуючи на частковій синхронності другого етапу верхньодністрянської групи і першого подільської з ККА (1974, рис. 51, с. 165; 1990, с. 48, 56). Однак сьогодні має йтися радше про окремих зайд з кола КШК (і не обов'язково ПК) на Поділля, аніж про виділення тут цілого її етапу.

За Я. Махніком, початок КШК у північно-східному Передкарпатті відбивали нечисленні пам'ятки, типологічно співставимі із загальноєвропейським горизонтом (фаза I), натомість появу локальної групи Кавсько-Колпець, яку І.К. Свешніков розглядав за вихідну у формуванні ПК, Я. Махнік розмістив на межі шнурового (кінець фази III) і постшнурового горизонтів. Хоча аргументація польського археолога стосовно позиції цієї групи теж ґрунтується на типологічних особливостях знахідок, вона є переконливішою, оскільки дослідник оперує конкретними даними, а не абстрактними зауваженнями на зразок «нерозвиненості» комплексу. Не оминув Я. Махнік увагою і певну подібність між посудом групи Кавсько-Колпець і середньодніпровської культури, хоча і припускав, що вона може бути випадковою (Machnik 1979, s. 61–62).

Сьогодні це не постає випадковим через дві обставини. По-перше, віднесені І.І. Артеменком до першого етапу середньодніпровської культури поховання з подібним посудом насправді відбивають її пізній період — час активного проникнення в Середню Наддніпрянщину катакомбного населення і взаємодію двох спільнот (Бунятян 2005), що тільки підтверджує правоту Я. Махніка у визначенні відносної хронологічної позиції групи Кавсько-Колпець. По-друге, зовсім не виключено, що поява такого посуду у Верхній Наддністрянщині була якраз і спровокована притоком сюди населення з Наддніпрянщини. Раніше про це сигналізували знахідки кубка середньодніпровської культури в кургані 2 Колоколин (Sulimirski 1968, Pl. 7, 7) та інші, менш виразні, зразки з Комарова курган 31, Лотатників курган 2 чи Крилосу Настасина Могила (Op. cit.,

³ Насправді, якщо орієнтуватися на ілюстрації І.К. Свешнікова (1974, рис. 13; 14, 6, 10), то до ранніх пам'яток подільської групи ним віднесено більше пунктів, але вони погано документовані, а речі типологічно не є однозначними.

Fig. 9, 2; Pl. 6, 3; Fig. 11, 1), а також з території Малополюшії. Та після оприлюднення яскравого комплексу, що походив явно зі зруйнованого поховання середньодніпровської культури неподалік Любачова (Machnik, Pilch 1997), який немов став передвісником відкриття серії підкурганних поховань з рисами цієї культури на Люблінщині, рух середньодніпровців на захід постав цілком очевидно. Більше того, як вважає Я. Махнік, їхня поява на Сокальському кряжі змінила культурний «крайобраз», наслідком чого було формування змішаної синкретичної сокальської групи КШК (Machnik, Bagińska, Koman 2001; Bagińska, Machnik 2001, s. 54). Цей рух розпочався, очевидно, дещо раніше формування групи Кавсько-Колпець і пролягав через Волинь, де зафіксовано чимало його слідів у вигляді вкраплень уламків посуду середньодніпровської культури в матеріалах поселень, а окремі знахідки, мабуть, походять із поховань (Bunyatyan, Samolyuk 2009).

Другий горизонт Я. Махнік назвав постшнуровим. Він, за незначних уточнень, збігається з тим, який І.К. Свешніков означив як пізній етап ПК (третій/другий залежно від групи). Виведення цього горизонту за межі КШК було цілком логічним і через різкі відмінності від попереднього (див.: Свешніков 1974, рис. 11; 15—17; 19; Machnik 1979, рис. 1, 1—23), і через пізню позицію цих пам'яток, синхронних добі ранньої бронзи в Середній Європі. Це демонструє і поява металевих речей, майже невідомих у КШК і ККА. На відміну від І.К. Свешнікова, який усі культури з керамікою, оздобленою шнуром, за старою традицією відносив до КШК, Я. Махнік з 1960-х рр. почав розмежовувати у Карпатському регіоні два горизонти культур: власне КШК і епішнурового кола. Що ж завадило епішнурові за часом і речовим комплексом пам'ятки Верхньої Наддністрянщини і Поділля назвати теж так, замінивши на термін «постшнурові»? Головним аргументом було побутування тут, поряд з іншими, подібного до КШК курганного обряду поховань, а також наявність зрідка амфор (Machnik 1979, s. 62—68, 70). Себто терміном «постшнуровий» наголошувалося на певному продовженні традицій КШК у цих регіонах і надалі⁴.

⁴ Найбільше порушують логіку розвитку речового комплексу, на що неодноразово вказував Я. Махнік, кілька випростаних поховань, виявлених у курганах Баличі 6, 7, 16, 19, у супроводі яких, з одного боку, є амфори КШК пізніх зразків, з іншого — металеві речі, прикметні епішнуровому горизонту. Це протиріччя ще можна було б здолати, розмістивши їх на ►

Таким чином, ПК у Я. Махніка постала в іншому вигляді, ніж у І.К. Свешнікова: 1) її формування пов'язувалося з появою носіїв найдавнішого горизонту КШК; 2) через відмежування від постшнурового горизонту скорочено вік ПК і намічено три фази в її розвитку; 3) територію обмежено, головню, Верхньою Наддністрянщиною; 4) завдяки уточненню хронологічної позиції групи Кавсько-Колпець показано зміни в цьому регіоні наприкінці ПК. Загалом же поділ пам'яток ПК на два горизонти — шнуровий і постшнуровий — не тільки випнув якісні розбіжності між ними, а й чіткіше окреслив культурну ситуацію на двох сусідніх просторах. Коли у Верхній Наддністрянщині побутувала ПК, Поділля займали носії ККА, а потому обидві території зайняла «постшнурова» культура. Розгляд її заслуговує на окрему увагу.

Пост/епішнуровий горизонт пам'яток території України в концепції Я. Махніка. Звуження хронологічних і територіальних меж ПК логічно вимагало дати якусь назву наступній культурі/культурам — постшнурового горизонту. Але Я. Махнік того попервах не зробив, сконцентрувавши увагу на строкатості цих пам'яток, відображеній у поховальному обряді, а також речовому супроводі. Вони демонстрували, з одного боку, продовження попередніх традицій (курганний обряд, амфори, можлива тяглість групи Кавсько-Колпець), а з іншого — появу нових. Новації в кераміці фіксувалися за появою посуду культури Хлопце-Веселе, а також зразків, що тяжіють до кола карпато-дунайських культур, і доповнювалися металевими речами різного походження. Проаналізувавши чи не кожен комплекс, Я. Махнік фактично показав змішаний синкретичний характер «постшнурової культури» Верхньої Наддністрянщини й особливо Поділля, що був наслідком стику і навіть часткового змішання старих традицій з новими, що йшли з заходу (культура Хлопце-Веселе) і півдня (карпато-балканський регіон) (Machnik 1979, s. 68; 1981).

Однак ці спостереження було принесено в жертву новій концепції межановицької культури. До неї Я. Махнік включив усі пам'ятки епішнурового горизонту північно-західних просторів України — городоцько-здовбицьку культуру на Західній Волині, а також постшну-

порубіжжі двох горизонтів, якби не крем'яні серпи. Їх Є. Лібера вважає характерними для стжижовської культури (Libera 2001, kat. 3, 77, 92), яка в епішнуровому колі займає пізнішу за інші культури позицію.

рові старожитності Верхньої Наддністрянщини та Поділля (Kadrow, Machnik 1997), спротивши таким чином культуротворчий процес на схід від Карпат. Оминаючи городоцько-здовбицьку культуру (див.: Бунятян 2008; Самолук 2009), вказу, що розширення межановицької культури на Верхню Наддністрянщину й Поділля навряд чи має підстави. По-перше, цілком очевидними є розбіжності у поховальному обряді між вказаною культурою (грунтової могильники) і епішнуровими Подністер'я (курганні поховання) та Поділля (курганні і в кам'яних гробницях або за поєднання цих рис). У цих поховальних традиціях цілком відчутним є спадок ПК (чи КШК загалом) і ККА. По-друге, не весь посуд — ще один важливий показник археологічної культури — можна пов'язувати з межановицькою культурою.

До прикладу. Виходячи з карти й ілюстрацій (Kadrow, Machnik 1997, рис. 1; 3, 16—21), до проявів протомежановицької фази зараховано на території України шість пунктів. Насправді їх можна звести до трьох, а то і двох, якщо зважити, що черпак зі Львова все ж тяжіє до ранньої фази. Адже циліндричні кубки із курганів Вікняни і Климківці не є притаманними ні цій фазі, ні межановицькій культурі загалом. Що ж до кургану 2 Старий Гвіздець, то, як пише Я. Махнік далі, знайдений там посуд демонструє риси кінця раннього бронзового віку закарпатських культур (Kadrow, Machnik 1997, s. 147). Виходить, у Верхній Наддністрянщині немає слідів протомежановицької фази. На Поділлі їх зафіксовано двічі: це черпак в курганному похованні Велика Плавуча у верхів'ях Серету і кухоль у кам'яній гробниці Берем'яни на лівобережжі Дністра⁵.

Чи побільшало проявів межановицької культури, починаючи з ранньої фази, коли її простори розширилися з-за Вісли далі на схід (Kadrow, Machnik 1997, порів. рис. 1 і 7)? Так, але то стосується, перш за все, межиріччя верхів'їв Дністра й Західного Бугу (Баличі курган 4, Колоколін поховання 1/1, Крилос випадкова знахідка), які зникаються з так званою почапською групою (Kadrow, Machnik 1997, s. 143—145, рис. 60) — таким собі фантомом, який ніколи не мав чітко визначених культурних рис, а також часових і територіальних меж (див.: Свешніков 1974, с. 71—79) і постає як данина першим спробам упорядку-

вання тут археологічних джерел. Якщо абстрагуватися від цього, то на Поділлі маємо один черпак межановицької культури, що супроводжував поховання в кам'яній гробниці аж біля Киселіва (Чернівецька обл.), і пару уламків кераміки на поселенні Незвисько (Івано-Франківська обл.). Себто ситуація тут не вписується в образ цієї культури, що й демонструє рис. 61 (Kadrow, Machnik 1997, s. 146)⁶. Водночас деякі із «межановицьких» пам'яток Поділля (кургани Буглів і Хоростків) фігурують так само як і наймолодші поховання в колі КШК (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 239).

Та все ж не викликає сумніву, що населення території Малопольщі, Західної Волині, Верхньої Наддністрянщини і меншою мірою Поділля розвивалося у тісному взаємозв'язку, а кордони певних угруповань змінювалися впродовж часу. Стимулятором тої взаємодії виступало, безперечно, населення Західної Волині, яке, тим не менш, Я. Махнік зробив лише тінню того процесу, знехтувавши двома обставинами.

По-перше, якраз на Західній Волині стався сплеск біфасіальної індустрії (одна з прикмет епішнурового часу), і витончені крем'яні вироби звідси, набувши престижного значення, стали бажаними для навколишнього світу. Констатуючи народження цієї індустрії саме на Західній Волині, Є. Лібера (Libera 2001, s. 80, 108), йдучи за Я. Махніком, пов'язує це з ранньою фазою межановицької культури, але насправді їх продукували в середовищі городоцько-здовбицької.

По-друге, в цей час на Західній Волині сформувався ще один осередок по виготовленню так само престижних речей, але металевих. Такий висновок напрошувався давно на ґрунті суто логічних міркувань. Йдеться про верболисті прикраси, насамперед ті, що найбільше відповідають цій назві, — з витисненням знизу реберцем. А. Точік, який виділив їх у третю групу, наголошував, що вони поширені, головне, на території України (Тошк 1963, s. 748). І з тих пір нічого не змінилося — вони ледь заходять на лівий берег Західного Бугу, маркуючи західні кордони волинських культурних угруповань. Але здебільшого їх виявлено на Західній Волині, хоча іноді

⁵ Ці й інші згадані тут комплекси проілюстровано: Sulimirski 1968; Свешніков 1974; Kadrow, Machnik 1997.

⁶ Сумнівним є віднесення до цього часу кургану 2 Мишків (Kadrow, Machnik 1997, рис. 61, 6). Насто-рожує випростана поза небіжчика і форма черпака (Ossowski 1892, s. 92—93, fig. 16), між іншим, з цілою ручкою. Вочевидь, не дарма ця пам'ятка не фігурує у І.К. Свешнікова.

і в дністерсько-подільських похованнях. Відтак, незалежно від того, звідки потрапила ідея верболистих прикрас на Західну Волинь, саме тут вона втілилась у самобутній варіант. І те не могло статися без власного металургійного чи металообробного осередку.

І.К. Свешніков волинські знахідки таких верболистих прикрас пов'язував зі стжижовською культурою (1974, с. 137—139), Я. Махнік — з нею чи синхронними їй пам'ятками (Machnik 1982, s. 89). Сьогодні є всі підстави пов'язувати їхню появу саме з городоцько-здовбицькою культурою⁷, у похованнях якої виявлено їх найраніші зразки. Йдеться про поховання у Ріпневі, яке І.К. Свешніков (1974, рис. 22, 1, 3—4) чомусь відніс до почапської групи, а Я. Махнік — до культури Хлопце-Веселе (Machnik 1982, гус. 1, 18—19). За новою систематикою польських дослідників воно потрапляє до ранньої фази межановицької культури, датованої близько 2200—2050 BC cal. Але, апелюючи до того, що такі прикраси є прикметними стжижовській культурі, Я. Махнік знайшов спосіб омолодити це поховання: мовляв, поєднання раннього черпака з пізніми прикрасами може свідчити про довше тривання рис ранньомежановицької фази на східних просторах на тлі Малопольщі (Kadrow, Machnik 1997, s. 143). Однак після суттєвих уточнень Є. Ліберою хронології поховань на ґрунті систематики крем'яних виробів ранню позицію верболистих заушниць підтверджено, і їх поповнило поховання в Озлієві (пор.: Свешніков 1974, рис. 46, 1—6; Libera 2001, s. 79—80). Наголошу, що обидві пам'ятки пов'язані з Волинню не лише територіально, а й через інший супровід — оздоблений в манері городоцько-здовбицької культури черпак (Ріпнів) і місцевого виробництва спис (Озліїв). Це підтверджує і щойно опублікований курган Махнуків 1 (Побузька улоговина), де такі прикраси виявлено в трьох похованнях — 1/1, 1/2 і 1/4 (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 116—118, гус. 87, 11—12; 89, 2, 10). Як зазначають автори, аналогію посудині (фрагментована) із поховання 1/2, слід шукати, як і верболистим прикрасам, у східній частині, себто, городоцько-здовбицькій культурі. Його дата (2200—2030 BC cal) вкладається в ранню фазу

⁷ Через певні зрушення в осмисленні пам'яток епішнурового горизонту і поповнення джерел систематика волинських поховань, себто розподіл їх І.К. Свешніковим між городоцько-здовбицькою і стжижовською культурами та почапською групою, має бути переглянута, але то окрема тема.

або щонайпізніше початок наступної (Op. cit., s. 191, 229—230, 239—240), а самі поховання поповнюють матеріали городоцько-здовбицької культури на лівобережжі Західного Бугу (див.: Свешніков 1974, с. 80). Додам, що перегляд культурної належності поховань з верболистими прикрасами в Торчинському могильнику (Libera 2001, s. 79), а також нові надходження (Самолук 2009, с. 28—29, рис. 5; с. 33, рис. 11, 1—3) цілком логічно підводять до висновку, що такі витвори могли бути етнографічною рисою носіїв городоцько-здовбицької культури, а не стжижовської, як то вважалося.

На можливість існування волинського металургійного осередку вказувала Н.В. Риндіна (1980). На жаль, дослідниця подала результати своїх спостережень сукупно та згідно культурних визначень І.К. Свешнікова, й ідентифікувати за її лабораторними номерами проаналізовані вироби з конкретними пам'ятками повністю не вдається. Поза тим зрозуміло, що найбільше виробів з усього простору наших епішнурових культур (43 із 77 проаналізованих) Н.В. Риндіна схильна пов'язувати з волинським осередком. Їх виготовлено з місцевої сировини (група I — Великий Мідськ) або з переплавленого лому (група III, в якій фіксуються «сліди» місцевої групи I і групи IV карпато-трансильванського походження). Що важливо, продукція цього осередку хоч і зводилася до виробництва дрібних речей, була доволі барвистою. Окрім верболистих прикрас прикметного для Волині типу, тут виробляли й простіший варіант — з розклепаним в листочок чи пластину одним кінцем (перша група, за А. Точіком), який був поширений в усіх культурах епішнурового прикарпатського кола і ширше, а також скручені з дроту тощо (див. також: Гошко 2010), а ще зняряддя — рибальський гачок із поселення Городок⁸ і стріла (скоріш, шильце) з поховання 3 Почапи⁹.

Якісь п'ять виробів з Волині віднесено В.Н. Риндіною умовно до «кавказької» («кубанської») групи, зокрема і верболисту прикрасу. То не є несподіваним, зважаючи на відомий скарб із Стубло, де трапилися такі прикраси разом із сокирою кавказького зразка (тип Фаскау). Цей скарб схильні сьогодні датувати 2000 і навіть 2200 BC cal (Batora 2003, s. 33), що вписується в час ранньомежано-

⁸ Ще один виявлено пізніше на місці поруйновано-го могильника Яструбичі 1 (Івановський і ін. 1998, с. 174—175, рис. 11, 12).

⁹ Ще одна подібна «стріла» відома з поховання 1 Зозів I (Свешніков 1974, рис. 38, 14).

вицької фази, але з тою різницею, що в ній немає таких прикрас.

Але попри зв'язки і впливи, а, вочевидь, і поповнення населення, ментальність мешканців дністрянського і подільського регіонів не змінювалася — воно продовжувало ховати небіжчиків під курганами чи в кам'яних гробницях, супроводжуючи їх, головню, циліндричними кубками.

Інші пропозиції. До ідеї Я. Махніка щодо самотності подільського регіону звернулися М. Бандрівський і Л. Крушельницька, запропонували виділяти на Поділлі передкомарівську групу пам'яток. Подано це як принципово новаторський погляд на історію цього регіону за доби ранньої бронзи, але якось поспіхом. Не зрозуміло, що дало авторам привід думати, що І.К. Свешніков буцімто об'єднав покутсько-західноподільські пам'ятки з волинськими (!) в локальну подільську групу ПК задля аргументації припущення про переростання КШК в комарівську культуру.

Ще більше дивує те, що очі на пізню хронологічну позицію подільської групи дослідникам відкрили радіокарбонні дати КШК і ККА, через що начебто утворився розрив між цими культурами і комарівською «приблизно в півтисячоліття» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212). Але ж у І.К. Свешнікова є ця поєднувальна ланка, хай і з невдалою назвою, — пізній етап ПК. Більше того, у вченого було досить аргументів, аби через синхронізацію з іншими культурами датувати цей етап, як тоді було прийнято, першою половиною II тис. до н. е. (Свешніков 1974, с. 167), себто передкомарівським часом. А в роботі 1990 р. вчений чітко розвів ПК за епохами, віднісши пам'ятки пізнього етапу до ранньої бронзи, і за ними слідувала тшинецько-комарівська культура (Археология 1990, с. 59—88). Таким чином, має йтися не про ліквідацію якоїсь часової прірви, спричиненої буцімто недолугими побудовами І.К. Свешнікова, а про визначення хронології епішнурових пам'яток у зв'язку з подавленням КШК і ККА через впровадження радіокарбонних каліброваних дат.

Навряд чи справедливим є й докір Я. Махнікові, який начебто «найближче підійшов до потреби виділення передкомарівської групи», але не зробив того, бо «виокремлення цієї групи однозначно засвідчило б визнання за комарівською культурою повну окремішність походження і незалежність її розвитку від східнотшинецької» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 213). Я не в курсі поглядів Я. Махніка на цю проблему, але принаймні зараз він не заперечує гене-

тичний зв'язок комарівської культури з Нижнім Подунав'ям (Machnik 2004, s. 37).

Але суттєвішим є інше. Не дарма І.К. Свешніков відносив ці пам'ятки до шнурової культури, а Я. Махнік — до пост- чи епішнурової. У тому спільному корені «шнур» криється проста річ — у цій культурі добре відчутно спадок КШК: подібне облаштування поховань у курганах за незначної кількості поселень¹⁰, деякі форми кераміки та її оздоблення, кам'яні та крем'яні вироби. Зауважу, що принципових розбіжностей в оцінці цих пам'яток (аналогії та побудована на тому синхронізація певного кола культур і датування) між обома дослідниками не було, хоча Я. Махнік пішов далі в розробці цієї проблематики. І на тлі їхнього опрацювання цих джерел характеристика їх творцями «передкомарівської групи» є неповною, через що складається враження якоїсь окремішності цієї групи на тлі епішнурових пам'яток Поділля.

Проповідуючи ідею, що «на зміну обичинам ККА на Покуття й західне Поділля з-за Карпат почали проникати носії зовсім іншої за генезисом культури..., яка була спорідненою з ранньобронзовими культурами Південних Карпат і Середнього Подунав'я» (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212), дослідники лише висунули на перший план окремі елементи, давно, як вони самі вказують, підмічені Я. Махніком, але закривши очі на інші. Адже загалом спектр зв'язків цього населення був ширшим. Зокрема, не всі металеві речі, на яких акцентують увагу дослідники, пов'язані із Закарпаттям — до прикладу, вже згадані мідні/бронзові верболисті прикраси (третьої групи, за А. Точіком), а також золоті ірландського типу (курган Русилів, Межигірці).

Те саме стосується й кераміки. Дослідники вхопилися за два «канфари» з Остап'є курган 3 і кам'яної гробниці 1 Попівці і перерахували низку культур карпато-дунайського регіону, де трапляється двовухий посуд (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 214, 216, 221, рис. 3, 1, 3), але не вказали жодного аналога. Він навряд чи там і знайдеться, бо ці посудинки синкретичні — вони є лише відлунням того світу. Маючи два вушка, вони, поза тим, дублюють форму черпаків епішнурових культур і оздоблені в тому ж стилі, на чому наголошував Я. Махнік.

¹⁰ Насправді це враження може бути хибним, бо слідів поселень відомо чимало. У моїй картотеці десь три десятки таких пунктів, але вони вимагають перевірки розкопками. Опубліковано рештки таких одиниць (Machnik, Tkaczuk 2003).

Насторожує залучення антропоморфних стел як свідчення зв'язків західноподільського регіону з Балкано-Дунайським та навіть Малоазійським за доби ранньої бронзи. По-перше, В.М. Даниленко, на якого посилаються автори (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 215), появу стел у Добруджі і Трансильванії пов'язував «з процесом розселення частини давньоаміських племен, що змішалися з Кемі-Обою, на Нижній Дунай і на Балкани» (Даниленко 1974, с. 83). Однак насправді має йтися про давніший час — добу енеоліту, коли було започатковано виготовлення цих оригінальних витворів і саме в степах Північного Причорномор'я, звідки ця ідея (може, разом з людьми) поширилася на інші простори. Власне так їх розглядає і М.С. Бандрівський (2005). Оскільки обидві статті видано в один рік, не зрозуміло, яких поглядів дотримується М.С. Бандрівський щодо походження і датування стел. У всякому разі, епішнуровий горизонт пам'яток можна орієнтовно синхронізувати з катакомбною і бабинською культурами (синхронізація з останньою, зокрема, підтверджується наявністю кістяної пряжки в кам'яній гробниці 8 Стрільче: Свешніков 1995, рис. 4, 23), а для них кам'яні стели не є прикметними.

Вражає, як запросто і без щонайменших застережень автори пересунули епішнурові пам'ятки Поділля десь на 700 р. вглиб віків, а стели (на тлі: Бандрівський 2005), навпаки, — приблизно на тисячу років ближче до наших днів, і так само запросто розбили їх на хронологічні групи, не маючи жодної дати С¹⁴ (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 215—216). Наголошуючи на «післяшнуровому» часі «передкомарівської групи», дослідники зробили її синхронною КШК, зокрема ПК (див. нижче) і краківськосандомирській. Адже П. Влодарчак датує останню не 2750 ± 90 BC cal, як твердять дослідники (Бандрівський, Крушельницька 2005, с. 212), а приблизно 2750—2250 BC cal (Włodarczak 1998). Відтак, хронологічні розбіжності між цими групами зводяться лише до того, що «передкомарівське» існувало довше — до 2000 рр. до Р. Х. Власне поява «південних передкомарівців» на Поділлі не дуже відставала від колонізації цього краю населенням ККА. Воно з'явилося тут приблизно 2880 BC cal (Szmyt 1999, р. 69), а вже 2750/2700 — і «передкомарівське».

Але пропозиція львівських дослідників загострила ту проблему, що позначення різними назвами пам'яток доби ранньої бронзи Верхньої Наддністрянщини й Поділля — пізній етап ПК, пост- чи епішнуровий горизонт, межановицька культура, передкомарівська гру-

па — лише вказує на те, що їм таки слід дати якусь конкретну назву, краще «нейтральну», щоб не плутати їх з підкарпатською, межановицькою чи комарівською культурами.

Відносна й абсолютна позиція ПК в системі старожитностей території України, можна сказати, плаває. Це особливо помітно в узагальнюючих працях, які вимагають хронологічного узгодження багатьох культур. Причина того криється в припасуванні до старожитностей України різних періодизаційних схем, а також недосконалій концепції КШК на території України — ПК і середньодніпровської.

ККА і КШК Середньої та Північної Європи відносять до доби пізнього неоліту (чи енеоліту), розглядаючи епішнуровий горизонт пам'яток та синхронні йому культури як ранній період бронзи. Але українські дослідники в загальній систематиці джерел не дійшли згоди, орієнтуючись частково на центральноєвропейську систему періодизації, а частково — на східноєвропейську, основи якої було закладено ще на початку ХХ ст. В.О. Городцовим (Отрошенко 2001, с. 12—13). Лише цим можна пояснити той факт, що в узагальнюючих працях з археології України синхронні впродовж значного часу явища віднесено до різних періодів. Наприклад, у російськомовному виданні з археології України ямну культуру і ККА віднесено до енеоліту, ПК — до ранньої бронзи, хоча принаймні початок усіх їх датовано однаково — серединою III тис. до н. е. (Археология 1985, пор. с. 290, 351, 391). Через це на карті 8, названій, між іншим, «Основні пам'ятки доби ранньої бронзи», де подано пункти ККА, Верхня Наддністрянщина лишилася пустою, бо пам'ятки ПК, які там мали бути, вміщено на карті 9, де вони постають синхронними катакомбній культурі (Археология 1985, с. 282—283, 362—363). Цю неузгодженість спричинило об'єднання І.К. Свешніковим під однією назвою (КШК) різночасових культур — недиференційованої ПК, городцько-здовбицької та стжижовської — і, мабуть, бажання компактно їх охарактеризувати.

Але насправді це перечить і середньо-, і східноєвропейській системам синхронізації культур, що добре розумів І.К. Свешніков. Тож надалі він виправив це у праці, присвяченій старожитностям західних територій України. Вчений розмістив ККА і ранні етапи ПК (перші два верхньодністрянської групи та перший подільської) у розділі «Енеоліт», натомість пізній період ПК, себто епішнурові пам'ятки, охарактеризував у підрозділі «Ранній період бронзового віку Прикарпаття й Волині» (Археология 1990,

с. 43—77). Іншими словами, І.К. Свешніков цілком логічно вписав свою систематику в середньоевропейську схему періодизації.

Рішучіше повівся В.В. Отрощенко. Орієнтуючись на східноєвропейську систему періодизації, вчений переніс культури ямну і кулястих амфор з енеоліту в добу ранньої бронзи і автоматично ПК і весь світ КШК (!) опинилися в добі середньої бронзи (Археологія 2005, с. 155 і далі, рис. 19). Схоже, що цього вельми шанованого дослідника ввела в оману цілком зрозуміла недовіра до надто раннього датування І.І. Артеменком витоків середньодніпровської культури. Та якою б була хронологічна позиція цієї культури, вона (як і будь-яка інша) не може бути взірцем для часового виміру всіх КШК. З іншого боку, В.В. Отрощенко явно насторожувала й надто розтягнена в часі ПК, пізній етап якої був синхронним, принаймні почасті, бабинській культурі. Довга її хронологія порушувала ритм зміни культур, але вгамувати його механічно, шляхом омолодження ПК, не можна, а лише скоротивши її вік «зверху», себто розмежувавши її пам'ятки і наступного епішнурового горизонту. Відтак, за східноєвропейською шкалою періодизації ПК має бути віднесена до доби ранньої бронзи, а епішнурові пам'ятки — до середньої. Адже певну синхронність трьох культур — ямної, кулястих амфор і КШК — засвідчено матеріалами поховань Північно-Західного Причорномор'я (див.: Яровой 1985; Дергачев 1986; Szmyt 1999), а тепер — і абсолютними датами.

Абсолютна хронологія ПК і пам'яток епішнурового горизонту упирається в радіокарбонні дати, а точніше — їхню відсутність. Зауважу, що значною мірою гіпотетичні припущення Я. Махніка щодо наявності у Верхньому Подністер'ї найраніших пам'яток КШК, синхронних загальноєвропейському горизонту, підтвердилися. Важливою подією стало дослідження 1996 р. поселення Сіде в Самбірському р-ні (правий берег горішнього Дністра), де виявлено типологічно дуже ранню кераміку КШК. Що важливо, ранній вік поселення (очевидно, стійбище) ілюструють дві дати, отримані за деревним вугіллям: Gd 10536 4290 ± 90 BP; Gd 10537 4160 ± 80 BP, 2900—2850 BC cal. На думку дослідників, вони, найвірогідніше, відбивають час 2800 BC cal і співпадають з датами найраніших пам'яток КШК у Швейцарії, отриманих дендрометодом (Machnik, Sosnowska, Cyhlyk 1997, s. 22). Ранню появу шнуровиків у Карпатській смузі підтверджують також дати кількох курганів із території Польщі (Machnik 1998). Слід

сказати, що попри проблему зіставлення дат, отриманих різними методами — радіокарбонним і дендрохронологічним (див.: Włodarczak 2007), час існування поселення Сіде видається близьким до істинного.

Ще одну дату маємо для Сивки курган 1, розкопаного ще наприкінці XIX ст., — Poz-9587 4145 ± 35 BP (див.: Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 224), або близько 2881—2622 BC cal. Як бачимо, вона є доволі розмитою, проте вказує, що спроби шнуровиків проникнути на територію волинського угруповання ККА, можливо, робилися раніше, ніж за фази III ПК, як думав Я. Махнік (Machnik 1979, s. 60).

Із дат з території України можна навести ще одну побічну¹¹. Це ямне поховання Окніца 3/13 (Республіка Молдова, правий берег Дністра), що супроводжувалося амфорою (Манзура, Клочко, Савва 1992, с. 27—28, рис. 12, 1—4). За всіх застережень посудина демонструє подібність до амфор КШК типологічно пізніх зразків. Поховання займало пізню стратиграфічну позицію (впускне в насип 3) і датовано 2750—2550 BC cal. Так само датовано й поховання 3/14 в цьому самому кургані з амфорою ККА, яке буцімто передувало йому (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 127).

Відтак, єдине, що можна сьогодні констатувати, це те, що ПК виникла синхронно з іншими КШК, зокрема на території Малопольщі й ширше (див. зокр.: Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 222—224). Як довго вона існувала, даних немає, але в часі вона, безперечно, значною мірою співпадала з ККА на Волині й Поділлі (Szmyt 1999, р. 68—71), а також з ямною культурою на інших просторах (останні міркування з приводу датування ямної культури див.: Rassamakin, Nikolova 2008).

Що ж до часу пам'яток епішнурового горизонту Подністер'я і Поділля, то для них немає жодної дати. Відтак, тут лише можна висловлювати певні припущення, зважаючи на типологічні особливості матеріалу, що й робиться Я. Махніком. Але справа та ненадійна, оскільки сучасна наука не довіряє повністю типологічним побудовам з огляду на можливе випередження чи припізнення появи певних зразків виробів на якихось територіях. Принаймні такі побудови мають бути підтверджені хоча б щонайменшим пакетом дат.

¹¹ Дата кургану 7 Болехівці 2640 ± 105 р. до н. е. (Свешніков 1978) явно є застарілою та, головне, нічого й не дає, оскільки в ньому не виявлено жодних виразних матеріалів.

- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо.* — К., 1990.
- Археология Украинской ССР.* — К., 1985.
- Археологія України. Курс лекцій.* — К., 2005.
- Бандрівський М.* Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700—2900 рр. до народження Христа) // МДАПВ. — 2005. — **9**. — С. 135—173.
- Бандрівський М., Крушельницька Л.* Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 212—227.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 26—36.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 3—12.
- Бунятян К.П.* Городоцько-здобицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008а. — № 3. — С. 10—20.
- Гошко Т.* Результати дослідження інвентарю із поховання біля с. Хрінники // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 77—80.
- Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
- Дергачев В.А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986.
- Иванова С., Петренко В., Ветчинникова Н.* Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.
- Ивановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В.* Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — **I**. — С. 173—189.
- Манзура И.В., Клочко Е.О., Савва Е.Н.* Каменные курганы. — Кишинев, 1992.
- Отроченко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Рындина Н.В.* Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни // СА. — 1980. — № 3. — С. 24—42.
- Самолук В.О.* Нові поховальні пам'ятки городоцько-здобицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Свешніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Свешніков І.К.* Раскопки курганного могильника у с. Болеховцы под Дрогобичем // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 45—47.
- Свешніков І.К.* Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської області // МДАПВ. — Львів, 1995. — **6**. — С. 85—93.
- Яровой Е.В.* Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР (классификация погребального обряда). — Кишинев, 1985.
- Bagińska J., Machnik J.* Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Wereszczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznupowej // Archeologia Polski środkowo-wschodniej. — 2001. — **T. VI**. — S. 38—57.
- Batora J.* Kupferne Schaftlochhäute in Mittel-, Ost- und Südost-europa (Zu Kulturkontakten und Datierung — Eneolithikum/ Frühbronzezeit) // SA. — 2003. — **I—I**. — S. 1—36.
- Bunyatyán K.P., Samolyuk V.* Manifestations of Middle Dniepr Culture in the Volyn Territory and the Issue of Ancient Routes // BPS. — 2009. — **14**. — P. 251—267.
- Häusler A.* Rec.: I.K. Svešnikov. Istorija naselennja Peredkarpattja, Podillja i Volini v kinci III — na počatku II tisjačolittja do nasoj eri. Verlag Naukova dumka, Kiiv 1974. 207 Seiten, 53 Abbildungen // Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. — 1977. — **Band 61**. — S. 179—187.
- Kadrow S., Machnik J.* Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisja archeologicznej, **29**).
- Krzak Z.* Rec.: I.K. Свешніков. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наукова думка, 1974 // AP. — 1976. — **T. XXI**. — **Z. 2**. — S. 409—413.
- Libera J.* Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J.* Studia nad kulturą ceramiki sznupowej w Malopolsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
- Machnik J.* Ze studiów nad kulturą ceramiki sznupowej w dorzeczu górnego Dniestru // ACC. — 1979. — **XIX**. — S. 50—71.
- Machnik J.* Bemerkungen über die Kulturentwicklung am Ende des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit im Flussgebiet des oberen Dnestr // Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten — Internationales Symposium 1977. Budapest—Velem. — Budapest, 1981. — S. 99—107, 281—286.
- Machnik J.* Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // Pamiętnik muzeum miedzi. — Legnica, 1982. — S. 79—100.

- Machnik J.* Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie karpackiej // *Dzieje Podkarpacia*. — Krosno, 1998. — T. II. — S. 99—120.
- Machnik J.* Stosunki kulturowe pogranicza Europy Środkowej i Wschodniej w pradziejach // *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*. — Lublin, 2004. — S. 31—41.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W.* Nowa, synkretyczna grupa kultury ceramiki sznurowej w Polsce środkowo-wschodniej // *Problemy epoki kamienia na obszarze Starożytności*. — Kraków, 2001. — S. 389—400.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W.* Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Machnik J., Pilch A.* Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskej w Młodowie-Zakaciu koło Lubaczowa, w woj. przemyskim // *SA*. — 1997. — XLIX. — S. 143—170.
- Machnik J., Tkaczuk T.K.* Interesting and Important Artefacts from the Beginning of the Bronze Age in the Vicinity of Halicz (upper basin of the Dniester River) // *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa*. — Budapest, 2003. — S. 483—496.
- Ossowski G.* Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 // *ZWAK*. — 1892. — XVI. — S. 63—96.
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V.* Carpatian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // *Import and Imitation in Archeology*. — ZAKS. — 2008. — 11. — P. 51—88.
- Schreiber-Kalicz R.* Komplex der Nagyrév-Kultur // *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. — Beograd, 1984. — S. 133—189.
- Szmyt M.* Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań. — 1999 (BPS, 8).
- Točík A.* Die Nitra-Gruppe // *AR*. — 1963. — XV. — 6. — S. 716—774.
- Włodarczak P.* Chronologia absolutna krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych // *SPA*. — 1998. — 50. — S. 31—54.
- Włodarczak P.* Problem chronologii radiowęglowej kultury ceramiki sznurowej w świetle dendrochronologicznych datowań późnoneolitycznych osad palafitowych ze Szwajcarii // *AP*. — 2007. — LII. — Z. 1—2. — S. 35—80.

Надійшла 19.01.2010

К.П. Бунятян

ПОДКАРПАТСКАЯ КУЛЬТУРА ШНУРОВОЙ КЕРАМИКИ

В настоящее время имеются две концепции подкарпатской культуры (ПК). Украинские исследователи ориентируются на построения И.К. Свешникова, зарубежные — Я. Махника. Исходя из существенных расхождений между ними, рассмотрено, какая концепция более соответствует развитию событий в северо-западном регионе Украины.

Внешне концепция И.К. Свешникова (1974), выраженная коцентрировано в периодизации ПК, выглядит убедительно: для каждого ее этапа очерчено территорию, показано своеобразие вещевого комплекса, найдены аргументы для приблизительной датировки и т. д. Но в ней есть слабые звенья. Первое — это выделение начального этапа ПК. К нему исследователь отнес памятники с довольно оригинальным керамическим комплексом, которые сконцентрированы в Верхнем Поднестровье (так называемая группа Кавско-Колпец) и якобы предшествовали общеевропейскому горизонту КШК. Такая ранняя (до-КШК) позиция этих памятников не была подкреплена ни стратиграфическими наблюдениями, ни другими хоть в какой-то мере весомыми аргументами. Тем не менее, получилось, что этот регион выступал не только местом формирования ПК, но и одним из очагов возникновения КШК, поскольку именно с трансформацией этого начального комплекса исследователь связывал появление признаков второго этапа, в частности амфор, кубков и каменных топоров А-типов и иных, то есть собственно черт КШК.

С другой стороны, погребения заключительного этапа ПК существенно отличались от предыдущего, особенно за сопровождающим инвентарем (цилиндрические кубки, черпаки, металлические изделия и др.).

Таким образом, при спорности первого этапа и своеобразии третьего ПК как обладающая чертами КШК фактически сводилась к среднему периоду, памятники которого локализованы, главным образом, в Верхнем Поднестровье и едва заходят на северо-западное Подолье.

Эти недостатки концепции И.К. Свешникова поправил польский археолог Я. Махник (1979), развивая ранее разработанные идеи. Ученый разделил памятники Верхнего Поднестровья на два горизонта — шнуровой и постшнуровой, таким образом отсекая от ПК памятники, отнесенные И.К. Свешниковым к позднему ее этапу. В развитии шнурового горизонта (то есть, собственно ПК) исследователь наметил три фазы, ориентируясь на общие закономерности эволюции КШК, подкрепленные здесь незначительным числом стратиграфических наблюдений. Группу Кавско-Колпец, которую И.К. Свешников рассматривал как исходную в формировании ПК, Я. Махник разместил на пограничье шнурового и постшнурового горизонтов. Верхним Поднестровьем этот исследователь собственно и ограничил КШК, отметив ее незначительное проникновение на Подолье в третьей фазе.

Таким образом, ПК приобрела другое обличье, а вместе с тем четче проявились особенности регионов, на которые И.К. Свешников расширил это понятие. Пока в Верхнем Поднестровье развивалась ПК, на Подолье

бытовала культура шаровидных амфор, потом их сменила постшнуровая культура.

Что важно, характеризуя постшнуровой горизонт, Я. Махник обратил внимание на пестроту памятников, в которых сочетались черты предыдущей культуры (курганный обряд погребений, амфоры, возможное продолжение группы Кавско-Колпец) и новые образцы керамики (культуры Хлопице-Веселе и с чертами карпато-дунайских культур ранней бронзы), а также металлические вещи кавказского и карпато-дунайского происхождения. Иными словами, он показал смешанный синкретический характер этой культуры, особенно Подольского региона, где как бы пересекались старые традиции и новые, которые шли с запада (культура Хлопице-Веселе) и с юга (Карпато-Балканский регион).

Тем не менее, это не помешало Я. Махнику в дальнейшем — при выработке последней концепции межяновичской культуры — включить оба региона (а также Западную Волынь — городокско-здолбицкую культуру) в эту культуру (Kadrow, Machnik 1997), перечеркнув тем самым собственные наблюдения. Этому, во-первых, противоречит погребальный обряд: в межяновичской культуре — грунтовые могильники, в Верхнем Поднестровье — курганные, на Подолье — курганные и в каменных гробницах либо соединяющие эти черты. Во-вторых, при наличии черпаков протомежяновичской фазы (2 экз.) и ранней (их больше, но они концентрируются в верховьях Днестра и Западного Буга) погребения этих регионов сопровождались в основном цилиндрическими кубками с ручкой или выступом, не характерными для межяновичской культуры, а также синкретическими образцами керамики или такими, которые тяготеют к Балкано-Карпатскому региону.

К идее Я. Махника о влиянии карпато-балканских культур на Подольский регион обратились Н. Бандрицкий и Л. Крушельницкая (2005), предложив выделить здесь предкомаровскую группу памятников. Однако введение этого термина только вводит в заблуждение. Тезис авторов, что на смену культуре шаровидных амфор из-за Карпат на Подолье стали проникать носители другой культуры, проработан поверхностно, а предкомаровский горизонт, датированный 2750/2700—2000 гг. до Р. Х., синхронизирован с КШК (в частности, с краковско-сандомирской культурой) и в значительной степени с культурой шаровидных амфор, отличаясь от них только несколько большей продолжительностью.

Расширенное понимание И.К. Свешниковым ПК (включение в нее постшнуровых памятников) отразилось на создании обобщающих работ по археологии Украины и непрочной ее позиции в системе других культур. К этому добавилась ориентация украинских исследователей на разные периодизационные схемы — центрально- или восточноевропейскую. Но в любой системе относительная синхронность трех культур — ямной, шаровидных амфор и КШК — будет сохраняться, поскольку она засвидетельствована погребениями ямной культуры Северно-Западного Причерноморья, а также подтверждена радиоуглеродными датами. Материал и дата поселения Сиде (Верхнее Поднестровье) свидетельствуют, что ПК сформировалась параллельно с КШК на территории Малопольши и шире. Однако через отсутствие пакета дат вопрос о ее продолжительности, как и хронологии постшнуровых памятников Украины, остается открытым.

К.Р. Bunyatyan

CORDED WARE PIDCARPATSKA CULTURE

Today two conceptions of Pidcarpatska culture exist. Ukrainian scholars are oriented on the research made by J.K. Svishnikov, while foreign ones — on the research made by G. Machnik. Based on significant differences between them, it is analysed which conception is more relevant to the events in the north-western region of Ukraine.

Conception of I.K. Svishnikov (1974), concentratively conveyed in the division into periods of Pidcarpatska culture, superficially looks convincing: each of its stage is determined territorially, peculiarities of materials are shown, arguments for approximate dating are found, etc. However, it has weak links. First of them is the determination of the initial stage of Pidcarpatska culture. The researcher referred to it sites with quite original ceramic complexes which concentrate in the Dnister River upper region (so-called Kavsko-Kolpets group) and supposedly precede the common European horizon of Corded Ware culture. Such an early (pre-Corded Ware) position of these monuments was not supported neither with stratigraphic observations, nor with other arguments weighty at least to some extent. Nevertheless, this region derived to be not only a place of generation of Pidcarpatska culture, but also one of the centres of origin of Corded Ware culture, since the scholar related the advent of features of the second stage, particularly amphorae, bowls and A-type and other stone axes, in other words the very features of Corded Ware culture, with the transformation of this initial complex.

On the other hand, burials of the final stage of Pidcarpatska culture significantly differed from the previous ones, especially with the supplementing inventory (cylindrical bowls, dippers, metalware, etc.).

Consequently, with the disputable first stage and original third stage Pidcarpatska culture as the one having features of Corded Ware culture in fact came to the middle period, sites of which were localized mainly in the Dnister River upper region and hardly enter into the North-Western Podillya region.

These defects of I.K. Svishnikov's conception were adjusted by Polish archaeologists J. Machnik (1979) who developed the ideas worked out earlier. The scholar divided the monuments of the Dnister River upper region into two horizons: Corded and post-Corded, having severed in that way from Pidcarpatska culture the sites referred by I.K. Svishnikov to its late stage. In the development of Corded horizon (that is the very Pidcarpatska culture) the researcher outlined three phases coming from general patterns of evolution of Corded Ware culture, confirmed here by insignificant amount of stratigraphic observances. Kavsko-Kolpets group which was considered by I.K. Svishnikov as an initial in generation of Pidcarpatska culture J. Machnik placed on the border between Corded and post-Corded horizons. This researcher confined Corded Ware culture within the Dnister River upper region, having noted its insignificant penetration into Podillya region at the third phase.

In that way Pidkarpatska culture obtained other appearance, and at the same time peculiarities the regions, on which I.K. Sveshnikov extended this term, revealed themselves clearer. At the time when in the Dnister River upper region Pidkarpatska culture was developing, in Podillya region Globular Amphora culture prevailed, both were changed by «post-Corded cultures».

It is important that characterizing post-Corded horizon J. Machnik paid attention to the mixed character of monuments where features of previous culture (burials in barrows, amphorae, possible sequel of Kavsko-Kolpets group) and new ceramic examples (of culture Khlopitse-Vesele and with the traits of the Carpathian and Danube River region cultures of the Early Bronze Age), as well as metalware of Caucasus and the Carpathian and Danube region origin. In other words, he showed a mixed syncretic character of this culture, especially of Podillya region where old and new traditions coming from the West (Khlopitse-Vesele culture) and East (the Carpathian and Danube River region) as if intersected.

Nevertheless, it did not prevent J. Machnik further, when he was developing recent conception of Mezhanovitska culture, from including both regions (as well as the Western Volyn region, Horodoksko-Zdovbytska culture) into this culture (Kadrow, Machnik 1997), which cancelled his own observations. It conflicts, first of all, with burial custom: burial grounds in Mezhanovitska culture, barrows in the Dnister River upper region, and barrows and stone tombs, or burials with both features in Podillya region. Secondly, with deepers of the proto-Mezhanovitska (2 items) and the Early phases (more items, but concentrated in the Dnister and Western Buh Rivers regions) the burials of these regions were supplemented mainly with cylindrical bowls with handles or juts not typical for Mezhanovitska culture, as well as with syncretic examples of ceramics or those close to the ones from Balcan and Carpathian region.

N. Bandrivskyj and L. Krushelnyska (2005) took up the J. Machnik's idea about influence of Carpathian and Balcan cultures upon Podillya region, and proposed to single out pre-Komarivska group of monuments here. However, introducing of this term deceives only. The authors' thesis that Globular Amphora culture was changed by the people of another culture coming from behind the Carpathians to Podillya region is developed superficially, and the pre-Komarivskyi horizon dated from 2750/2700 to 2000 BC is synchronized with Corded Ware culture, particularly with Kraków-Sandomierz culture, substantially with Globular Amphora culture, differing from them only with longer continuance.

I.K. Sveshnikov's widened understanding of Pidkarpatska culture which included post-Corded monuments there reflected in writing of generalizing works on archaeology of Ukraine where position of this culture is not firm in a system of other cultures. This situation is supplemented by the orientation of Ukrainian archaeologists towards different systems of division into periods: Central European and Eastern European. However, in any system relative synchronism of the three cultures (Yamna, Globular Amphora and Corded Ware ones) will remain because it is testified by the burials of Yamna culture of north-west coast of the Black Sea, and is supported by radiocarbon dating. Material and date of Side settlement in the Dnister River upper region shows that Pidkarpatska culture was forming simultaneously with Corded Ware culture on the territory of Lesser Poland and around. However, a problem of its duration, as well as of chronology of post-Corded sites of Ukrain, remains unsolved because of lack of a packet of dates.

О.П. Моця

ШЛЯХИ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ТЕМПИ РУХУ НА «ПУТЕХЪ»

Зроблено спробу встановити можливі «ритми пульсації» — переміщення сухопутними і водними шляхами часів Київської Русі. Такі темпи залежали від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин.

Ключові слова: Київська Русь, шляхи сполучення, темпи пересування

Про торгівлю в епоху середньовіччя вже написано достатньо наукових праць. Зокрема відомо, що в давньоруські міські центри прибували купці майже зі всього євразійського світу (рис. 1).

«Про Київську державу, про її багатство знали скрізь: від далеких морських країн Півночі, де склалися поетичні саги про руські міста й створювалися спеціальні товариства купців для

торгу з Києвом, і до казкового Сходу, де у державних архівах багдадських халіфів скрупульозно зберігалися нотатки мандрівників, які побували на Русі.

Руські купці плавали Балтійським морем, доходили до Центральної Європи, бували в Палестині, пробиралися у Біармію, прекрасно знали береги Каспійського та Чорного («Руського») морів, доходили до Багдаду і мали свої постійні двори в низці великих світових торговельних центрів (у Цареградї, Ітилі, на острові Готланд).

© О.П. МОЦЯ, 2010

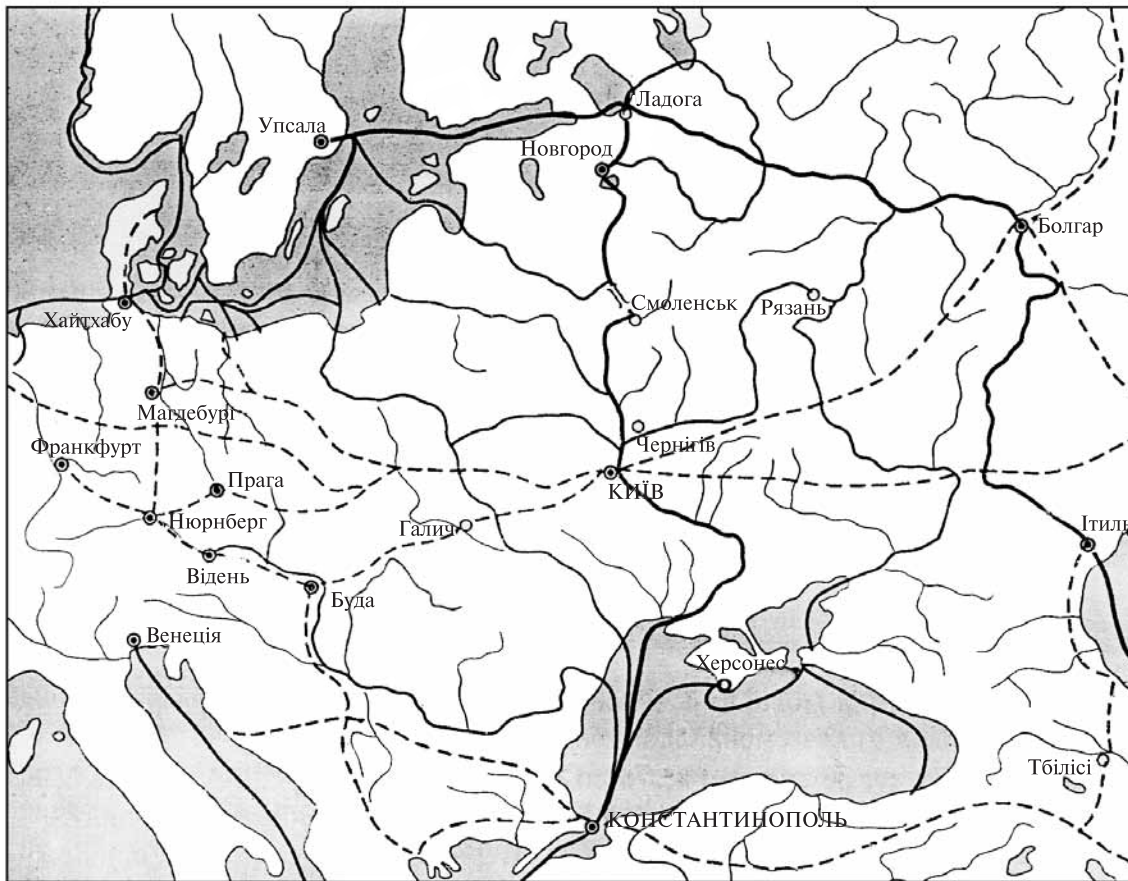

Рис. 1. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі (за П. Толочком)

На торговищах Києва, котрий вважався суперником самого Константинополя, можна було зустріти купців з різних країн Європи й Азії, не рахуючи представників різних давньоруських міст. Недарма батько Володимира Мономаха, князь Всеволод Ярославич, «дома сидя, изуменяше пять язык» — в галасливому та строкатому за національним складом Києві можна було вивчити мови різних народів» (Рыбаков 1948, с. 315).

Вже тоді, коли прозвучала ця думка, було поставлено запитання: а яким чином відбувалося переміщення торговельних караванів на просторах Східної Європи і за її межі? Із двох варіантів маршрутів — водою та суходолом — пріоритет надавався першому. Пояснюється це наявністю на той час інформації в писемних джерелах про організацію мандрівок із Києва до Візантії. Такі свідчення різних авторів дозволяли стверджувати, що підготовка суден для мандрівки займала близько двох місяців (квітень—травень): адже однодеревки — основний водний транспорт у поліській зоні Східної Європи — для пересування морем вимагали суттєвого переоснащення, після якого на кораблях тих часів разом з товаром могло розміститися до 40 осіб.

Шлях із Києва до Константинополя — столиці могутньої Візантійської імперії — займав близько 35—40 діб, а за особливо сприятливих умов від столиці Русі до дельти Дунаю рухалися протягом 10, а від неї до кінцевого пункту подорожі — ще не менше, як 15 діб. Восени каравани поверталися.

Особливістю річкової системи Східної Європи є досить близьке розміщення витоків чотирьох основних водних систем: Дніпровської, Волзької, Волховсько-Ільменської та Західно-двінської. На таких ділянках зближення русел річок транзитний рух з однієї системи в іншу здійснювався переволочуванням суден. Тут виникали численні «волоки», де функціонували поселення «волочан» для їхнього обслуговування (сам волок знаходився під постійним контролем князівського підлеглого — тіуна).

Видовбаний із суцільного стовбура човен чи лодія із цілісною видовбаною основою були універсальним засобом пересування по воді в часи Київської Русі. Основні їх характеристики визначалися й особливостями власне річкових шляхів. Щодо основної водної магістралі сучасної України, то доступ до неї іноземним морським суднам з низькою посадкою вже у

нижній частині русла перегороджували дніпровські пороги.

Що ж стосується сухопутних шляхів сполучення, то найбільше вдалим був зимовий, котрий мав перевагу, особливо на Поліссі. Тут влітку дороги, через місцеві кліматичні умови, часто були малопрохідними. Але, незважаючи на це, все ж за необхідності прорубували ліси, прокладали настили через болота, наводили мости або шукали броди через річки. Отож умови життя у державі тих часів вимагали прокладання доріг в окремі райони країни сухоходом. «Руська Правда» вказує на існування значних торговельних шляхів («великая гостиница»), на котрих припинялося «гонение следа». Їх, вірогідно, повинні були утримувати члени найближчих громад. Характерно, що літописний термін «путь» зазвичай означав лише «направление», за яким і просувалися учасники переходів. Звичайно, дороги південних районів давньоруської держави відрізнялися на краще від північних. Але і вони не були «прямими магістралями». Наприклад, товари з Курська до Києва в XI ст. доходили аж за три тижні.

На півночі переважно використовували сани — «волокуша», «возила», на півдні — вози, «колы». Окрім того, були відомі і в'ючні коні — «сумные», з «сумами». Верблюдів на Русі знали, але навряд чи широко використовували. Основною тягловою силою на тогочасних дорогах все ж був кінь (Воронин 1948).

Звичайно, не лише два згадані вчені займалися торговельною тематикою. Серед виданих набагато раніше робіт на цю тему слід згадати хоча б праці В.Й. Ключевського, який ще у XIX ст. писав про важливість вивчення цієї проблеми, котра суттєво впливала навіть на сам процес східнослов'янського розселення: «1) розвиток зовнішньої південної і східної, чорноморсько-каспійської торгівлі слов'ян і спричинених нею лісових промислів, 2) виникнення найдавніших міст на Русі з торговельно-промисловими округами, що тяжіли до них» (Ключевский 1987, с. 141).

Але й нині цей напрям досліджень не належить до числа пріоритетних у вітчизняній історіографії, на що, зокрема, вказував П.П. Толочко у спеціальній праці: «Звичайно, цієї теми так чи інакше торкалися майже всі історики Київської Русі. Але завжди принагідно, при вивченні інших тем, чи то історично-географічних або ж торгово-економічних». Та це має бути темою окремого дослідження. Середньовічну мережу доріг слід розглядати «не як абстрактну павутину шляхів, але як живу систему, функціону-

вання котрої підтримувалося зусиллями загальноруських та земельних влад. Зрозуміло, шляхи — це не лише наїзджені дороги, але й мости через річки, станції відпочинку, фортеці і міста» (Толочко 2008, с. 316).

Така «жива система» повинна була мати й свої «ритми пульсації», на які впливали різноманітні чинники й конкретні обставини. Тож зробимо спробу встановити їх, скориставшись уже накопиченою інформацією стосовно окремих, найбільше відомих магістралей.

Вище вже згадувався водний шлях зі столиці Київської Русі до столиці Візантії — Константинополя. Деталі такої мандрівки описано у главі 9 відомого твору Константина Багрянородного «Про управління імперією»: «[Та буде відомо], що моноksили (однодеревки — О. М.), які прибувають із зовнішньої Росії в Константинополь, з'являються одні із Немогарда (Новгорода — О. М.), в якому сидів Сфендослав (Святослав — О. М.), син Інгора (Ігоря — О. М.), архонта Росії, а інші із фортеці Мілініскі (Смоленська — О. М.), із Телиуци (Любеча — О. М.), Чернігоги (Чернігова — О. М.) і з Вусеграда (Вишгорода — О. М.). Тож усі вони спускаються річкою Дніпро й збираються у фортеці Кіовава (Києві — О. М.), що зветься Самватас. Слов'яни ж, їхні пактіоти (піддані-союзники — О. М.), а саме: кривитеїни, лендзаніни та інші Славинії — рублять у своїх горах моноksили взимку й, спорядивши їх, з початком весни, коли розстане крига, вводять у водойми, що поруч. Оскільки ці [водойми] впадають в річку Дніпро, то й вони з тамтешніх [місць] входять в цю саму річку і прямують до Кіови. Їх витягують для [оснащення] й продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки та розібравши свої старі моноksили, переносять з тих на ці весла, уключини й інші начиння ... споряджають їх. І в червні місяці, рухаючись річкою Дніпро, вони спускаються до Вітичева, що являється фортецею-пактіотом росів, і, зібравшись там протягом двох—трьох днів, поки з'єднаються всі моноksили, тоді рушають у дорогу і спускаються названою річкою Дніпро».

Далі візантійський автор описує перебування русів у районі дніпровських порогів біля сучасного м. Запоріжжя: наводить їхні назви, характеризує кожну з перепон, спосіб проведення через них суден (переміщення вантажу та рабів, а також охорону каравану від печенігів, які чатували на здобич). Після проходження семи грізних порогів на острові Св. Григорія, біля священного дуба, робили жертвоприношення. Звичайно, на все це витрачалося по кілька днів.

«Від цього острова роси вже не бояться пачінакита (печеніга — О. М.), поки не потраплять в річку Селіна (Суліна — центральний з трьох рукавів дельти Дунаю — О. М.). Потім, пересуваючись таким чином від [цього острова] до чотирьох днів, вони плывуть, доки не досягають затоки річки, що є гирлом, в котрому лежить острів Св. Еферій (або о. Березань, або ж острів у західній частині Кінбурнського півострова — О. М.). Коли вони досягають цього острова, то дають там собі відпочинок до двох—трьох днів. І знову вони переоснащують свої моноксили усім необхідним, чого їм не вистачає: вітрилами, мачтами, кормилами, котрі вони доставили [з собою]. Оскільки гирло цієї річки є, як мовлено, затокою і простягається аж до моря, а в морі лежить острів Св. Еферій, звідти вони рушають до річки Дністер і, знайшовши там притулок, знову там відпочивають. Коли ж настане сприятлива погода, відпливши, вони приходять у річку, що зветься Аспрос (річка в басейні Дністра — О. М.), і, подібним же чином відпочивши й там, знову рушають у дорогу і приходять у Селіну, в так званий рукав річки Дунай. Поки вони не проминуть річку Селіну, поруч з ними сліднують пачінакити. І якщо море, як то часто буває, викине моноксил на сушу, то всі [інші] причалиють, щоб разом протистояти пачінакітам. Від Селіни ж вони не бояться нікого, але, вступивши в землю Булгарії, входять в гирло Дунаю. Від Дунаю вони прибувають в Конопу (с. Летя у північній Добруджі — О. М.), а від Конопи — в Констанцію (Констанца в Румунії — О. М.) ... до річки Варна; від Варни ж приходять до річки Дичина (її гирло — між Варною й Несебром — О. М.). Все це відноситься до землі Булгарії. Від Дичини вони досягають області Месемврії (Несебра — О. М.) — тих місць, де завершується їх болісне й страшне, нестерпне й тяжке плавання» (Константин Багрянородный 1991, с. 45—51). Нагадаємо ще раз, що мандрівка від Києва до Константинополя могла тривати до 40 діб.

Розглянутий вище маршрут був складовою протяжнішої транспортної магістралі — знаменитого шляху «із варяг в греки», про котрий згадується вже на перших сторінках «Повісті минулих літ»: «Був тут путь із Варягів в Греки і з Грек по Дніпру, і в верхів'ях Дніпра волок до Ловаті, і по Ловаті можна увійти в Ільмень озеро велике, із того озера тече Волхов і впадає в озеро велике Нево, а гирло того озера входить в море Варязьке» (рис. 2).

«Волховсько-Дніпровська магістраль протяжністю близько 1500 км починалася в східно-му кінці Фінської затоки й проходила по р. Нева,

південно-західній частині Ладозького озера, Волхову, озеру Ільмень, Ловаті з переходом з Балтійського басейну в Чорноморський по річках Усвяті, Каспі, Лучесі, верхній течії Західної Двіни (де відкривався ще один вихід на Балтику) й системою волоків на Дніпро в районі Смоленська. Звідси вже розпочинався шлях по Дніпру, з важливим перехрестям в районі Києва, важкопрохідною ділянкою дніпровських порогів і виходом на простори Чорного моря поблизу Херсонеса—Корсуня та інших володін в Криму» (Лебедев 1985, с. 227).

Основним водним шляхом середньовічної Східної Європи займалося багато дослідників, але вони часто просто повторювали головні тези про значення його для розвитку різноманітних зв'язків між віддаленими територіями. Та зовсім новий етап вивчення розпочався лише після реального проходження цієї магістралі з кінця в кінець у 2000—2001 рр. експедиціями «Княгиня Ольга» та «Київська Русь» на побудованій копії давньоскандинавського судна типу «кнорр». З'ясувалося, що процитований автор дещо «помилявся» у встановленні протяжності маршруту: шлях «із варяг в греки» дорівнював не 1500, а...4500 км (тобто був утричі довшим). Важливим стало й інше: протягом двох сезонів вдалося підтвердити, що за одну навігацію плавзасіб міг з Новгорода Великого дійти до Києва, а потім повернутися додому. Така ж сама ситуація простежується і на південній частині згаданого шляху (Воронцов 2003).

Інформація Константина Багрянородного та інших середньовічних авторів знайшла наочне підтвердження, але слід відзначити, що купці із Балтії не йшли аж до Чорного моря і назад за один сезон. Вірогідно, у місті на Середньому Дніпрі проходив обмін товарами північного та південного походження з відповідною вигодою для обох сторін. А це, своєю чергою, робило оптимальними темпи ведення торговельних операцій.

Звичайно, були й винятки із правил, коли корабель проходив весь цей шлях за один сезон. Але то були «нештатні» ситуації — прибуття із одного пункту до кінцевого неординарних осіб — церковних служителів вищого рангу, дипломатів, воєначальників тощо. Тож проведення таких експериментальних походів водою слід продовжити. Адже важливо встановити, як лодії піднімалися вгору річками за різної швидкості течії, як швидко проходили волоки на окремих ділянках і т. д.

Розглядаючи темпи руху суходолом, слід, у першу чергу, зупинитися на мандрівці Ібн-

Рис. 2. Шлях «із варяг в греки» (за С. Ромашовим)

Фадлана — посла багдадського халіфа на Волгу в 921—922 рр. для зустрічі з володарем Булгарії. Ця подорож також викликала зацікавленість багатьох дослідників, але, як на нашу думку, в контексті піднятого питання вивчена ще недостатньо. Темпи виконання дипломатичної місії, звичайно, відрізнялися від проведення торговельних операцій (рис. 3). Про це свідчить хоча б початковий етап цієї мандрівки: «[І ми виїхали з Міста миру (Багдада)] в четвер, [коли минуло одинадцять ночей від [місяця] сафара року триста дев'ятого] (21 червня 921 р. — О. М.)). Ми залишалися в ан-Ніхравані один день і [далі] їхали хутко, поки не досягли ад-Даскари. В ній ми залишалися три дні. Потім ми рушили стрімко, не повертаючи ні передчим, доки не прибули в Хулван і залишалися в ньому два дні й поїхали з нього в Кармисін й зали-

шалися в ньому два дні, потім рушили й поїхали, доки не прибули в Хамадан і залишалися в ньому три дні, потім поїхали, доки не дійшли до Сава й залишалися в ньому два дні, а з нього в ар-Рай і залишалися в ньому одинадцять днів, щоб дочекатися Ахмада ібн-'Алі аху-Су'лука, оскільки він був у Хувар-ар-Райї, потім ми рушили в Хувар-ар-Рай й залишалися в ньому три дні, далі рушили в Сімнан, потім з нього в ад-Дамган. В ньому ми випадково зустріли Ібн-Карана, прибічника ад-Да'ї, і через це ми заховаляся в каравані і їхали хутко, доки не дійшли до Найшабура. Лайла ібн-Ну'ман був уже вбитий, і ми застали у ньому (Найшабурі) Хаммавайха Куса, який командував військом Хорасана. Потім ми рушили в Сарахс, потім із нього в Мавр, потім із нього в Кушмахан, а це край пустелі Амуля, й залишалися в ньому три дні, щоб дати відпочити верблюдам перед

Тож протягом місяця сухоходом проходили в середньому по 25 км за день, але тут не враховано необхідні періодичні дні відпочинку. Караван, з яким рухався і сам Ібн-Фадлан, прибув до булгарського володаря 12 травня 992 р., а весь шлях від аль-Джурджанії до кінця маршруту зайняв сімдесят діб.

Шлях від столиці Волзької Булгарії до столиці Київської Русі вивчено детальніше. Інформацію про це зафіксовано ще у творах арабських мандрівників середньовіччя Джейхані та Ідрісі і проаналізовано Б.О. Рыбаковим. Зокрема, в перському перекладі кінця X ст. повідомлялося, що «від Булгара до кордону держави Рум — 10 зупинок, від Булгара до Куябе — 20 зупинок». Ідрісі дає більш виправлений текст, згідно з яким слід читати: від Булгара — 10 зупинок до кордону Русі. А для самої реконструкції дороги між вказаними столицями ця теза повинна стати обов'язковою. Вірогідно, ця область знаходилася у верхів'ях Дону поблизу сучасного Воронежа. Друга обов'язкова умова — весь шлях мав бути сухопутним, без численних глибоких водних перешкод.

До цього ще слід додати, що зупинка караванів, або «манзіль», завжди понятійно віддалена від «дня дороги». У східній географічній літературі існує велике розмаїття означення відстаней, що пояснюється як різноманітністю транспортних засобів (верблюди, верхові та в'ючні коні, коні в упряжі і т. д.), так і станом самих доріг та навіть протяжністю маршрутів. За різними свідченнями, день шляху коливався між легким (31—37 км) і важким (близько 46 км). В даному випадку щоденний перехід слід встановлювати (звичайно, в середньому) в межах близько 35 км. Найбільше вірогідно, що «зупинка» траплялася через два дні пересування — тобто через 70 км. Сам відпочинок, разом з проведенням торговельних операцій, продовжувався одну добу (Рыбаков 1969).

Такі розрахунки стало можливо перевірити під час археологічних досліджень 1989—1991 рр. співробітниками Інституту археології НАН України та Інституту мови, літератури і історії ім. Г. Ібрагімова АН Татарстану, коли від Булгара до Києва було подолано відстань понад 2500 км (рис. 4А). Висхідним пунктом був район Білярського городища. Шлях від нього проходив у напрямку захід—південний захід, спочатку відносно високим правим берегом р. Джавшур (Малий Черемшан). Перша зупинка (днювання-манзіль) припала на Кокрятьське городище, розташоване на правому березі р. Утка приблизно за 75—80 км від Ве-

ликого міста. Від цього городища, де сходилися шляхи караванів не лише з Київської Русі, а й з півдня, південного сходу та півночі, дорога на Середній Дніпро проходила в бік Волги до місця досить важливої переправи. Вона знаходилася на південь від сучасного Ульяновська в районі сіл Хрестово-Городище — Кайбели (на лівому березі) та Криуші (на правому). Тут, з обох боків річки, що розділялася на два рукави (з котрих лівий можна було перейти вброд, без використання плавзасобів), розміщувалося по два городища, гарнізони яких якраз і охороняли складну переправу. На середині річки знаходився зручний для переходу острів. Також зручними були й похилі схили — спуски до річки. Вірогідно, тут знаходилося друге днявання-манзіль, та й саме подолання такої складної переправи, звичайно, не було миттєвим.

Далі дорога пролягала через відносно малозаселене булгарами плато верхів'їв лівих приток р. Свияга до окраїнних булгарських міст, таких як Карсун (тобто окраїнно-охоронне укріплення) та до Воропаївського селища, де було знайдено через два дні дороги ще й третє днявання. Звідси, до землі обулгаризованих буртасів, йшов триденний перехід відносно слабко заселеною територією. Четверте днявання припадало на одне з найбільших міст Буртасії — Юловське городище, розташоване на території сучасного м. Городище Пензенської обл. Переправившись через р. Сура біля с. Золотарьовка, де також відомо одне з найбільш укріплених городищ буртасів, каравани проходили на захід — південний захід аж до сучасного с. Велика Єлань, де експедицією виявлено останнє селище з археологічними матеріалами булгарського типу.

Звідси розпочинався 10—12-денний перехід майже незаселеною міждержавною територією у межиріччі Дону й Оки, доки каравани приблизно через п'ять днявань, що по прямій дорівнювало майже 500 км, не приходили до першого слов'яно-руського міста Вагніта чи Вантіта. Так закінчувалася перша 30-денна частина шляху із Булгара до Києва. Завершувалася вона якраз в районі, котрий донині називається Ертіль. Найімовірніше, це давній тюркський (булгарський) топонім, що означає середину шляху. А сам Вантіт, вірогідно, розміщувався північніше злиття річок Усман і Воронеж, де є залишки Животинного городища (тут зафіксовано найсхідніші знахідки кераміки курганного типу з манжетоподібними вінцями, широковідомі на території Середнього Подніпров'я). На захід від нього була переправа через Дон.

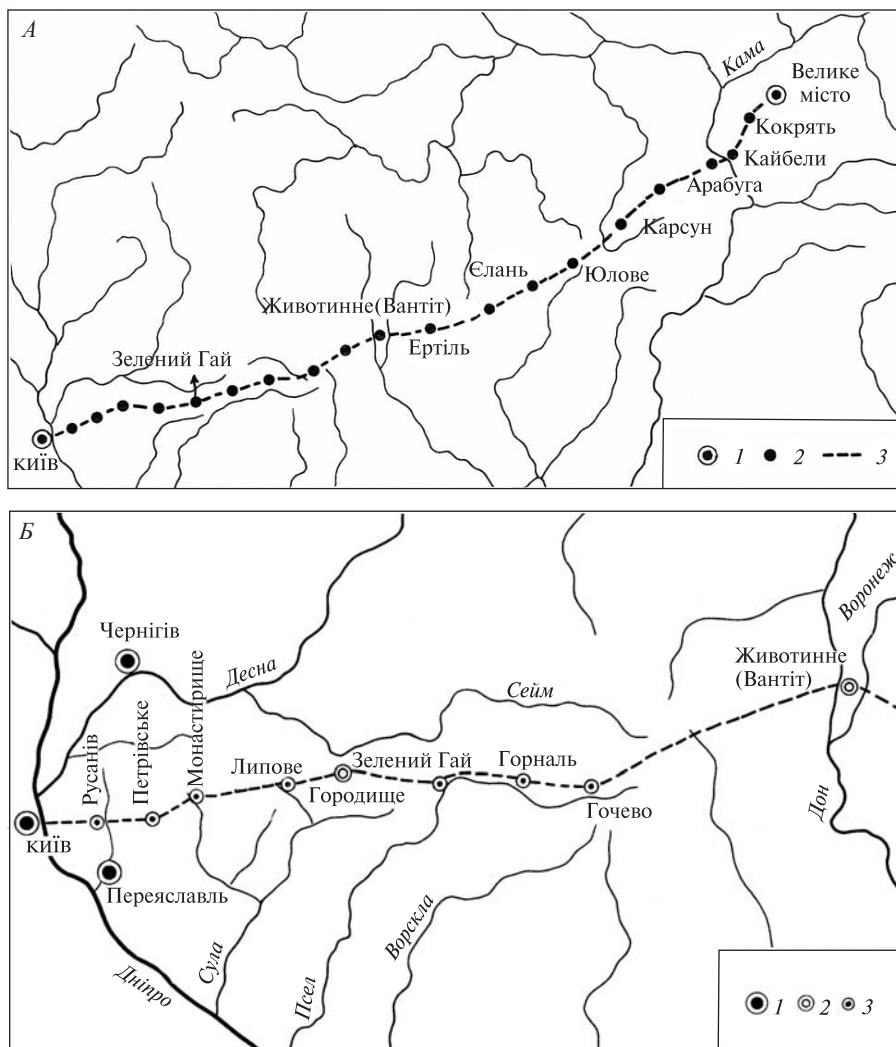

Рис. 4. А — схема маршруту шляху із Булгара до Києва: 1 — вихідні пункти; 2 — зупинки-днювання; 3 — траса шляху
Б — схема «київської» частини шляху Булгар—Київ: 1 — столиці південноруських князівств; 2 — літописні гради; 3 — днявання-манзілі

Далі починалася друга половина шляху до Києва. Та варто зазначити, що від району концентрації пам'яток ранньослов'янської боршевської культури на річках Дон та Воронеж до власне давньоруської державної території — літописного Курського Посейм'я — відповідних археологічних пам'яток не виявлено. Але далі на захід маємо крашу картину (рис. 4Б).

Вдалося встановити, що тут каравани проходили з дняваннями-манзілями (де проводилися й торговельні операції) в районі сучасних сіл Гочево і Горналь Курської обл. та Зелений Гай під Сумами. Ці три пункти, розташовані на високому правому березі Псла, можна, за особливостями їхнього планування, відносити до так званих відкритих торгово-ремісничих поселень, котрі різняться від інших ординарних тогочасних населених пунктів наявністю невеликих укріплень, проживанням більшості міс-

цевих мешканців на відкритих частинах поселення та значними некрополями, що свідчить про концентрацію тут населення. Зокрема, в Зеленому Гаю зберігся найбільший на теренах Східної Європи курганий могильник доби Київської Русі — більше, ніж 2400 насипів, розмішених у 14 групах.

Далі маршрут переходив до басейну Сули, де на її правих допливах Терн і Ромен днявання, найвірогідніше, влаштовували в районі сіл Городище та Липове, відповідно Сумської і Чернігівської областей. У першому з цих пунктів середньовічні укріплення площею понад 2 га ототожнюють із залишками літописного В'яханя. До речі, частина дослідників вважає, що торговельна магістраль Київ—Курськ також проходила через це місто. В той же час комплекс пам'яток в с. Липове (невелике городище, поселення площею у 20 га та курганий

могильник, що раніше нараховував до 5 тис. насипів) повністю «вписується» в межі відкритих торгово-ремісничих поселень.

Припустимо, що подальша дорога проходила через сучасне м. Прилуки (літописний Прилук) у верхів'ях Супою та Трубежа. Останні днювання перед Києвом, мабуть, були біля сіл Петрівка Чернігівської та Русанов Київської областей. В районі першого, згідно літописних повідомлень, часто збиралися князівські дружини перед походами на кочовиків. Тож, можливо, що, окрім функцій торговельної факторії, цей укріплений пункт був ще й військовим табором. Подальший шлях до столиці давньоруської держави — основної цілі учасників караванів — проходив уже без тривалих зупинок. Ймовірніше за все, Дніпро вони перетинали біля Видубецького монастиря, де (як і на Волзі) посеред річки лежав острів і де функціонувала переправа.

З огляду на наведені археологічні факти можна зробити кілька висновків.

Шлях середньовічних караванів з Булгара до Києва і навпаки пролягав майже по прямій. Він був зорієнтований переважно на слабо залісені (а за межами державних територій — і мало залісені) межиріччя Дніпра і Десни, Дону й Оки, Сури і Волги.

Подолання відстані загалом було розраховано на два місяці подорожі, з яких 40 днів припадало на переходи і 20 — на відпочинок і ведення торговельних операцій (в кінцевих пунктах, звичайно, вони тривали довше). Шлях поділявся приблизно на дві рівні частини: західну «київську», що була підпорядкована давньоруській державі або ж охоронялася нею, і східну «булгарську», що знаходилася під протекторатом або ж у сфері впливу Волзької Булгарії. Середина шляху припадала на Цинсько-Донське межиріччя.

На міждержавних територіях шлях, як правило, проходив незаселеними і неукріпленими місцями з максимальною швидкістю, а днювання-манзілі, за відсутності міст-фортець чи торговельно-ремісничих поселень, влаштовували у затишних і захищених природноділянках. Вірогідно, що будівництво тут будь-яких укріплень (де треба було утримувати постійні гарнізони) було недоцільним, оскільки зведення їх на міждержавній території могло стати приводом до нападу і з боку Києва чи Булгара, і з боку агресивних кочових орд степової смуги. У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу і на факт відсутності укріплень на слов'янських поселеннях Південного Придніпров'я, де в се-

редньовічні часи також доволі жваво велася торгівля (Моця, Халиков 1997).

І головне: в цьому випадку купці з обох сторін могли щороку протягом теплого сезону за чотири місяці «обернутися» зі своїми товарами та виміняними з одного названого пункту до іншого і назад, додому. Певні затримки в кінцевих пунктах обумовлювалися проведенням вдалих торговельних операцій. «*Хто заробляє гроші, угодний Аллаху*» — мовить одне східне прислів'я.

Але в місті на Дніпрі шляхи в широтному напрямку не закінчувалися. Один з них вів із Києва до Центральної Європи через Польщу, Моравію, Чехію і південну Німеччину. Пройшовши Краків і Ратибор на р. Одер, давньоруські купці потрапляли в Моравію. Шлях ішов через Братиславу або Брно; у другому випадку відкривалася дорога на Відень і Пешт, тобто на Дунай. Одним із важливих торговельних центрів X ст. вже була Прага, куди, за словами Ібрагіма Ібн-Якуба, приїздили руські та мусульманські купці, які торгували хутрами і візантійськими товарами. До XII ст. Прага була ще й центром работоргівлі. Дунайський шлях виводив купців до Раффельштетена й Лінца, а далі — на Пассау і Регенсбург та, дещо вбік, на Аугсбург.

Зокрема в Регенсбурзі — великому торговельному центрі Західної Європи — у 1070 р. ірландські ченці створили монастир Св. Якова. А у 1089 р. монах Маврикій отримав з Києва від князя (можливо Всеволода Ярославича) на 100 фунтів срібла різного хутра та кількома возами привіз цей дорогоцінний товар до Регенсбурга. На руські пожертви було добудовано собор Св. Петра. Можливо, в числі тих, хто жертвував кошти, була й дружина князя Ізяслава Гертруда, на честь якої було названо одну із церков нового монастиря (1109 р.). У документах кінця XII ст. повідомляється про існування тут категорії купців, які вели торгівлю з Руссю — «рузарії». А в 1178—1180 рр. регенсбурзький купець Гартвіг, який тоді мешкав у Києві, перевів на монастир Св. Еммерама у своєму рідному місті через контокорентні розрахунки 18 фунтів сріблом. Таку суму мали сплатити монастиреві боржники Гартвіга, які мешкали в Регенсбурзі. Безперечно, цей факт вказує на досить тісні й розвинуті торговельні зв'язки Києва з містами верхнього Дунаю (Рыбаков 1948, с. 341—343).

Досить добре висвітлено в писемних джерелах «руську» частину цього постійного шляху, що проходила через літописні Білгород, Здви-

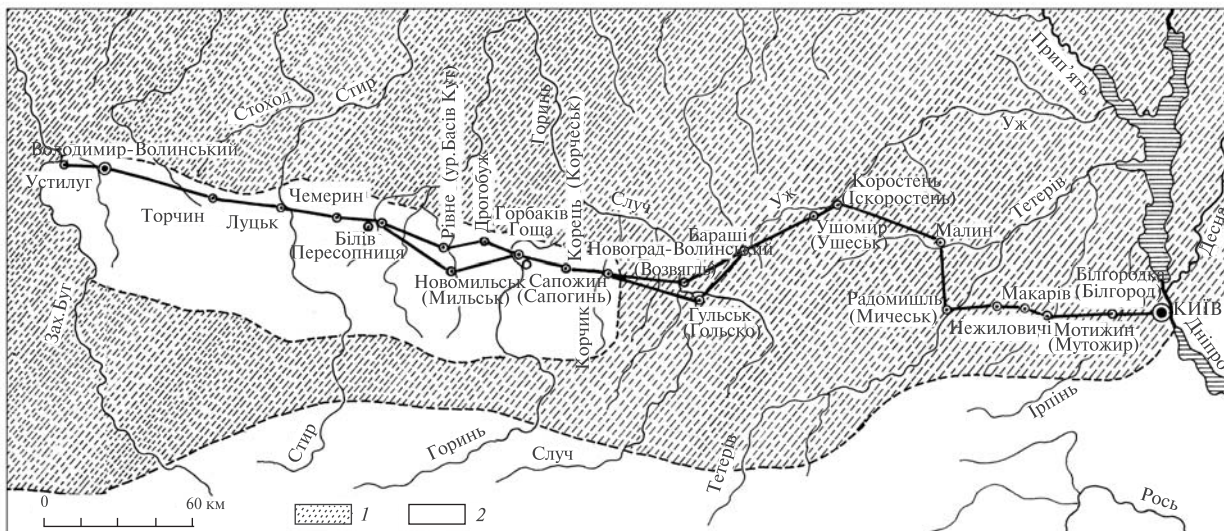

Рис. 5. «Руська» частина шляху Київ—Регенсбург: 1 — поліська зона; 2 — лісостепова

жень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж, Володимир-Волинський. Напевно, першу згадку про цей шлях маємо під 1069 р. в описі перипетій боротьби за київський стіл між Ізяславом Ярославичем та Всеволодом Брячиславичем. А його детальніший опис вміщено у літописі між 1149 та 1151 рр., коли відбувалося протистояння між князями Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Володимировичем. Це було пов'язано з подіями, що трапилися після вигнання Ізяслава з Києва й переселення його до Володимира-Волинського. Повернення Ізяслава в столицю Русі за першої спроби з того ж Володимира-Волинського позначено кількома пунктами: Луцьк, Чемерин, Пересопниця, Дорогобуж, Корчеськ. Наступний, вже переможний для нього шлях на Київ, князь здійснив за маршрутом Володимир—Зарічеськ—Пересопниця—Дорогобуж—Корчеськ—Ушеськ—Мичеськ—Здвижень—Білгород. Окрім згаданих літописних міст на цьому шляху, в інших випадках згадуються ще й Мutoжир, Малин, Гольско, Возвягль, Мильськ, Сапогін, Торчин, Устилуг.

У більшості зафіксованих на сторінках літописів пунктах роботами експедиції Інституту археології НАН України у 1998 р. виявлено залишки укріплених центрів доби Київської Русі (багато з них були відомі й раніше), складено їхні плани та здійснено фотофіксацію сучасного стану. Поточнено й сам маршрут торгового міжнародного шляху в межах сучасної України (Звіздецький, Моця 1998). Але подальші роботи припинено через брак коштів (рис. 5).

Інформацію про згаданий маршрут і, в першу чергу, про можливу швидкість руху на ньому, певною мірою доповнюють трагічні події 1097 р., пов'язані з осліпленням у Білгороді

Київському (нині с. Білгородка Київської обл.) теребовльського князя Василька Ростиславича. Нагадаємо про них. 4 листопада нещасного князя схопили на дворі великого князя київського Святополка Ізяславича і 5-го вночі осліпили в згаданому місті, за два десятки кілометрів від столиці, та вирішили перевезти до Володимира-Волинського. На початку цієї «мандрівки», у Здвижені (сучасному Макарові) попада випрала страждальцю закривавлену сорочку, тут він прийшов до тями і попросив води. По обіді рушили далі. Літописець відзначив, що дорога підмерзла (тобто була тверда і зручна для пересування), а мандрівники, можна гадати, бажали якомога швидше відійти від місця злочину. Тож до волинської столиці прибули на шостий день. Дійсний організатор злочину князь Давид Ігорович теж прибув туди — він також поспішав покинути «зону зла» і не відповідати за вчинене перед учасниками Любецького князівського з'їзду.

Зробимо певні підрахунки, що стосуються пересування зловмисників. З того ж літопису відомо, що до Здвиження з Білгороду закривавленого бранця везли на возі, тобто рухалися втікачі не дуже швидко. Відстань між цими пунктами дорівнює приблизно 30 км. Далі шлях до кінцевого пункту, з урахуванням об'їзду літописного Чортового лісу з топкими болотами й чагарниками, між річками Уж і Тетерів, становив менше, як 400 км. Не важко підрахувати, що темп руху порівняно з попереднім відтинком зріс більше, як удвічі, — близько 65 км за день, що було можливо лише за частой зміни стомлених коней. Швидкість втікачів корелюється з часом прибуття голов-

ного винуватця трагедії князя Давида в пункт призначення. Звичайно, у цій ситуації він не обтяжував себе громіздким обозом. А допускаючи те, що він «стартував» не з Білгорода, а з Києва — із двору свого спільника (адже літопис нічого не сповіщає про його присутність під час ганебного дійства над Васильком), то швидкість пересування Давида могла досягати й 70 км за день. А звичний темп переміщення, як це, зокрема, було 1089 р. під час перевезення до регенсбурзького монастиря дарів (до того ж — на возах), теж міг сягати 35 км за день, що припускається і стосовно переміщення по київсько-булгарському шляху.

Але встановлений темп пересування Давида Ігоревича в 70 км не був межею для тих часів. У «Поученні» одного із головних його супротивників у згаданому конфлікті — Володимира Мономаха — зазначено, що він із Чернігова до Києва їздив до свого батька Всеволода Ярославича зі 100 разів і долав дорогу впродовж дня — «до вечерни».

Загалом, Київ і Чернігів пов'язували два шляхи — водний Десною і Дніпром, а також сухопутний, що пролягав правим берегом Десни. Недалеко від місця її впадіння у Дніпро знаходився перевіз, котрий у літописній статті 1146 р. названо Київським. На головній водній артерії країни, в її середній течії, існували й інші перевози (Видубецький, Трипільський, Витачівський, Зарубський). Але основним, котрий обслуговував шлях Чернігів—Київ, був все ж той, біля гирла Десни. Не виключено, що йому значною мірою за своє виникнення завдячує і сам град Вишгород. Тож нема жодних сумнівів, що якраз цим шляхом рухався Мономах до батька в столицю Русі, міняючи коней в населених пунктах, котрі існували на місці укріплених поселень поблизу сучасних сіл Шестовиця, Виповзів та ін. (Толочко 2008, с. 320—321).

Не важко підрахувати «кілометраж» цієї дороги: від Чернігова до Вишгорода — 120 км, а від Вишгорода до Києва — ще 20 км. Тож Володимир Всеволодович став абсолютним «ре-

кордсменом» тих часів — долав 140 км за день з переминою коней. У наступні століття темп руху лише зростав: за даними 1841—1842 рр. петербурзько-московський відтинок у 680 верст загальноросійських доріг легка пошта (за сприятливих умов) повинна була долати за дві доби і 15 годин. Карета мала бути запряжена четвіркою коней, і вона, якщо не рахувати восьми півгодинних і трьох 15-хвилинних зупинок, рухалася безперервно. Тож цілодобовий переїзд на відстань близько 700 км дещо був більше, ніж 230 км за добу. На більших відстанях темп руху дещо зменшувався. Але то були вже інші часи, інші транспортні засоби.

Повертаючись до епохи Київської Русі, зробимо деякі висновки. Аналіз наявних історичних джерел надає можливості зробити певні підрахунки, котрі дозволяють відтворити досить реальні основні темпи руху тогочасними шляхами. Швидкість сухоходом суттєво різнилася: 35 км за день для торговельних караванів, котрі пересувалися за відпрацьованою методикою — два дні дороги, день відпочинку та торгівлі; до 70 км за день у ситуації «форс-мажор»; а «екстремальний» рівень переміщення досягав 140 км за день — тобто знову подвоювався. Важче зробити підрахунки для варіанту пересування водою. Але все ж можна говорити про те, що спуск річкою відбувався в середньому втричі швидше, ніж підйом, а маршрут у 2,0—2,5 тис. км у режимі «туди й назад» давньоруські лодії могли здійснювати щороку, звичайно, якщо конкретні обставини не вимагали прискореного переміщення судна. Не враховуючи екстремних випадків, можна говорити, що купець і водним, і сухопутним шляхом в ті часи міг планувати одну тривалу мандрівку кожного року, котра закінчувалася з вигодою для обох сторін.

Подальші дослідження у цьому напрямі, звичайно, дадуть нові результати, котрі дозволять з більшою точністю реконструювати комунікаційні системи кінця I — початку II тис. і темпи руху ними, зокрема на теренах Східної Європи.

Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. — М.; Л., 1948. — Том I. — С. 280—314.

Воронов С.А. По следу варягов (хроника двухгодичного плаванья ладьи «Княгиня Ольга», прошедшей великий путь «из варяг в греки») // Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). — К., 2003. — С. 149—158.

Звіздецький Б.А., Моця О.П. Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ—Регенсбург у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 77.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Часть I // Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. — М., 1987. — Том I.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985.

Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар—Киев. Пути — связи — судьбы. — К., 1997.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под ред. академика И.Ю. Крачковского. — М.; Л., 1939 // Русские летописи. Том II. — Рязань, 1998. — С. 451—496.

Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. — М.; Л., 1948 — Том I. — С. 315—369.

Рыбаков Б.А. Путь из Булгара в Киев // МИА. — 1969. — 169. — С. 189—196.

Толочко П.П. Пути-дороги Киевской Руси // П.П. Толочко. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 316—330.

Надійшла 08.10.2009

А.П. Моця

ПУТИ ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ: ТЕМПЫ ДВИЖЕНИЯ «НА ПУТЕХЪ»

Во времена функционирования структур первой державы восточных славян торговые связи занимали важное место в обеспечении всей государственной системы. Развивались и сухопутные, и водные магистрали. Это касалось как внутренних контактов между отдельными регионами, так и взаимоотношений со многими странами. Но темпы движения на таких путях были различными — в зависимости от конкретных ситуаций и возможностей передвижения.

Так, водный путь (Днепр—Черное море) от Киева до Константинополя занимал приблизительно 35—40 дней, а в благоприятных условиях от столицы Руси до дельты Дуная движение могло осуществляться на протяжении 10 дней, а дальше — до столицы Византийской империи — еще не менее 15 дней.

Этот маршрут являлся составной частью намного более протяженной транспортной магистрали — знаменитого средневекового пути «из варяг в греки». Экспериментально установлено, что из Великого Новгорода в Киев и обратно купеческие флотилии могли «обернуться» на протяжении одной навигации, осуществив выгодные торговые операции на севере и юге восточнославянского мира.

А изучение информации о путешествии Ибн-Фадлана из Багдада к правителю Волжской Булгарии в 921—922 гг., других арабских авторов, а также реальное прохождение маршрута от Булгара (Биляра) до Киева позволили вычислить темпы движения караванов по сухопутным магистралям — от 30 до менее 50 км, но в большинстве случаев около 35 км в день. При этом следует учитывать обязательный отдых выючных животных и людей в определенных населенных пунктах, где также, вероятно, осуществлялись торговые операции. И в этом упомянутом случае караванщики и купцы пребывали в дороге не менее 4 месяцев, т. е. операция «туда — обратно» осуществлялась в один сезон (здесь, как и у вышеназванных маршрутах, не учтено время пребывания торговцев в конечных пунктах).

Но были и другие, неординарные ситуации, когда темпы движения возрастали. Так, после ослепления князя Василька в 1097 г. в Белгороде Киевском и последующей переправе его во Владимир-Волынский, а также бегстве князя Давида (инициатора этого преступления) из Киева туда же движение по стационарной дороге осуществлялось в пределах 65—70 км в день.

Но и это не являлось «рекордом»: согласно «Поучения» князя Владимира Мономаха, он из Чернигова в столицу Руси, к своему отцу, раз 100 преодолевал путь в 140 км за один день.

О.Р. Motsya

ROUTES OF KYIV RUS PERIOD: SPEED OF MOVEMENT «EN ROUTES»

At the time when structures of the first state of the Eastern Slavs functioned, the trading routes played an important role in supply of all the state system. Land and water arterial roads were developing. It concerned both the inner contacts between separate regions, and the interrelations with many countries. However, the speeds of movement on such routes were different, depending on concrete situations and resources of transportation.

Thus, the water-way (the Dnipro River — the Black Sea) from Kyiv to Constantinople took approximately 35—40 days, while in favourable conditions transportation from the capital of Rus to the open of the Danube River could be fulfilled during 10 days, and further, to the capital of Byzantine Empire, during more non less than 15 days.

This route was a part of a much longer transportation main, a famous mediaeval trade route from the Varangians to the Greeks. It has been experimentally proved that from Great Novgorod to Kyiv and back merchantmen's fleets could get during one navigation, having made profitable trading operations in the North and the South of the Eastern Slav's world.

Study of the information of Ibn Fadlan about his journey from Baghdad to the ruler of Volga Bulgaria in 921—922, of other Arabian authors, and also a factual tracing the route from Bulghar (Bilyar) to Kyiv, allowed the author to calculate the speed of movement of caravans on the land thoroughfares: from 30 to 50 km, but in most of cases near 35 km per day. At the same time, obligatory rest-time of pack animals and people in certain settlements, where trading operations were also probably made, should be taken into account. In this mentioned case caravanners and merchantmen spent not less than four months travelling, i.e. the return journey took one season (here, as well as in the routes described before, the time of being in destination points has not been considered).

However, there were other, extraordinary, situations when the speed of movement increased. For instance, after the Prince Vasylko was blinded in 1097 in Bilgorod Kyivan and during his following convoy to Volodymyr-Volynskyi, and during Prince Davyd, the initiator of this crime, escape from Kyiv to the same city, the movement on the permanent road took 65—70 km per day.

However, it also was not a «record»; according to *Pouchenie* by the Prince Volodymyr Monomakh, to get to his father he passed the route from Chernihiv to the capital of Rus about a 100 times at 140 km in one day.

В.К. Козюба

ДАВНЬОРУСЬКЕ «СТОЛПІЕ» ЗА ІСТОРИКО-ЛЕКСИЧНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Статтю присвячено аналізу писемних та археологічних джерел щодо визначення характеру огорожі, згаданої у літописах як «столпіе».

Ключові слова: Давня Русь, «столпіе», огорожа

У давньоруському літописі у трьох епізодах згадується лексема **столпіе** у загальному значенні «огорожа» або «стіна». У Повісті минулих літ (ПМЛ) цим терміном названо огорожу навколо Печерського монастиря, про будівництво якої повідомляється в сказанні про заснування цієї обителі, розміщеному під 1051 р.: *«игуменъ (Варлаам — В. К.) же и братья... и манастирь оградиша столпѣмъ»* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 147; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 159). Під 1074 р. у літописі наведено інше розлоге сказання про успіння Феодосія, в якому серед іншого згадується чернець Михаль Толбокович, який *«выскочилъ есть чресъ столпѣ по заутрени»*, тобто втік із монастиря (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 182; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 191).

У 1161 р. під час зіткнення двох князівських коаліцій біля київського Подолу відбулася кровопролитна битва — *«брань крѣпка велми зѣло»*), яку літописець порівняв із другим пришествям. Військо князів Ростислава Мстиславича та його союзника Володимира Андрійовича, яке захищало Київ, стояло *«подлѣ столпѣ загорожено бо бѣше тогда столпѣмъ от горы оли и до Днѣпра»*. В бою *«нача одалати»* їх противник князь Ізяслав Давидович, а його союзники половці *«въѣздяху в городъ просѣкающе столпіе»* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 515).

Крім наведених літописних, є приклади використання лексеми «столпіе» у значенні «огорожа» і в перекладних творах: *«Не великымъ столпѣмъ двора огражаи, ни стѣны*

высоки съзидаи, но живущая оу тебе примилоуи» (Срезневский 1912, стб. 579).

Припинення надалі вживання цієї назви в писемних пам'ятках, відсутність її, хоча б у змінній формі, серед відповідної тематичної лексики місцевих говірок на теренах Східної Європи ускладнює розуміння значення слова *столпіе*, або, точніше, реконструкцію тієї реальності, яка пов'язана з ним. Тому в дослідженнях з давньоруської дерев'яної архітектури, і фортифікації зокрема, існує, щонайменше, три різні погляди на конструкцію літописного стовп'я. Найпоширенішою є думка, що *столпіе* — це різновид частоколу (Ф.Ф. Ласковський, П.О. Раппопорт). На думку інших фахівців, це була стіна з горизонтальних колод, кінці яких запазовано у невеликі зруби (М.П. Кучера). Ще за однією версією, стовп'я було каркасно-стовповою конструкцією (Ю.Ю. Моргунов).

Як бачимо, дослідники пропонували зовсім різні інтерпретації значення лексеми *столпіе*, тож є необхідність ще раз повернутися до цього питання і розглянути семантику й етимологію згаданого терміна, коло близьких до нього за значенням слів давньоруського часу.

Крім наведених прикладів ужитку лексеми *столпіе* як огорожі, у давньоруській літературі це слово трапляється й у значенні «стовпи». Зокрема, в Житті Кирила Білозерського, написаному Пахомієм Сербом 1462 р. (Словарь книжников... 1989, с. 167—169, 173), згадується, як під час довгих молитов преподобного його ноги набрякали і через те були *«яко столпіе»*. Аналогічний вираз (*«бяху яко столпіе»*)

є і в Житії преп. Діонісія Глушицького 1495 р. У цих пам'ятках маємо стале порівняння ніг зі стовпами, яке, ймовірно, походить із агіографічної літератури ранішого часу.

Використання терміну *столние* в іншому значенні знаходимо і в Радзивилівському літописі (РЛ). В описі похорону переяславльського князя Андрія Володимировича відзначено, що у січні 1141 р. під час процесії відбулося знамення: на небі три «с(о)лнца сияюще меж собою а столние трие от земля до н(е)б(е)се». Цікаво, що у більш відомих Іпатіївському (ІЛ) і Лаврентіївському (ЛЛ) літописах у цій розповіді замість *столния* використано слово *столни* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 309; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 309), тобто, для переписувача РЛ (друга половина XV ст.) ці лексеми були синонімами. Дзеркальну заміну, але вже *столния* на *столны*, бачимо у переказі літописних статей 1051 і 1161 р. (про які вже йшлося) за Єрмолаєвським списком ІЛ, протограф якого (списку) було створено у першій половині XVII ст., а також у пізніх списках Никоновського літопису (ПСРЛ 2001, т. II, с. К—М, приложение, с. 12, 40; ПСРЛ 1862, т. IX, с. 104).

Як видно, лексема *столние* є збірною формою від слова *столнь*, що свого часу відзначив І.І. Срезневський (Срезневский 1912, стб. 579), тобто, цим терміном називалася певна сукупність стовпів — від двох до невизначеної кількості. Здавалося, що цього достатньо для визначення характеру реалії, що існувала у Києві XI—XII ст. і назва якої потрапила до літописних звісток. Але частина дослідників, послуговуючись двома обставинами, запропонувала інший підхід у реконструкції значення стовп'я.

Перша обставина пов'язана з існуванням у давньоруській лексиці кількох лексем, що позначали огорожу або стіну. Серед них — *острогъ*, *тынь*, *оградъ*, *плоть*, *воръ*, з яких перші дві ототожнювали з типом огорожі з вертикальних загострених колод — частоколом. Саме це міркування лягло в основу пошуку М.П. Кучерою іншого тлумачення слова *столние* (Кучера 1972, с. 60). Розглянемо уважніше аргументи дослідників.

Давньоруський термін *оградъ* (*ограда*) є родовим, загальним для всіх типів огорож. Він має праслов'янське походження і представлений практично в усіх слов'янських мовах (Будилович б/г, с. 122). Одне з його значень — «огорожа, стіна; огорожене місце» (Словарь древнерусского... 2000, с. 78—79). Саме цим словом було замінено лексему *столние* у по-

відомленні 1074 р. в пізньому Московському літописі: «*перелъзе чрес ограду за манастирь*» (Словарь русского... 1987, с. 255). Відзначимо також, що у Києво-Печерському патерику в повідомленнях, за змістом паралельних до літописних звісток 1051 і 1074 рр., використано обидві назви — *столние* і *ограда* (Києво-Печерский... 1991, с. 19, 96).

Лексема *острогъ* має два значення — «частокіл; огорожа із кілків» та «зовнішнє укріплення міста» (Словарь древнерусского... 2000, с. 190). Походить від праслов'янського *ostrogъ* (від *острь* — «гострий») (Історія... 1983, с. 125), хоча, можна припустити походження цього слова від «острый рог». Є кілька прикладів його вживання у першому значенні: «*тогда же ино-племеньници погании остоупиша Рязань и острогомъ оградиша и*» (1238) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 75); «*острогъ проломити хотяхоу*» (1251) (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 811). Острог як частина укріплень міста згадується у Чернігові (1094, 1152), Новгороді-Сіверському (1146, 1152, 1175), Білгороді (1161), Вишгороді (1172), Друцьку (1180), Путивлі (1185), Переяславлі (1186), Чюрнаєві (1190), Звенигороді (1208). Як виходить, перше, первинне, значення слова спричинило появу другого. Ця тенденція призвела навіть до перетворення терміну *острог* у другому значенні на назву міста у Волинській землі (перша згадка 1100 р.). Вочевидь, саме обставиною поступового переходу первинного значення *острог* у наступне цей термін був витіснений лексемою частокіл, невідомою у давньоруську добу.

Майже всі перераховані міста мали дитинці й окольні гради, оточені валами. Тому, слід розуміти, укріплення у вигляді острогу зводили на насипах валів. Про це є пряме свідчення у «Повчанні» Володимира Мономаха, дружина якого влітку 1094 р. вісім днів «*бишася... о малу [греблю] не вдадиче имъ [князю Олегу Святославичу з половцями — В. К.] въ острогъ*» Чернігова увійти (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 249). Острогом названо також і укріплений стіною тимчасовий військовий табір, як бачимо в літописному повідомленні про похід князів Данила і Василька Романовичів з поляками на ятвягів 1251 р., де навіть застосовано дієслово *острожитися*, тобто, огородитись частоколом (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 810—811).

Дуже популярним у давньоруську добу було слово *тынь*. Воно також є загальнослов'янським (Будилович, б/г, с. 123). Так називали огорожу рядових міських садіб: «*Аже... дворную тыномъ перегородить межю...*» (Троїцький спи-

сок Руської Правди, ст. 65). Як видно з контексту цієї збірки законів, тином тут названо огорожу взагалі, яка могла різнитися за конструкцією і спеціальною назвою. Поступово конкретне семантичне значення слова *тынъ* як особливого виду огорожі почало розмиватися, наближуючись до родового поняття *оградъ*. На це вказує і вживання дієслова *тынити* у значенні «городити, огороджувати». Це особливо помітно вже з XIV ст., коли тин у писемних джерелах стає повним синонімом огорожі чи острогу: «*В то же лѣто боголюбивыи архиепископъ Василии святую Софѣю тыномъ новымъ отіни*» (1336) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 347); «*около же бѣ града острогъ тынъ дуобовои*» (1219) (Срезневский 1912, стб. 1073); «*дворную тыномъ перетынит межю*» (пізній список Руської Правди); «*и тыномъ отыниша около церкви*» (1428) (Рорре 1962, с. 80); «*кругом монастыря ограда, тынъ стоячей дубовой*» (1615) (Словарь русского... 1987, с. 255); «*около посада острога нѣтъ, ни одной тынины*» (1629) (Словарь русского... 1987а, с. 159). Автор русько-грецького словника середини XV ст. як *тынъ* переклав грецьке слово зі значенням «огорожа» (Ковтун 1963, с. 340). Таким чином, у XIV—XV ст. слово *тынъ* почало активно витісняти лексему *ограда*, зокрема й у вигляді поновлення лексики літописних повідомлень XII—XIII ст.

Враховуючи цю обставину, саме так, на нашу думку, слід розглядати значення лексеми *тынъ* у літописних звістках про облоги монголо-татарами східноєвропейських міст. Міста, взяті в облогу татарами, оточували дерев'яною огорожею. Зокрема, Рязань «*острогомъ оградѣши*» (див. вище), Володимир «*безаконѣи же Измаилѣ... отыниша... тыномъ всь*», а Торжек «*оступиша... и отыниша тыномъ всь около, яко же инии градъ имаху*» (1238) (ПСРЛ, 2000, т. III, с. 287, 288). Показовою з цієї точки зору є (як вважається) описка переписувача протографа ІЛ, який при описі облоги Києва 1240 р. зазначив, що «*окроужи град и остолпи сила Татарская и быс град во обьдержаньи велицѣ*», в той час як у Хлебніковському і Погодінському списках замість *остолпи* (тобто, «оточив стовп'ям») стоїть *оступи* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 784). Не змінилася тактика облоги міст монголо-татарами і через 20 років. Під час нападу на польський Сандомир загін на чолі з Бурондаєм «*обьстоупиша и со всѣхъ сторонѣ и огородиша и около своимъ городомъ*» (1261) (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 852).

Як бачимо, тактика облоги міст монголо-татарами була схожою і під час походу 1237—38 рр. на Північно-Східну Русь, і під час на-

ступних набігів. Використання літописцями різних термінів (*тынъ*, *оградъ*, *острогъ*) фіксує, на нашу думку, лише їх лексичні вподобання, а не реальну відмінність процесу облоги, чого не спостерігається. Ймовірно, огорожа, яку застосовували при облозі, була легкою, можливо, навіть пересувною, наприклад щити, адже нетривалі (здебільшого — Рязань і Володимир — по п'ять діб) облоги, необхідність перекриття по периметру міста ділянок у сотні, а то й тисячі метрів не передбачала, за логікою, стаціонарних огорож у вигляді вертикально встановлених вкопаних колод, дуже витратних і за часом зведення, і за кількістю деревини. Як видно з літописних повідомлень, огорожа навколо оточених міст була засобом не тривалої облоги, а штурму — її зводили, як правило, вночі для прикриття обслуги осадних механізмів та колон для штурму: у Володимирі в суботу «*начаша лѣсы и пороки ставити от оутра и до вечера а на ночь оградѣши тыномъ около всего города и... наоутрие... взяту бытии граду*» (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 517); у Сандомирі «*огородиша и около своимъ городомъ и порокъ поставиша... бьющимъ не ослабно д(е)нь и ночь*» (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 852).

В літописах трапляється ще одна назва огорожі, пов'язана з військовими діями. Це *плотъ*, який, мабуть, був варіантом локальних загороджень навколо міст Волзької Булгарії, що використовувався булгарами для стримування атак давньоруських дружин у 1184 і 1220 рр. (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 390, 445). Цей термін також є загальнослов'янським. На нього натрапляємо в «Молінні» Даниїла Заточника: «*Тако и аз всемъ во обиде есмь, зане не оградимъ естъ страхомъ грозы твоя, аки плотомъ твердымъ*», причому у найдавнішій першій редакції XII—XIII ст., а у другій його замінене на лексему *оградъ* (Лексика... 1981, с. 131). У XVI—XVII ст. слово *плотъ* поступово виходило з ужитку, про що свідчить його наявність у російських азбучовниках, де воно тлумачиться як *ограда*. Звернемо увагу, що терміни *плотъ* і *плетень* не тотожні, адже останній також відомий у давньоруській лексиці: «*надѣяшебо ся на твердь, бѣше бо плетень оплетено то мѣсто и насовано коля*» (1216) (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 496).

Усі назви типів огорож, відомі за давньоруськими оригінальними та перекладними писемними пам'ятками — *огородъ*, *тынъ*, *плотъ*, *плетень*, *воръ* — збереглися в тій чи іншій формі в українській мові та її діалектах і до сьогодні активно використовуються. Зокрема, серед українських говірок найбільш популярним є

слово *плот*, яке має кілька значень: 1) огорожа з горизонтально прикріплених до стовпів жердин; 2) огорожа, сплетена з хмизу (Євтушок 1993, с. 104—105); 3) огорожа з колод; 4) огорожа взагалі (Лексика Полесья... 1968, с. 147).

Крім цього, вживаються терміни *плетень* (огорожа з лози) і *тин* (огорожа з нетовстих жердин, іноді переплєтених прутами, або огорожа з розколотих нетовстих колод, забитих у землю і зверху збитих планками) (там само с. 147, 155). Серед назв-позначень плоту (плетня) є також (подано за зменшенням частоти вжитку): *плетіння, плетінь, плетяник, плетюга, запліт, тин*; для позначення плоту із стовпів із горизонтальними жердинами: *тин, жерде, жерди, огорожа, городьба, забор* (Євтушок 1993, с. 104—105).

Таким чином, тільки лексеми *острог* і *столние*, як типи огорож, не мають аналогів у сучасних східнослов'янських мовах. Це можна пояснити їх специфічністю — острог був елементом фортифікації і не мав відношення до цивільної дерев'яної архітектури, а *столние*, про що мова піде далі, було досить високою огорожею (звичай — монастирською), якої не потребували пересічні середньовічні двори.

Ю.Ю. Моргунов припустив, що *столние* було каркасно-стовповою конструкцією, тобто, прясла між вертикальними стовпами складались із горизонтальних колод, кінці яких були запазовані у стовпи (Моргунов 2007, с. 34). Цей спосіб зведення стін у XIV—XV ст. отримав назву *замет*, яка своєю етимологією підказує спосіб спорудження огорожі — «в закидку». За ранішими писемними джерелами ця назва не відома, хоча саме дієслово *замета-ти* активно вживали. Але й слово *замет* поступово витіснилося більш поширеним «тын лежачий», як і *острог* («тын вострой») (Рабинович 1975, с. 201).

Огорожі у вигляді *замет* добре видно на планах Москви та Новгороду XVII ст. (там само, с. 205, рис. 4; с. 218, рис. 14). Вкажемо, що на плані Києва 1638 р. А. Кальнофойського, що змальовує Печерське містечко, наявні обидва типи монастирської огорожі: навколо Печерського монастиря — з вертикальних колод чи напівколод, зверху перекритих двосхилим дахом (для уповільнення руйнування огорожі від опадів); у розташованому навпроти дівочному Вознесенському монастирі — зведеної у техніці *замет*.

Друга обставина, яка, на нашу думку, тільки ускладнила пошуки значення терміну *столние*, пов'язана із акцентуванням одного зі зна-

чень лексеми *столн* — «башта, зруб» — як визначального у конструкції *столния*. Саме цим шляхом пішов М.П. Кучера (Кучера 1972, с. 61). З його аргументами не можна погодитися з кількох причин. По-перше, використання лексеми *столнь* у значенні «башта» в літописних текстах є дуже специфічним. Воно згадується тільки в огляді давньої всесвітньої історії, розміщеному на початку ПМЛ, що є перекладом одного з візантійських хронографів, а, отже, за походженням є лексикою перекладної історико-літературної пам'ятки. Як робочий, активно діючий у мові термін, він почав з'являтися на сторінках літопису тільки з кінця XII ст., але виключно у значенні «кам'яна вежа», що справедливо відзначив ще П.О. Раппопорт (Раппопорт 1956, с. 135).

По-друге, спорудження стіни у спосіб, запропонований М.П. Кучерою, було більш витратним, адже вимагало не тільки більшої кількості деревини (щонайменше, удвічі), а й значного обсягу роботи. Крім того, стовп'я не було фортифікаційною спорудою, на відміну від тих прикладів російських укріплень XVII ст., які слугували зразком для реконструкції М.П. Кучери. Свого часу Б.О. Тимошук, погодившись із М.П. Кучерою, назвав стовп'ям дерев'яну оборонну конструкцію, досліджену ним на Добринівському городищі (Тимошук 1981, с. 117). Її опис, на нашу думку, зовсім не відповідає моделі М.П. Кучери. На городищі було виявлено залишки стіни із горизонтальних колод, запазованих у стовпи, тобто, у вигляді «замет». Зруби в цих конструкціях знаходилися на значній (іноді до 30—40 м!) відстані один від одного і, ймовірно, виконували ширші, ніж конструктивні, функції (там само, с. 118, рис. 1).

Звернемося до археологічних матеріалів. Під час досліджень території Михайлівсько-

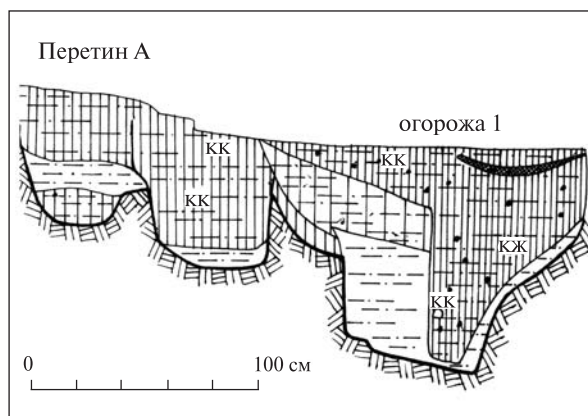

Рис. 1. Київ. Перетин рову огорожі 1 біля Михайлівського Золотоверхого собору

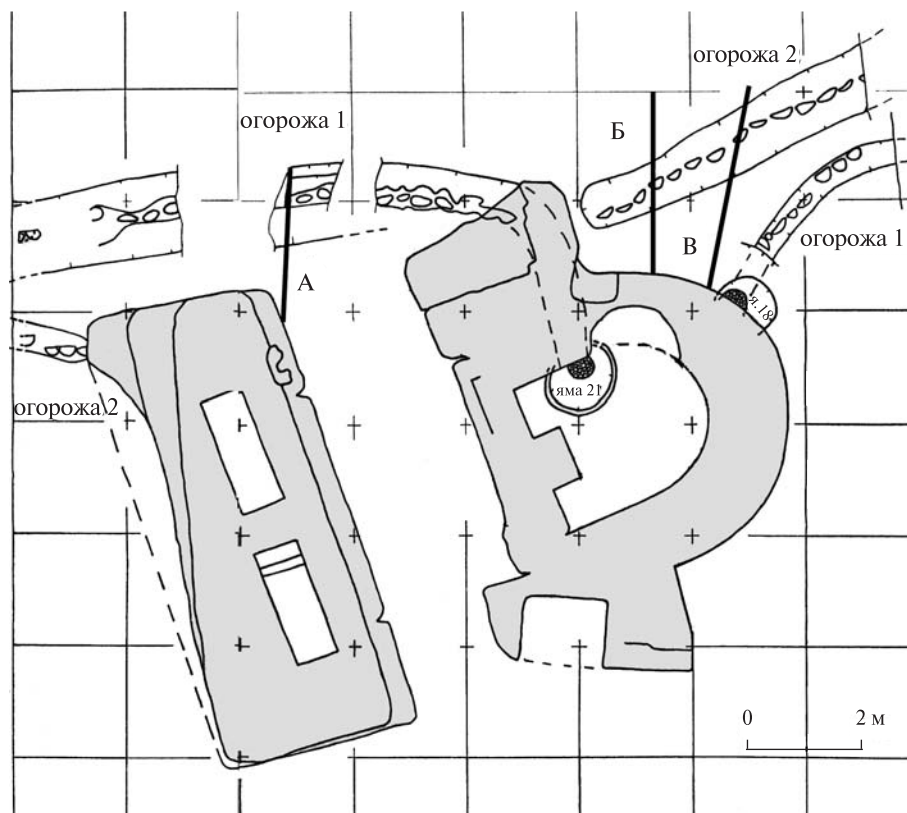

Рис. 2. Київ. План залишків огорожі 1 (перша чверть XII ст.), огорожі 2 (остання чверть XII ст.) і цегляної брами кінця XII ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору

го Золотоверхого монастиря Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (керівник Г.Ю. Івакін) у 1999 р. вдалося повністю розкопати залишки унікальної пам'ятки архітектури кінця XII ст. — цегляної брами з надбрамною церквою. Ця брама була одним із в'їздів до Дмитріївського? монастиря. Поряд із нею зафіксовано дві лінії дерев'яної огорожі, які дозволили, враховуючи дослідження 1938 і 1998 рр., з'ясувати східну межу монастиря на довжину 140 м (Івакін, Козюба 2002, с. 79).

Огорожу 1 було зведено у першій чверті XII ст., коли у північно-західній частині монастиря збудували Михайлівську Золотоверху церкву (1108—1113). Вона складалася з вертикально вкопаних напівколод у діаметрі 0,2—0,35 м, повернутих пласкою стороною назовні. Траншея, в якій стояли напівколоди, мала форму трапеції і розширювалася догори. Її ширина 0,4—0,6 м на дні і 1,3 м зверху. Була заглиблена у материк на 0,6—0,9 м, від давньої поверхні — на 1,1—1,2 м. На дні траншеї простежено ровик з вертикальними стінами завширшки 0,4 м. Із зовнішнього боку до нього підходила похила сходишка завширшки також близько 0,4 м (рис. 1). Від напівколод, розташованих

ланцюгом, залишилися сіро-коричневі плями з пухким ґрунтом.

Обидва простежені відтинки огорожі (загальна довжина їх 14 м) у плані дугоподібно вигиналися у бік дерев'яної брами. Останні склалися з двох великих (діаметр 1,15 та 1,30 м) ям циліндричної форми з пласким дном, заглибленим у материк на 1,5 м. У ямах стояли потужні (діаметр 0,4 м) стовпи, від яких лишилися рештки деревини. На цих стовпах-веревях трималося полотно брами, ширина проїзду якої становила 2,4 м (рис. 2). Заповнення траншеї огорожі та ям стовпів брами складалося зі змішаного суглинку, в якому знайдено уламки кераміки XI—XII ст. (вінця, денця з клеймами), кісток тварин, скла, цвяхів. Деякі зі знахідок (сколи пірофілітового сланцю, дрібні уламки плінфи і полив'яних плиток, кілька кубиків смальти) дозволяють віднести спорудження огорожі 1 до часу після будівництва Михайлівського Золотоверхого собору.

В останній чверті XII ст. огорожу Дмитріївського? монастиря було поновлено. На місці дерев'яної брами з'явилася цегляна, до зовнішніх кутів якої підходила нова лінія огорожі, траса якої не співпадала зі старою. Відстань між ними становила 1—2 м. Траншея огорожі 2 мала

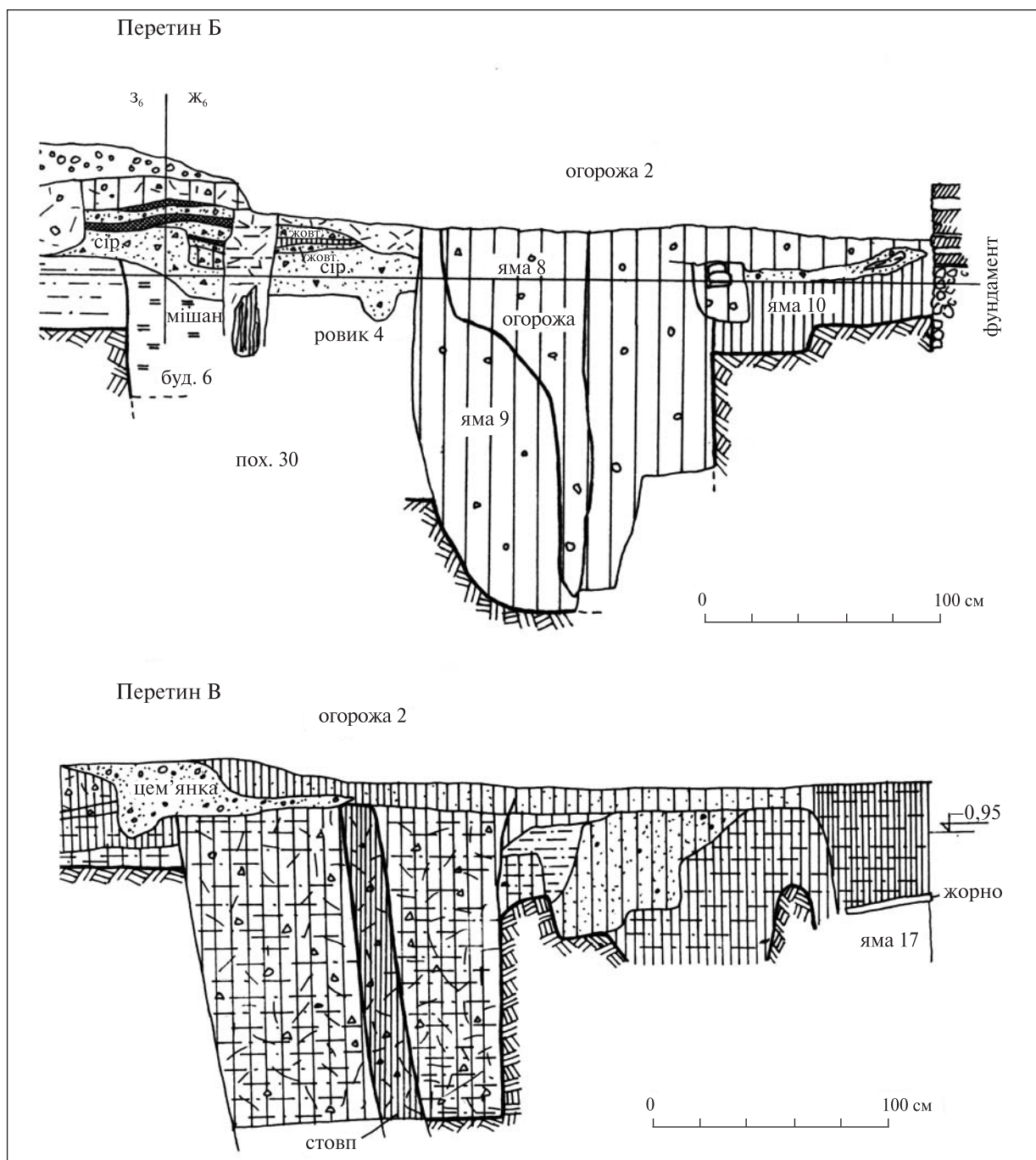

Рис. 3. Київ. Рів огорожі 2 біля Михайлівського Золотоверхого собору: перетини Б і В

майже вертикальні стіни. Її ширина у верхній частині 1,3 м, у нижній — близько 1,1 м, глибина від давньої поверхні 1,5—1,6 м, у матеріку — 0,9—1,2 м. З внутрішнього боку траншея мала материкову сходинку заввишки 0,3—0,5 м від дна. Напівколоди огорожі мали ширину 0,25—0,40 м і товщину 0,13—0,18 м. Їх нижня частина була на 5—10 см вище за дно траншеї (рис. 3; 4). Між плямами напівколод існували розриви в 4—10 см, а самі вони утворювали не зовсім рівну лінію. Характер знахідок із заповнення тран-

шеї 2 подібний до попередньої. За уламками плінфи з нього, аналогічної до використаної у цегляній брамі, з'ясовано, що нова дерев'яна стіна була споруджена вже після будівництва брами з надбрамною церквою.

Як бачимо, стара і нова дерев'яні огорожі монастиря XII ст. не відрізнялись одна від одної. Вони склались із вертикально встановлених впритул напівколод, звернених пласкою стороною назовні. Нижню частину огорожі було вкопано в землю на 1,2—1,6 м, що, ймо-

Рис. 4. Київ. Залишки дерев'яних напівколод огорожі кінця XII ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору

вірно, свідчить про її значну висоту — близько 2,5—3,0 м. Шпарини між напівколодами, зафіксовані у вкопаній частині конструкції, можна пояснити двояко: під тиском землі контур спорохнявілих напівколод міг ущільнитися, адже всередині була пухка земля; загальна висота стояків огорожі сягала 4—5 м і, зрозуміло, діаметр їхніх кінців мав бути різним.

Нещодавно було виявлено об'єкти, які, можливо, є залишками літописного стовп'я Печерського монастиря. У траншеї, що пройшла на північ від Троїцької брами, зафіксовано кладку цегляної огорожі монастиря кінця XII ст., під якою простежено два заглиблення (рови?) на 1,0—1,2 м від давньої поверхні (Балакін 2008, с. 46). Одне, позбавлене знахідок і зі слідами замулення, попередньо можна пов'язати з найдавнішим стовп'ям монастиря, збудованим, імовірно, у 70-х рр. XI ст., чи ровиком-рівчаком перед огорожею, інше — з уламками плінфи і крихтами цем'янкавого розчину — віднести до початку XII ст., часу зведення цегляної брами з Троїцькою надбрамною церквою. На жаль, траншея 2007 р. перетинала згадані об'єкти дотично, а самі вони були частково знищені пізніми спорудами. Сподіваємося, що у майбутньому вдасться докладніше дослідити решт-

ки дерев'яної огорожі XI—XII ст. Печерського монастиря, що дозволить остаточно з'ясувати конструкцію літописного стовп'я.

На нашу думку, огорожі Дмитріївського і Печерського монастирів були подібними. Це найбільші монастирі у Києві, і ансамблі кожного склалися з кількох монументальних споруд, а також кам'яних брам з надбрамними церквами. Певна відмінність у розташуванні — перший знаходився в межах укріплень міста, а другий поза ними — не могла, на нашу думку, суттєво вплинути на різницю у конструкції їхніх огорож. Стовп'я Печерського монастиря, на наше переконання, ніколи не виконувало і не мало виконувати захисних, воєнних функцій. Під час нападу половців 1096 р. на околиці Києва частина печерських ченців у паніці тікала з монастиря його задвірками (*«бѣжающимъ задомъ монастиря»*), інші зачинилися в Успенській церкві, тож половці *«высѣкоша врата манастирю»* і вдерлися на його територію (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 222). Отже, розглядати стовп'я як фортифікаційну споруду немає жодних підстав. Пізніше, з XIV ст., у різних землях Русі церкви і монастирі дійсно вже будували як фортеці, але це відбувалося в інших воєнно-політичних реаліях, коли виникла необхідність захисту населення від постійних татарських та інших нападів: *«архимандритъ святого Юрья Лаврентии постави стѣны святого Юрья силою 40 сажень и съ заборолами»* (1333) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 100); *«ямы копающа забраламъ, иже округъ манастиря»* (1562) (Словарь русского... 1978, с. 139).

Дещо окремо стоїть згадка стовп'я як межі київського Подолу у повідомленні ІЛ 1161 р. Саме її воєнний контекст призвів до атрибуції *столпия* як різновиду оборонної стіни. З цього приводу можна висловити два міркування.

Не виключено, що згадка лексеми *столпие* у Київському літописі XII ст. відбиває лише випадок використання літописцем терміну, запозиченого ним із ПМЛ. Подібні приклади запозичень із раніших текстів відомі у літописній практиці давньоруської доби і взагалі, і завдяки появі слів і виразів із ПМЛ у Київському літописі зокрема (Вилкул 2007, Р. 17—28). Якщо це було саме так, то з'ясувати справжній вигляд огорожі Подолу без археологічних досліджень неможливо.

Але все ж переконливішим є розуміння характеру стовп'я Подолу як огорожі, аналогічної печерській і за конструкцією, і за функцією, що, власне, продубльовано й самою назвою. Про це свідчить використання дієслова *загорожено*, яке, на нашу думку, швидше вка-

зує на стовп'я як різновид огорожі, ніж як на тип захисних споруд. Щоправда, в літописі зазначено, що половці «вѣздяху в городъ», тобто, немовби в укріплену частину міста, але це можна трактувати й інакше: не буквально, що вони в'їхали до Києва. Воно базується на існуванні кількох значень лексеми *городъ* (Словарь древнерусского... 1989, с. 357—358, 378—379).

Ще одним непрямим свідченням невоєнного характеру подільського стовп'я є згадка про нього у минулому часі (Козюба 2009, с. 36). Фраза літописця «загорожено бо бѣше тога» явно свідчить про відсутність стовп'я на Подолі на час написання цієї оповіді — себто, між 1161 р. і початком XIII ст. (часом завершення Київського літопису) його було демонтовано. Вочевидь, якщо б стовп'я виконувало захисну функцію, воно існувало б і надалі.

Та все ж більшість дослідників (Ф.Ф. Ласковський, М.М. Тихомиров, В.Й. Довженко, П.О. Раппопорт, Ю.С. Асєєв, В.А. Богусевич, В.Г. Бережинський) не бачить суттєвої різниці між такими типами огорожі як острог, тин та стовп'я, вважаючи їх фактично тотожними (Довженко 1950, с. 51; Асєєв, Богусевич 1951, с. 41; Раппопорт 1956, с. 119; Бережинський 2008, с. 25). Спираючись на наведені матеріали, можна припустити, що ці лексеми мали змістовні відтінки, що, власне, й зумовило появу такої кількості назв. Вочевидь, *острогъ* дійсно був стіною з вертикальних загострених колод-паль і використовувався як просте укріплення. Важко сказати,

чи мали стіни острогу додаткові конструкції для розташування оборонців. У багатьох випадках, зазначених у літописі, острог без бою залишали (і навіть самі підпалювали) захисники, зосереджуючись у дитинцях. Це, щоправда, могло бути пов'язано не так з необлаштованістю острогів як захисних рубежів, як із значно більшою, порівняно з дитинцями, їхньою протяжністю, яка, вочевидь, вимагала значної кількості захисників і призводила до їх розпорошення.

Досить поширеною є думка, за якою острог — «огорожа із вбитого в землю кілля» (Історія... 1983, с. 125; Словарь руського... 1987а, с. 159). Але, це не так — вбивати тисячі колод у землю і надалі погострювати їхні верхні кінці було абсолютно позбавлено сенсу, незручною і трудомісткою справою. Як уже зазначалося, нижню частину стіни острогу вкопували у насип валу чи підсипали за допомогою земляних відкосів.

Назва *тынъ* уже у XIII—XIV ст. стала узагальненою, наближаючись до *ограду*, і, в контексті літописних повідомлень про облогу міст монголо-татарами в середині XIII ст., мала значення додаткових, нашвидкуруч зведених загород для прикриття атаки.

Стовп'ям, можливо, називався окремий тип огорожі з вертикальних колод чи напівколод значної (2,5—3,0 м) висоти, що вимагало заглиблення її основи до 1,5 м. Археологічні дослідження огорож Печерського і Дмитріївського монастирів, здається, підтверджують подібне значення лексеми *столпие*.

- Асєєв Ю.С., Богусевич В.А. Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі // Вісник Академії архітектури УРСР. — 1951. — № 4. — С. 40—43.
- Балакін С.А. Результати археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2007 р. // АДУ 2006—2007. — К., 2008. — С. 45—48.
- Бережинський В.Г. Тактика оборонительного боя при защите укреплений Древней Руси // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 20—31.
- Будилович А. Первобытныя славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. — Без места и года. — Ч. 2. — Вып. 1.
- Вилкул Т. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // Lietuvos didiosios kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. — Vilnius, 2007. — P. 17—28.
- Довженко В.Й. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950.
- Євтушок О.М. Атлас будівельної техніки Західного Полісся. — Рівне, 1993.
- Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI—XIII ст. // А се его сребро. — К., 2002. — С. 71—88.
- Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К., 1983.
- Києво-Печерський патерик. — К., 1991.
- Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья. — М.; Л., 1963.
- Козюба В. Про датування двох подільських церков XII ст. у Києві // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя. Тези Міжнар. наук. конф., присв. 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука. — Чернівці, 2009. — С. 35—36.
- Кучера М. До питання про конструкцію стіни-столпие давньоруського літопису // Київська старовина. — К., 1972. — С. 60—62.

- Лексика и фразеология «Моления Даниила Заточника».* — Л., 1981.
- Лексика Полесья.* Материалы для полесского диалектического словаря. — М., 1968.
- Моргунов Ю.Ю.* Фортификация Южной Руси X—XIII вв. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 2007.
- ПСРЛ.* Ипатьевская летопись. — М., 2001. — Т. II.
- ПСРЛ.* Лаврентьевская летопись. — М., 2001. — Т. I.
- ПСРЛ.* Никоновская летопись. — СПб., 1862. — Т. IX.
- ПСРЛ.* Новгородская первая летопись. — М., 2000. — Т. III.
- Рабинович М.Г.* Русское жилище в XIII—XVII вв. // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 156—244.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. — 1956. — 52. — С. 135.
- Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).* — М., 1989. — Т. II.
- Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).* — М., 2000. — Т. VI.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — Л., 1989. — Вып. 2. — Ч. 2.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1978. — Вып. 5.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1987. — Вып. 12.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1987а. — Вып. 13.
- Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка. — СПб., 1912. — Т. III.
- Тимошук Б.А.* Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 116—136.
- Poppe A.* Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.

Надійшла 01.09.2009

В.К. Козюба

ДРЕВНЕРУССКОЕ «СТОЛПИЕ» ПО ИСТОРИКО-ЛЕКСИЧЕСКИМ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ

В летописных известиях под 1051, 1074 и 1161 гг. упоминается такой тип ограды как столпие, которым были ограждены Печерский монастырь и Подол в Киеве. Исследователи по-разному видели конструкцию столпия — и как частокола, и как горизонтальной бревенчатой стены, запазованой в срубы (М.П. Кучера), и как каркасно-столбовой (Ю.Ю. Моргунов).

В статье проанализированы случаи замены лексемы столпие другими терминами в поздних списках летописей, а также использование названий других типов оград, известных по древнерусским письменным источникам — острога, тына, ограда, плота. В XIV—XV вв. наблюдается постепенное вытеснение словом тын общего термина ограда.

В последние годы в Киеве зафиксированы объекты, которые могут быть отождествлены с остатками конструкции столпия. При раскопках Михайловского Златоверхого монастыря в 1998—1999 гг. прослежено несколько участков со следами деревянной ограды монастыря начала и конца XII в. Ограда состояла из вертикальных полубревен, повернутых плоской стороной наружу и вкопанных в землю на глубину до 1,5 м. Похожее углубление под деревянную стену зафиксировано в Печерском монастыре в 2007 г.

Эти материалы подтверждают, что столпие было разновидностью вертикальной бревенчатой стены. Использование столпия как вида ограды монастырей и его демонтаж на киевском Подоле в последней трети XII в. ставят под сомнение фортификационное значение этой конструкции.

V.K. Kozuba

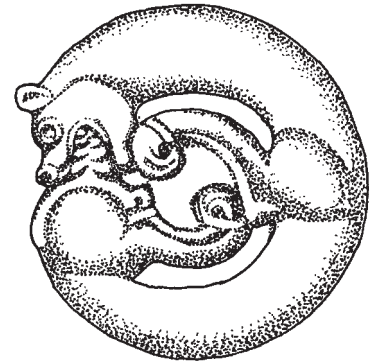
ANCIENT RUS «STOLPIE» BY THE HISTORICAL AND LEXICAL, AND ARCHAEOLOGICAL MATERIALS.

Chronicle informations under 1051, 1074 and 1161 mention such type of fence as «stolpie», which enclosed the Pechersk Monastery and Podil in Kyiv. Scholars viewed the construction of stolpie differently: as a paling, as a horizontal log wall, joined in frames (M.P. Kuchera), and as pillar supported structure (Yu.Yu. Morhunov).

The article contains analysis of instances where lexeme «stolpie» was replaced by other terms in late lists of chronicles, and also where names of other types of fences known from Ancient Rus written sources were used: ostroh, tyn, fence, and plit. In the 14th and 15th centuries a gradual displacing of a general term «fence» by a word «tyn» is observed.

Objects which can be identified with the remains of stolpie construction have been found in the last years in Kyiv. During the excavations at the St. Michael Golden-Domed Monastery in 1998—1999 several areas with the traces of a wooden fence of a monastery of the beginning and the end of the 12th c. were found. The fence consisted of vertical half-logs with their flat side turned outside dug into the ground to 1,5 m depth. Similar hollow for a wooden wall is settled at the Pechersk Monastery in 2007.

These materials confirm that stolpie was a sort of vertical lof wall. Its use as a type of monastery fences and its dismantling at Kyiv Podil in the last third of the 12th c. dispute fortification meaning of this structure.

А.С. Русяєва, І.О. Костюк

ГРАФІТИ НА АТТИЧНИХ ЧОРНОЛАКОВИХ КІЛІКАХ З ОЛЬВІЇ

На підставі повторної реставрації двох чорнолакових кілік з розкопок Ольвії, які зберігаються у Національному музеї історії України, переглянуто інтерпретацію графіті на їхніх денцях, призначення посудин та хронологію.

Ключові слова: Ольвія, графіті, кілік, Мойрон, Афродіта

Давно опубліковані епіграфічні пам'ятки, як відомо, періодично з тією чи іншою метою знову привертають увагу дослідників. Найчастіше за новітніми джерелами та тематикою власних досліджень наводяться навіть нові переклади і реконструкції фрагментованих написів, висловлюються різні тлумачення, які не завжди узгоджуються з попередньою аргументацією. До пам'яток так званої малої епіграфіки належать і численні графіті, які слід розглядати за різними чинниками: категорія і хронологія посуду з урахуванням основних рис і особливостей палеографії; співвідношення з археологічним контекстом; прочитання, переклад та осмислення основного змісту напису, його інтерпретація та призначення; зіставлення з аналогічними графіті або, за їх відсутності, визначення його унікальності тощо. У цій публікації теж розглядаються графіті в дещо іншому аспекті, ніж в попередніх виданнях, завдяки новим джерелам та повторній реставрації двох аттичних чорнолакових кілік з давніх розкопок Ольвії, які нині представлені в експозиції Національного музею історії України (Костюк 1999).

Насамперед розглянемо більш фрагментований кілік з графіті. До останньої його реставрації воно вперше було опубліковано В.П. Яйленком. Вважаємо доцільним, аби уникнути зайвих повторень, навести тут повністю оригінал його короткої публікації: «КИМ Б 1—110 (старый инв. 3043). Табл. IV, 17. Поступило в музей в 1923 г. из коллекции С.А. Новикова (найден до 1911 г., видимо, при хищнических раскопках некрополя). По дну целого чернолакового киллика изнутри две надписи: 1) ΜΟΙΡΩΝΟ, ретро-

градно. По характеру письма — вторая половина VI в. ¹ Значение не вполне ясно. Можно читать женское имя Μοιρώ ² (буквы ΝΟ в таком случае могут быть сокращением другого имени) или Μοιρών 'ό, sc. Ποτήριον — «этот сосуд — Мойр». 2) Другая надпись, идущая слева направо, прочерчена тоньше и включает буквы тау, дельту (оми-крон?), далее неясные знаки, в том числе, может быть, каппу (поверхность здесь выщерблена) и окончание — ον, по которому эта надпись датируется временем не ранее V в.» (Яйленко 1980, с. 104, № 182).

За даними цього автора, цілий кілік належав до колекції С.А. Новикова і був переданий до Київського історичного музею ще у 1923 р. Однак в інвентарній картці музею (Б1—110, книга вступу 15888) відмічено іншу інформацію: його знайдено під час розкопок Ольвії Б.В. Фармаковським 19 серпня 1911 р.; він належав до колекції І.К. Суручана, був склеєний з десяти уламків і догіпсований, придбаний Київським історичним музеєм зі старих музейних фондів. Як би там було, сумнівів щодо того, що кілік дійсно походить з Ольвії, коли там у зазначеному році проводилися масштабні дослідження архайчного некрополя та житлових будинків у південно-східному районі Нижнього міста (ОАК за 1911 г., с. 2—24), у нас не виникає. Інша справа, що ми не знаємо, яким чином і чому уламки цієї посудини зрештою потрапили до приватної колек-

¹ Таким чином В.П. Яйленко відмічав терміни «ст. до н. е.» для скорочення тексту.

² Для форми *омеги* В.П. Яйленком наведено аналогії з написів Хіосу 575—550 рр. до н. е., а для форми *ро* — написи з Фокіди близько 500 р. до н. е., опубліковані Л. Джеффері та М. Гвардуччі (див.: Яйленко 1980, с. 104, прим. 59). Стосовно жіночого імені зазначено, що воно було відоме у Мілеті (там само, прим. 60).

ції археолога І.К. Суручана, який ще у 1886 р. проводив незначні розкопки в Ольвії (ОАК за 1882—1888 гг., с. СХХ), а згодом — до музейних фондів. За даними звіту Б.В. Фармаковського та його особистого архіву, у 1911 р. склад ольвійської експедиції був блискучим. До нього входили А.С. Башкиров, С.І. Ковальов, Г.П. Крисін, Л.А. Мойсєєв, доктор Мюнхенського університету Ф.Г. фон Стрик, його студенти та інші, серед яких, однак, І.К. Суручан не згадується (ОАК за 1911 г., с. 2).

Судячи з того, що Б.В. Фармаковським було відправлено з Ольвії лист батькам 18 серпня, а в кінці того місяця він уже перебував у Києві з наглядом за розкопками Десятинної церкви, уламки кіліка, швидше за все, знайдено наприкінці його перебування в експедиції (див.: Фармаковская 1988, с. 159). Оскільки вказано точну дату знахідки кіліка, то можна також припустити, що його дрібні уламки не взяли до колекції основних матеріалів: лише під час розкопок у Нижньому місті загальна кількість знахідок становила 1555 (ОАК за 1911 г., с. 14). Окрім цього, було досліджено 111 поховань і один курган, в яких теж було виявлено чимало речей. В опублікованому звіті Б.В. Фармаковський коротко згадав тільки предмети з золота, срібла, бронзи, цілі посудини, теракоти, а також ті речі з грабіжницьких розкопок, які вдалося купити у парутинських селян (там само, с. 14—25). Отже, достовірні докази стосовно того, з некрополя чи городища походить це графіто, відсутні. Звісно, припустимо і те, що І.К. Суручан у 1911 р. відвідав Ольвію і, підібравши чи придбавши уламки посудини завдяки напису, відмітив точну дату знахідки у своєму колекційному записі.

Як було встановлено під час повторного відновлення кіліка, до нього насправді належали 22 фрагменти (рис. 1, 1). І.О. Костюк розчистила раніше реставровану посудину, втрачені частини якої були неохайно склеєні, догіпсовані, густо затоновані чорною тушшю, що загалом не відповідало сучасним нормам реставрації (детальніше див.: Костюк 1999). Тому її було повністю демонтовано, всі забруднені місця на окремих фрагментах видалено за допомогою спиртових та ацетонових компресів, розчищено під мікроскопом МБС-9 і знову склеєно полімерним клеєм (рис. 1, 2). Разом з цим поверхню було укріплено тим самим полімерним клеєм меншої концентрації. Втрачену частину кіліка (25 %) відновлено гіпсopolімером та затоновано відповідним до аттичного чорного лаку кольором (рис. 1, 3). Для профілактики

грибкових захворювань було проведено антисептичну обробку розчином катаміну. Завдяки новій реставрації кілік уже понад 15 років знаходиться в експозиції згаданого музею.

Звісно, така відновлювальна робота цієї посудини проводилася так ретельно ще й тому, що на ній було графіто. Розміри кіліка: висота 7,0 см, діаметр вінець 17,3 см, кільцевої підставки — 7,0 см. Згідно з вивченням чорнолакової кераміки афінської агори, дещо подібний тип кіліків на низькому кільцевому піддоні з відігнутим вінцем датується в межах 525—500 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, 400—403), хоча за невеликим розміром і формою напівовальної ручки він, певно, давнішого часу — 550—525 рр. до н. е. (пор.: Sparkes, Talcott 1970, 398). Оскільки така хронологія кераміки з афінської агори не завжди узгоджується з контекстом археологічних комплексів з давньогрецьких міст Північного Причорномор'я і палеографією графіто, до його датування ми ще повернемося.

Графіто прокреслено неординарно — на внутрішній частині по центру дна кіліка, однак досить виразно, доволі великими буквами. Для порівняння з наведеними нами фактами щодо збереженості кіліка зазначимо, що В.П. Яйленко чомусь вважав його абсолютно цілим, знайденим пізніше вказаної вище дати, ймовірно, під час грабіжницьких розкопок некрополя. Після повторної реставрації з розчищенням від чорної туші, якою було зафарбовано втрачене лакове покриття (приблизно 70 % всієї поверхні), опублікована цим автором прорисовка графіто (рис. 1, 5) теж потребує уточнень, так само як і його тлумачення. Дійсно, на денці надряпано два різних слова. У першому, що займає значну його частину, літери в ретроградному стилі (справа наліво) більші за розміром, розміщені майже на однаковій відстані одна від одної і майже не пошкоджені. Висота букв неоднакова: від 0,6 до 1,8 см.

При зіставленні деяких написів на ольвійських керамічних виробих, прокреслених за традиційною манерою зліва направо і, крім того, не всередині, а зовні — на денцях чи вінцях чорнолакових чаш, видно, що їх виконано значно охайніше, можливо навіть професійно, з дотриманням однакових розмірів (пор., напр.: Толстой 1953, 13—15, 25; Яйленко 1980, табл. IV, 1, 21; X, 1, 11 и др.; Русаева 2006а, рис. 126, 6; 131; 137, 9; 140). У цьому ж графіто, як і в багатьох інших, літери видряпано вістрям виразно, порівняно товстими лініями, але вони справляють враження недбалості, що пояснюється, насамперед, незручніс-

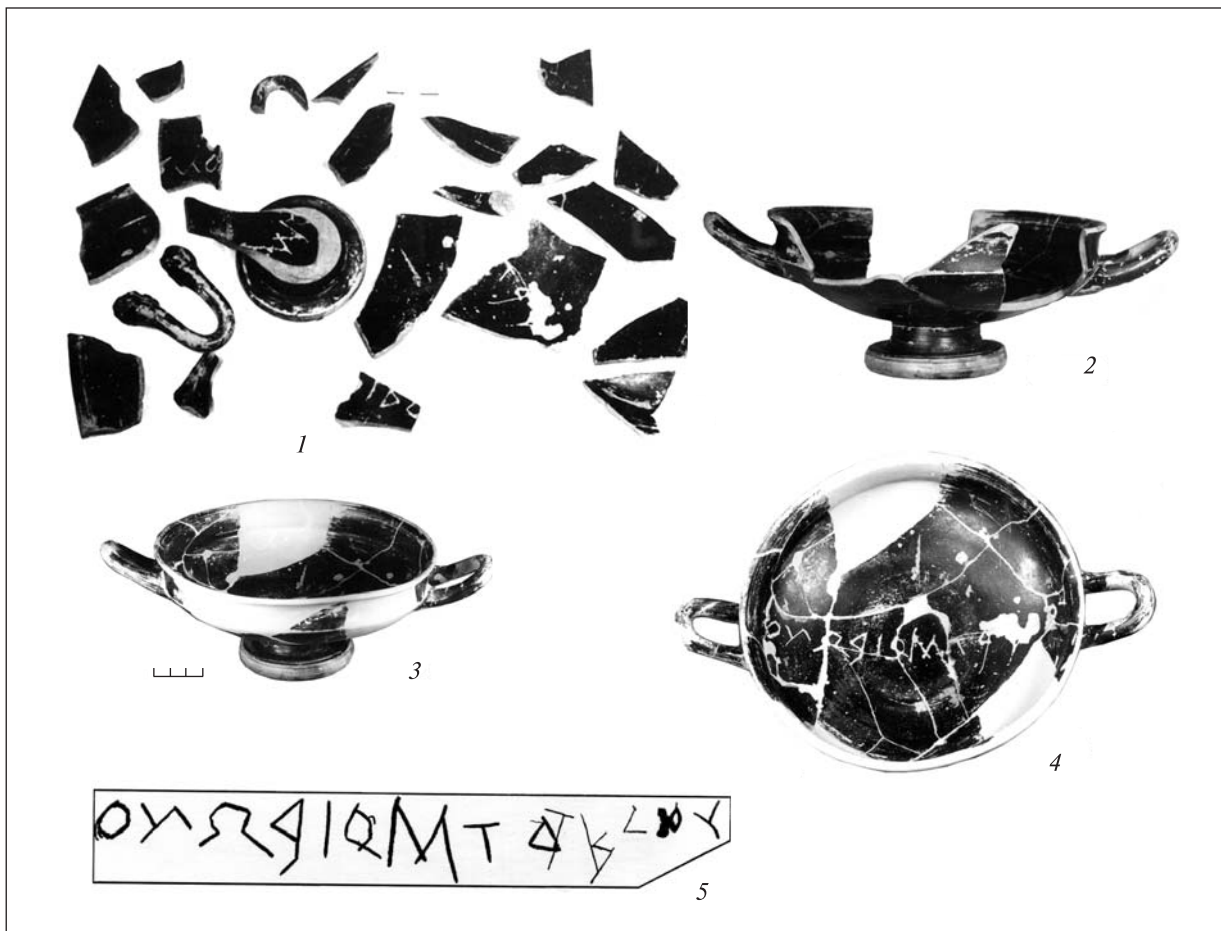

Рис. 1. Ольвія. Чорнолаковий кілік з іменем Мойрон: 1 — уламки; 2 — склеєний кілік; 3 — відреставрований кілік; 4 — внутрішня частина з графіто; 5 — прорисовка графіто (за В.П. Яйленком)

тю їх нанесення на дно зсередини посудини та ретроградною манерою. Внаслідок цього у *мю* права гаста надто скошена і витягнена донизу, а всі інші не мають чіткого з'єднання і виходять своїми кінцями за його межі; *омікрони* також чітко не заокруглені; верхня частина *ро* має вигляд трикутника з викривленою вниз вліво вертикаллю; кінцівки вуглуватої *омеги* надто видовжені у різні сторони; у *ню* середня гаста теж зісковзнула донизу; лише *iota* як одна з найпростіших літер має чітку форму, але за висотою майже удвічі коротша за *мю* та *ро* (рис. 1, 5).

На наш погляд, це слово не слід розбивати на окремі частини, вбачати в ньому то жіноче ім'я *Μοῖρώ* і поряд з ним скорочення іншого імені *ΝΟ*, або *Μοῖρών'ό*, sc. *ποτήριον*, а читати його як одне: *Μοῖρωνο* — «Мойрона — (кілік)»³. Антропонім *Μοῖρων* зафіксовано в лексиконі особових імен (LGPN IV, р. 238, 367; пор. SEG XXX, 958). Чоловіче ім'я Мойрон належить до рідкісних: близьке зазначено лише на вазі з Боспору (LGPN IV, р. 238). Отже, завдяки графіто на кі-

ліку з Національного музею такий антропонім засвідчено вперше і поки що тільки в Ольвії.

Стосовно другого слова В.П. Яйленко дійшов висновку, що воно прокреслене тонше зліва направо, закінчується на *ΟΥ* і відповідно до цього відноситься до часу не раніше V ст. до н. е. (1980, с. 104, 182). Однак, на сьогодні видно, що його середня частина не збереглася через вищерблення лакової поверхні, в кінці є виразна літера *омікрон*, за якою не проглядається чітко наведена у його прорисовці остання і значна за розміром літера *інсилон*. Тому немає підстав достовірно вважати це слово

³ Цікаво, що в інвентарній картці музею Б 1—110 НМІУ в описі цього кіліка за 1981 р. наведено попереднє, але інакше, ніж у публікації 1980 р., тлумачення графіто В.П. Яйленком, зроблене у 1975 р., коли він працював тут над колекцією графіті. Перший ретроградний напис він правильно читав як ім'я власника кіліка *ΜΟΙΡΩΝΟ* — «Мойрона», а в іншому — теж власне ім'я *ΤΟΚΡΟΥ* — «Токра» від визначеного ним «Токрос». Однак, оскільки автором було змінено попереднє тлумачення, то ми мусимо орієнтуватися все ж на його публікацію.

асинхронним першому напису, представлено-му, на його думку, в інакшій, а не ретроградній манері письма. Тут так само недбало, але виразно, схоже таким же вістрям, було прокреслено якесь слово, яке навряд чи можна точно відтворити внаслідок значного пошкодження.

Ми підтримуємо припущення В.П. Яйленка, що кілік може походити з розкопок ольвійського некрополя, хоча навряд чи грабіжницьких, судячи з конкретної дати його знахідки. З розкопаних у 1911 р. 111 могил було опубліковано 93, з них 58 архаїчного часу (пор.: Скуднова 1988, с. 179—180; Козуб 1974, с. 151—155; Парович-Пешикан 1974, с. 211). Про належність цього кіліка до поховального інвентарю певною мірою може свідчити розміщення графіто на його внутрішній поверхні, що не було властиве для написів власників, які ставили свої імена (повні або скорочені) найчастіше зовні на дні тих посудин, якими користувалися у повсякденному житті. Водночас це графіто не характерне і для присвятних, серед яких досить рідко трапляються імена божеств, написаних всередині на дні. Тому у слові, від якого збереглося повністю лише три літери, можна було б припускати коротке або скорочене ім'я власника кіліка, де Мойрон — патронімік. Однак цьому суперечить те, що головне місце на денці займає все ж таки саме цей антропонім. Стосовно інтерпретації пошкодженого напису можна висловити тільки деякі припущення: відповідне слово у поєднанні з іменем померлого Мойрон, якому належав кілік; ще одне, але значно коротше ім'я власника цієї ж чаші, що, хоча і зрідка та пізніше, теж зафіксовано в ольвійських графіто; буквенні магічні знаки, які, звісно, за такої збереженості достеменно не читаються і не тлумачаться.

Проведені під час реставрації спостереження щодо ступеня зношеності дали можливість охарактеризувати його використання та функцію. На всіх уламках виявлено численні потертості та подряпини, особливо у місцях, де частіше торкалися руками — на ручках і біля них. Значні затертості у центральній частині вінець між ручками свідчать про багаторазові дотики губами під час пиття з чаші. Подряпини та потертості на основі піддону чаші можуть вказувати на те, що вона часто торкалась твердої горизонтальної поверхні. Отже, можна припустити, що кілік довго і часто використовувався ще за життя власника. Та навряд чи у той час усередині чаші був такий значний за обсягом напис. Цілком можливо, якщо це була улюблена чаша Мойрона, що його нанесли спеці-

ально після того, як трохи надбилась її верхня частина. Водночас не виключено, що його прокреслили після смерті для того, щоб покласти в могилу і таким чином засвідчити, що він носив не просте, а похідне від Мойри ім'я. Зауважимо також, що теофорні від імені богині долі та смерті імена не користувалися популярністю у еллінів, в ольвійських написах зафіксовано поодинокі Мойрагор і Мойродор, хоча останнє було більш популярне на Боспорі (пор.: LGPN IV, s. v.).

Лише суто гіпотетично можна вважати, що спочатку було власноруч написано ім'я Мойрон, а перед вміщенням у могилу інший автор вирішив доповнити графіто, але у цьому ж рядку вже не вистачило місця для його закінчення. Якщо читати його так само, як і антропонім, тобто ретроградно, то воно починалося на літеру *омікрон*. На його закінченні перед початком імені Мойрон видно досить чітке *tau* та, ймовірно, аналогічне попередньому *po* з кутовим завитком і вертикаллю, яка зісковзнула донизу: принаймні цей знак має зовсім інші обриси у порівнянні з наведеною на рисунку В.П. Яйленка *дельтою*, не схожий він і на три майже однакової форми округлі *омікрони*. Представлені цим автором на рисунку тонкими лініями інші знаки нам не вдалося виявити на пошкодженій поверхні, окрім короткої вертикалі під вищербиною, від якої відходять нібито дві косі лінії, що може нагадувати *інсилон*, але над ним не помітно *канпу*.

Враховуючи окремі літери, а разом з ними і припущення, що кілік був складовою поховального інвентарю, можна також припускати, що перед іменем стояло відповідне до поховального обряду слово, наприклад, похідне від дієслова 'одб́орам — 'одурт[ός] — «викликаючий жаль, співчуття, скорботу», «жалісний», «оплакуваний» тощо. Від нього чітко збереглися *омікрон*, *po* і *tau*. Якщо В.П. Яйленко на вищербині дійсно розрізнив показану на його рисунку ліву половину *дельти*, за якою знаходився *інсилон*, то таким чином відновлюються частково основні букви цього гіпотетичного і до кінця недописаного слова. Так само ризикованими є намагання встановити за цими буквами друге особисте ім'я. Отже, слід ще раз підкреслити, що відсутність літер у середній частині в ньому дає змогу вказати лише на різні варіанти припущень. Найвірогіднішим залишається той факт, що на денці достовірно читається лише чоловіче ім'я Мойрон — власник чаші.

Виходячи з публікацій ольвійських некрополів, у могили клали підписані посудини в рід-

кісних випадках. Найбільшу кількість їх знайдено в некрополі архаїчного часу⁴. Значний інтерес для нас становить графіто ΜΙΛΗΣΙΟΥ у тому ж відмінку, що й попереднє, на чорнолаковому кіліку з пурпуровими смугами останньої третини VI ст. до н. е., яке досі не ввійшло до жодного списку ольвійських імен. Воно лише згадується М.В. Скудновою, але, на жаль, як і всі інші, без ілюстрації й опису (Скуднова 1988, с. 109, 162), а також — С.Р. Тохтасьєвим⁵. Стосовно нього можна припускати, що іменем Μιλῆσιος — «Мілесій» батьки назвали свого сина ще в Мілеті, оскільки воно належить до періоду колонізації, або заради пам'яті про рідне місто вже в Ольвії; або ж це просто демотікон, який вказував на походження померлого мілетця — тобто мешканця чи уродженця Мілета. В обох тлумаченнях воно вказує на належність кіліка похованому: «Мілесія — (кілік)» або ж «Мілетця — (кілік)». Оскільки аналогічне ім'я зафіксовано одним написом III ст. до н. е. у Херсонесі (Соломоник 1973, 74), на надгробку I ст. у Пантікапеї (КБН, 519) та в Македонії (LGPN IV, р. 237), то перевагу слід надати першому значенню. Однак таке власне ім'я в ольвійській епіграфіці відмічено один раз і відноситься не лише до найраніших у Північному Причорномор'ї, а й таких, що вказували ім'я власника кіліка, покладеного в його могилу.

Розглянутий кілік Мойрона дійшов до нас у фрагментах. Тому ми не можемо стверджува-

ти, що він був абсолютно цілим при вміщенні його в могилу. В архаїчному некрополі Ольвії знайдено чимало фрагментованих посудин і навіть окремі уламки посуду та різних предметів (Скуднова 1988, 1, 10, 18, 19, 25, 27 и др.). Так, наприклад, навіть ім'я похованого в кінці VI ст. до н. е. чоловіка Νῆρκος зазначено на уламку стінки чорнолакової чаші, покладеної разом з іншим інвентарем в його могилу (Скуднова 1988, с. 58, 60). Тому не виключено, що кілік Мойрона також був уже пошкоджений у верхній частині, а повністю його розбили, можливо, під час розкопок на некрополі. Поза тим, незважаючи на низку наших припущень, не слід також виключати, що дрібні уламки цієї посудини було знайдено при дослідженнях житлових будинків у Нижньому місті. До колекції І.К. Суручана вони потрапили, ймовірно, тільки завдяки оригінальному графіто, на яке не звернули увагу наприкінці експедиційних робіт.

Відмічена значна зношеність чаші для пиття та місце напису дають підстави вважати, що її навряд чи слід датувати так само, як зазначені аналогічні кіліки з афінської агори. Водночас стиль письма, зокрема такі літери як *ρ*, *ο*, *ω*, найчастіше трапляються в написах не пізніше другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Другий кілік⁶ з графіто теж знаходиться в експозиції Національного музею історії України. Він був переданий туди у 1938 або у 1956 р. з фондів Інституту археології. Окремі уламки від кіліка знайдено під час досліджувань у 1938 р. на ділянці НМФ («Нижнє місто Фармаковського» — умовна назва розкопу) в Ольвії під керівництвом Л.М. Славина (рис. 2). На відміну від попереднього, його лакове покриття було майже неушкоджено. Однак відбиті вінця та ручка за наявності 10 уламків потребували повторної реставрації та реконструкції. Для його відновлення (рис. 2, 1—4) було застосовано ту само методику, що й для першого (Костюк 1999). Внутрішній діаметр кіліка 11,0 см, піддону — 5,8 см. За формою, розміщенням ручок, смугастою орнаментациєю нижньої частини дна та розмірами він належить до типу

⁴ У похованні кінця VI ст. до н. е. разом з цілими посудинами і 24-ма астрагалами вівці знаходився уламок стінки чорнолакової чаші з надряпаними візерунками та графіто з повним чоловічим ім'ям ΝΑΡΚΥΣ (Скуднова 1988, с. 58, 60). В інших похованнях, швидше за все, були графіти зі скороченим позначенням особистих імен: зовні на дні чорнолакової чашечки початку V ст. до н. е. прокреслено «Α»; у дитячому, певно, кінця VI ст. до н. е. знайдено лише піддон від чорнолакового кіліка з «Α» на нижній площині; у жіночому ці ж літери збереглися під ручками двох маленьких чорнофігурних кіліків кінця VI — початку V ст. до н. е. (Скуднова 1988, 184, 205, 231); в останньому (теж жіночому) початку V ст. до н. е. зовні на дні чорнолакового кіліка — «ΜΑ», а на товстостінній чорнолаковій чашечці — «Μ» (там само, 209).

⁵ Це ім'я з посиланням на В.М. Скуднову наведено С.Р. Тохтасьєвим як таке, що залишилось невідомим французькому досліднику діалектів Л. Дюбуа (Тохтасьєв 1999, с. 167, прим. 7). За його припущенням, воно, так само як боспорське ΙΩΝΙΝ 3 ст. (КБН, 244), було дано в пам'ять про метрополію. Однак однозначно можна так думати щодо останнього, бо воно відноситься до пізнішого часу в порівнянні з ольвійським Мойроном, який, згідно з датуванням графіто, міг ще належати до однієї з партій колоністів.

⁶ До речі, цікаво, що досліджування велися саме на тій ділянці, де під керівництвом Б.В. Фармаковського проводились розкопки у 1911 р., коли було знайдено розглянутий кілік Мойрона. Як бачимо, незважаючи на значні хронологічні проміжки часу цих знахідок, зберігання їх в різних містах і колекціях, вони, зрештою, потрапили до однієї вітрини в експозиції музею. Внаслідок таких дивних обставин напрошується думка, чи не є в цьому натяк на те, що обидва кіліки були знайдені на одній ділянці НМФ.

Рис. 2. Ольвія. Уламки чорнолакового кіліка з присвятою Афродіті: 1 — уламки; 2 — склеєний кілік; 3 — кілік в процесі реставрації; 4 — реставрований кілік; 5 — прорисовка графіто (за В.П. Яйленком); 6 — денце кіліка з графіто

Bolsal, які датують в межах 420—400 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 24, 539—541).

Перша публікація графіто на цьому кіліку також належить В.П. Яйленкові. В ній містяться основні дані щодо місця знахідки, датування та інтерпретація. Наводимо текст повністю: «КИМ Б 5—1482 (5083). Табл. IV, 16. Раскопки 1938 г., участок НГФ, кв. 21, глинисто-зо́льный слой по снятии вымостки, глубина 2,06 м от кладки К⁷. IVa. По фрагментированному дну от чернолакового килика 'Αφ[ρ]οδίτης 'η κύλις — «килик Афродиты». Граффи-

то процарапано на чернолаковой кольцевидной полосе, идущей по дну сосуда (ее внешние очертания переданы на прориси кружком). Уже после находки часть надписи (две первые буквы имени) была сбита; текст даю по К.2.11. Не исключено, что данное граффито является не посвятельным, а дарственной записью гетере (известно, что в числе имен гетер было и прозвище Афродита: Plut. Mor. 753e; Athen., 6, 253 a; 7, 318 d). Написание κύλις вместо κύλις, вызванное упрощением ζ в ς, имеет соответствие в аттических надписях. К размещению посвятельной надписи Афродите на дне сосуда ср. 15 и Толстой (25)⁸ (Яйленко 1980, с. 76—77).

⁷ До речі, Л. Дюбуа при републікації цього графіто вказав помилкові дані про місце знахідки, замінивши «кладку К» на «ділянку К» (Dubois 1996, р. 121), яка розташована зовсім в іншому районі Верхнього міста Ольвії на значній відстані від ділянки НМФ.

⁸ Таким чином В.П. Яйленком зазначено посилання спершу на графіто на денці чорнолакової чаші V ст. до н. е. з Борисфена (розкопки Г.Л. Скадовського), ►

До цього короткого опису і тлумачення також можна додати деякі власні спостереження. Графіто прокреслено розмашисто і недбало порівняно невеликими літерами на нижній частині піддону зовні по широкій чорнолаковій смугі (рис. 2, 5, 6). Висота літер 0,3—0,6 см (найменша *омікрон*, найбільша *лямбда*). В імені Афродіти три перші літери повністю збито, що, однак, не заважає відновити тут її ім'я. Вірогідно, напис був майже повністю зімкнений у кільце і читався: «Афродіти — кілік» або «Кілік Афродіти», тобто це одна з формул маркованих графіто, які вказують на сакральну власність богині, найчастіше її громадського святилища.

Слід відмітити у цьому графіто неоднакову форму тих літер, що повторюються: перша *iota* значно вища за останню, перша *ета* вужча за іншу, у попередньої *сігми* бокові гаси відігнуті, а в останньої — більш прямі і майже горизонтальні, середня частина овальніша. Про недбалість напису свідчать і інші літери, зокрема, не завершені *омікрон* та *дельта*, *каппа* з різними гасами в нижньому кінці вертикалі, *інцилон* у вигляді латинської *V* та порівняно з сусідніми досить висока, опущена вниз *лямбда*. Складається враження, що напис зроблено поспіхом або ж він характеризує розмашистий почерк автора, у якого не вистачило терпіння написати всі літери однаково.

Як зазначалося, за даними афінської агори, кілік відноситься до 420—400 рр. до н. е. Хоча В.П. Яйленко, а згодом і Л. Дюбуа датують графіто без будь-яких пояснень у широких хронологічних межах — загалом IV ст. до н. е. (Яйленко 1980, с. 76; Dubois 1996, с. 121, 72), є де-

які підстави для синхронізації його з кіліком, а разом з тим і для уточнення відносного датування. Оскільки лакове покриття та денце не зазнали пошкоджень від застосування у побуті, то воно було прокреслено на новій чаші, що, своєю чергою, також свідчить про його сакральне, а не побутове призначення. Узгоджується з відміченою датою кіліка і шрифт напису. Більше того, майже всі літери, окрім меншої за розміром *омікрон* та останньої *сігми*, характерні для більш раннього часу. Так, наприклад, порівняно рідкісна форма *інцилона* у вигляді латинської *V* у східноіонійських написах відома з другої чверті VI по першу чверть V ст. до н. е., так само зафіксована в ранніх графіто з іонійських північнопонтійських полісів (Виноградов, Тохтасьєв 1998, с. 41; там і літ.). Якщо навіть дехто з ольвіополітів дотримувався подібної форми довше, враховуючи їхній вік та наслідування давнім нормам письма, то і в такому разі графіто можна датувати приблизно в межах останніх двох десятиліть V — першої чверті IV ст. до н. е.

У подальшому припущення В.П. Яйленка про те, що графіто на денці кіліка може бути і не присвятим, а дарчим записом гетері, яка носила ім'я Афродіти, не знайшло підтримки (пор.: Яйленко 1980, с. 77; Русяєва 1992, с. 100; Dubois 1996, р. 121, 72)⁹. Згадки авторів перших двох століть нової ери, Плутарха та Афінєя, про гетер з таким ім'ям навряд чи можливі як свідчення для Ольвії класичного часу, коли тут Афродіта мала власні святилища і шанувалась у різних іпостасях, далеких від покровительства гетерам. Раніше В.П. Яйленком було наведено лише два, причому не тотожні, графіто з Ольвії та Борисфена, що вказували на присвяти Афродіті саме на денцях посудин (див. прим. 8). Останнім часом їх кількість поповнилась у результаті досліджень на ділянці Р—25 (південно-східний район Верхнього міста Ольвії). В.В. Крапівіною опубліковано три присвяти цій богині з розкопаного тут у 2000 р. ботросу та глинистого трамбування над ним, що, цілком імовірно, свідчить про наявність у цьому місці її святилища (Крапівіна 2006, с. 189—196). Перш за все привертає увагу присвята Афродіті — «Афродіті» оригінальної аттичної червонофігурної посудинки типу флакона першої половини V ст. до н. е., на якій

на якому зберігся напис ΑΠΑΤΟΡΗΣ. Згідно з поглядами Е.Р. фон Штерна та І.І. Толстого, які опублікували це графіто, В.П. Яйленко (1980, 2, с. 89, 15) також вбачає в ньому культове ім'я Афродіти, аналогічне Афродіті Уранії, володарці Апатура. Однак стосовно його сакрального зв'язку з цією богинею висловлено сумніви. Вважається вірогіднішим віднесення його до антропонімів (див. з літературою: Dubois 1996, 75; Тохтасьєв 1999, с. 187—188). Дійсно, той факт, що графіто було знайдено в могилі біля кисті правої руки похованого, швидше за все, вказує на його ім'я, а не на епіклезу Афродіти. Друга аналогія графіто, на яке посиляється В.П. Яйленко, зовні на уламку денця чорнолакового кіліка V ст. до н. е., теж знайдена при розкопках Ольвії Б.В. Фармаковським у 1911 р. і опублікована І.І. Толстим (1953, с. 24—25, 25). Це присвята Афродіті Сирійській від Метро (див. републікації: Jeffery 1961, 368, 25, pl. 72; Lazzarini 1976, 387; Русяєва 1992, с. 104; Dubois 1996, р. 122, 73). Для нас найголовніше полягає в тому, що воно теж було знайдено на тій же ділянці Нижнього міста, що й розглядуваний тут кілік Афродіти.

⁹ Також слід відмітити, що попередньо В.П. Яйленко під час роботи над графіті в НМІУ у тому ж 1975 р. залишив свій переклад: «Кілік Афродіти» — присвята Афродіті, про що записано в описі кіліка в інвентарній картці Б 5—1482.

графіто недбало прокреслено на боковій поверхні дрібними літерами по вертикалі — низу до верху (Крапивина 2006, с. 194, табл. 1, 7; рис. 2). Частково збереглося графіто на уламку вінця чорнолакового кіліка першої чверті V ст. до н. е., яке, мабуть, можна тлумачити: Ἀφροδίτῃ ΟΛ(?) Ἰπλ(?)αίη — «Афродіті ОЛ(?) Гіппа (Гіпайя) (присвятила)»¹⁰ (пор.: Крапивина 2006, с. 194, 196, табл. 1, 1; 2, 1).

Однак, у зв'язку з розглянутим графіто на денці найбільший інтерес становить фрагментований кілік з цього ж комплексу, який, за аналогіями з афінської агори, продатовано в межах 420—400 рр. до н. е. (Крапивина 2006, с. 189, рис. 1). Отже, загалом він приблизно належить до тієї ж групи чорнолакових кіліків, що і музейний. На уламку від нього під вінцем залишилося три початкові літери від імені, певно, за традиційною присвятною формулою: Ἀφρ[οδίτῃ] — «Афродіті». Значно краще, але не повністю збереглося графіто на денці цього ж кіліка: Ἀφροδίτης ἱερ[ή] — «Священний кілік Афродіти» (Крапивина 2006, с. 189, 196, рис. 1; табл. 1, 4, 5). Порівняно з верхнім, воно прокреслене охайніше, з чітким та рівномірним розташуванням усіх літер по колу на чорнолаковій смугі денця. Помітна незначна різниця у формі букв *phi* і *rho*. В усякому разі немає повної впевненості у тому, що обидва написи виконано одним дедикантом, хоча за палеографією вони загалом узгоджуються з відносним датуванням кіліка.

У цьому випадку наявність двох графіто на одній чаші може свідчити про те, що спочатку було прокреслено традиційну присвяту під вінцем, а після приношення — на дні для засвідчення її сакральної належності й можливого використання в обрядових діях культу богині. Певною мірою така формула вказує на його відношення до святилища. Однак обірване верхнє графіто не дає можливості впевнитися, що тут було лише одне ім'я Афродіти. Присвятна і маркірована формула з ἱερή, ἱερός у поєднанні з іменами різних божеств трапляється не так часто, в тому числі й з іменем Аф-

родіти (див., напр., і пор.: Толстой 1953, 123; Леви 1964, с. 140, 151; Lazzarini 1976, р. 59—60, 124—125; Lang 1976, р. 54—55; Русяева 1987, с. 45; Виноградов, Тохтасьєв 1998, с. 23).

Ми зупинилися детальніше на розгляді цього кіліка тому, що за розміщенням графіто, значенням змісту та хронологією він найбільше схожий з музейним. Графіто на денцях обох чаш вказують на сакральну власність Афродіти, в ширшому розумінні — її громадського святилища. Важливо також і те, що музейний кілік, а також фрагментовані кіліки з написом ІЕРН другої половини VI ст. до н. е. та з присвятою Афродіті Сирійській від Метро V ст. до н. е. (Толстой 1953, 18, 25) були знайдені на одній ділянці НМФ, хоча і в різні роки. Вона розташована не дуже далеко від розкопаного В.В. Крапівіною ботросу на ділянці Р—25. Ймовірно, ці сакральні графіто також належали святилищу Афродіти, а після припинення його існування випадково потрапили на ділянку НМФ. Саме в її південній частині під час дослідження 1938 р. архаїчних шарів, яким займалася О.І. Леві, зокрема на схилі в Нижнє місто, було відкрито залишки Нагірної вулиці та кам'яні сходи, які вели до верхньої тераси, знайдено теракотову голівку другої чверті VI ст. до н. е. та різні уламки архаїчної кераміки (Леви 1941), які синхронні вже численним раннім керамічним матеріалам ділянки Р—25, що певною мірою теж вказує на близьке розташування і однакове походження.

Виходячи з присвятих графіто та різних вотивів, святилище Афродіти у південно-східному районі Ольвії функціонувало порівняно недовго. Однак його будівельні залишки ще не відкрито. Тому поки що точно не відомо, чи належали посудини з присвятами до вотивів громадського святилища Афродіти чи родового. Можливо, в Ольвії існував місцевий фіас шанувальників або шанувальниць Афродіти, які надавали перевагу одній з іпостасей цієї богині на зразок тих, які були тут пов'язані з куктами Аполлона Дельфінія, Іетроса та Борея, Діоніса і Зевса Сотера (Русяева 1992, с. 193—203). Як відомо за різними написами, тільки в Ольвії шанували Афродіту з численними культовими іменами: Уранія, Сирійська, Гікейя, Понтія, Евплія, ймовірно, Апатура (Русяева 1992, с. 100—106). На території Західного темелосу відкрито невелике святилище, яке мало рідкісну назву ΑΒΑΤΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ — «Святилище (або святая святих) Афродіти»; поряд з ним знаходилось її спільне святилище з Гермесом (Русяева 2006, с. 23—27; 2006а, с. 129). Од-

¹⁰ Перші дві букви після імені Афродіти В.В. Крапивина гіпотетично відновлює як належні до її епіклези ΟΛΒΙΑ — «Ольвія» чи «Ольвійська» (Крапивина 2006, с. 196). Водночас можна згадати, що в Спарті ця богиня мала таку ж епіклезу, як і Зевс Олімпій, тобто ΟΛΙΜΠΙΑ — «Олімпія» (Paus. 3, 12, 11; Simon 1997, S. 204). Крім того, тут могло стояти й інше слово, про яке можна лише здогадуватися, тим паче, що від імовірної *ламбди* збереглася лише ліва гафта. Прочитане нами власне жіноче ім'я теж не можна вважати абсолютно точним.

нак це не означає, що в інших районах Ольвії не могло бути синхронних, а тим паче різночасових святилищ цієї богині.

Знайдені останнім часом присвятні та маркіровані графіті значною мірою поповнюють джерела про культ Афродіти в Ольвії. Загалом їх тут значно більше, ніж в інших понтійських містах. Наприклад, в Істрії, де давно відкрито її найдревніший храм у Північному Причорномор'ї, знайдено лише одне графіто на уламку архітектурної поліхромної теракотової деталі близько середини VI ст. до н. е. (Alexandrescu 2005). При розкопках пізньоархаїчного храму у Борисфені не виявлено жодної присвяти і його ідентифікація з Афродітою встановлена лише завдяки теракотам, аналогічним зі святилища цієї богині у Мілеті (Назаров 2006, с. 147—150). Водночас привертає увагу, що раніше на цьому поселенні під час розкопок В.В. Лапіна було знайдено одну присвяту Афродіті Сирійській кінця VI ст. до н. е. (Русяева 1992, с. 104; Dubois 1996, р. 22, 74) та чотири присвяти Афродіті без епіклеси на денці та стінках фрагментованих чорнолакових

чаш V—IV ст. до н. е. (Яйленко 1982, с. 288—289, 91—94), які, цілком можливо, належали її святилищу.

Таким чином, графіто на кожному з реставрованих кіліків не мають поки що точних аналогій у пам'ятках малої епіграфіки з інших понтійських міст. Автор першого з них належав до тих освічених ольвіополітів, які вміли прокреслювати складні написи ретроградно навіть у незвичних місцях, по центру дна всередині кіліка, і знали архаїчний стиль письма. Загалом, виходячи з усіх міркувань, графіто на зношеному кіліку відноситься приблизно до останнього десятиліття VI — початку V ст. до н. е. і є одним з найоригінальніших написів пізньоархаїчного часу, яке водночас засвідчує досі єдине в такому написанні ім'я в ольвійській та загалом понтійській антропонімії. Інше графіто є не лише оригінальним за сакральною формулою та манерою письма, а й свідчить про його належність святилищу Афродіти, можливо, навіть тому, яке було розташоване на верхній терасі поблизу від місця його виявлення.

Виноградов Ю.А., Тохтасьев С.Р. Новые посвященные граффиты из Мирмекия // *Hyperboreus*. — Petropoli, 1998. — Vol. 4. — Fasc. 1. — С. 22—47.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Костюк І.О. Про реставрацію двох аттичних чорнолакових кіліків з графіті з колекції Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної Міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 123—124.

Крапивина В.В. Новые данные о культе Афродиты в Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. — М., 2006. — С. 188—198.

Леви Е.И. Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии // СА. — 1941. — 7. — С. 308—316.

Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.

Назаров В.В. Культурная жизнь Березани // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Том 1. — С. 139—170.

Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.

Русяева А.С. Граффиты // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 139—154.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.

Русяева А.С. Святилища и их структура // Древнейший теменос Ольвии Понтийской — Симферополь, 2006. — С. 16—31 (МАИЭТ. Supplementum. — Вып. 2.)

Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Там само. — С. 117—136.

Скуднева В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.

Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К., 1973.

Толстой И.И. Греческие граффиты древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953.

Тохтасьев С.Р. Ред.: Laurent Dubois. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont (Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III / Hautes études du monde gréco-romain 22). Genève, 1996. 208 pp. // *Hyperboreus*. — Petropoli, 1999. — Vol. 5. — Fasc. 1. — Р. 164—192.

Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К., 1988.

Яйленко В.П. Граффиты Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 72—99; № 3. — С. 75—116.

Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.

Alexandrescu P. La zone sacrée d'époque grecque — București, 2005 (Histria. — VII).

Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996.

- Jeffery L.H.* The Local Scripts of Archaic Greece. — Oxford, 1961.
- Lang M.* Graffiti and Dipinti. — Princeton; New Jersey, 1976 (The Athenian Agora XXI).
- Lazzarini M.I.* Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica. — Roma, 1976.
- Simon E.* Die Götter der Griechen. — München, 1998.
- Sparkes B.A., Talcott I.* Black and Plain Pottery of the 6th and 4th centuries BC. — Princeton, 1970 (The Athenian Agora. — XII).

Надійшла 12.01.2010

A.C. Русяева, И.О. Костюк

ГРАФФИТИ НА ДВУХ АТТИЧЕСКИХ ЧЕРНОЛАКОВЫХ КИЛИКАХ ИЗ ОЛЬВИИ

К памятникам так называемой малой эпиграфики относятся многочисленные граффити. Они, как и лапидарные надписи, требуют выяснения особенностей палеографии и хронологии, соотношения с археологическим контекстом, чтения, перевода и осмысления содержания надписи, её трактовки и назначения, сопоставления с имеющимися аналогиями и т. д. Нередко одно и то же граффито интерпретируется учеными с разных точек зрения. В этой публикации внимание акцентируется на том, что даже два граффити могут представлять интерес для изучения. Они были прочерчены на двух аттических чернолаковых киликах из Ольвии и рассматриваются авторами в несколько ином аспекте, чем в предыдущем издании, в основном благодаря их повторной реставрации и новым источникам. Несмотря на то, что эти фрагментированные чаши найдены в разные годы (1911 и 1938 гг.), они впервые были опубликованы только 30 лет назад В.П. Яйленко. Тщательная реставрация и реконструкция киликов из сохранившихся фрагментов с использованием новых препаратов и методики сделана И.А. Костюк.

Последнее обстоятельство дало основание для выяснения более конкретного местонахождения этих киликов в Ольвии, пересмотра ранее предложенной интерпретации граффити, уточнения их хронологии и назначения. Раньше первое граффито датировали второй половиной VI в. до н. э. В хорошо сохранившейся надписи первоиздатель читал женское имя ΜΟΙΡΩ либо имя Мойр. Исходя из имеющихся источников, этот сильно изношенный в древности килик может датироваться в рамках последнего десятилетия VI — начала V вв. до н. э. Внутри чаши для питья прочерчена одна из наиболее оригинальных надписей в ретроградном стиле позднеархаического времени. В ней зафиксировано пока что единственное в Ольвии собственное мужское имя Мойрон (ΜΟΙΡΩΝ), как и ΜΙΑΝΣΙΟ на том же ионийском диалекте из ольвийского позднеархаического погребения.

Второе граффито прочерчено на нижней части дна килика с наружной стороны. Мы согласны с основной интерпретацией В.П. Яйленко относительно того, что это посвящение Афродите. Однако нельзя согласиться с его мнением, что данное граффито может быть и не посвященным, а дарственной записью гетере, поскольку в числе имен гетер было и прозвище Афродита. С нашей точки зрения, это граффито представляет собой оригинальную сакральную формулу: «Килик Афродиты». Скорее всего, в соответствии с типом этой практически новой чаши и палеографией, его следует датировать последними десятилетиями V — первой четвертью IV вв. до н. э. Нами приведены также совершенно новые сведения из раскопок последнего десятилетия в районе юго-восточной возвышенности Ольвии, где найдено ряд посвященных граффити Афродите и другие сакральные вещи, связанные с ее культом и свидетельствующие о местонахождении в этой части города небольшого святилища.

Тем не менее, граффити на каждом из рассмотренных киликов не имеют пока что абсолютно точных аналогий в памятниках малой эпиграфики в других понтийских городах. Автор первого из них принадлежал к тем образованным ольвиополитам, которые умели прочерчивать сложные надписи ретроградно даже в неудобных местах, по центру дна внутри чаши, и хорошо помнили архаический стиль письма. В общем, исходя из всех рассуждений, как граффито, так в особенности зафиксированное им мужское имя, до сих пор остается одним из наиболее оригинальных и единственным в таком написании не только в ольвийской, но и общепонтийской, а, возможно, и общеэллинской антропонимии. Вместе с этим, хотя и в меньшей степени, другое граффито является не только оригинальным по сакральной формуле и авторской манере письма, но и вероятным свидетельством его принадлежности святилищу Афродиты, расположенному на верхней террасе города поблизости от места его находки.

A.S. Rusyayeva, I.O. Kostyuk

GRAFFITI ON ATTIC BLACK-GLAZED KYLIKES FROM OLBIA

Numerous graffiti belong to the monuments of so called small epigraphics. They, as well as lapis inscriptions, require investigation of peculiarities of their palaeographics and chronology, correlation with archaeological contexts, their reading, translation, and comprehension of the meaning of inscription, its interpretation and purpose, comparison with the existing analogies, etc. The same graffiti is often interpreted by the scholars from different points of view. In this publication attention is stressed on the fact that even two graffiti can present interest for study. They were inscribed on two Attic black-glazed kylikes from Olbia and are viewed by the authors in somewhat different light than in the previous publication, mainly owing to their repeated restoration and new sources. Despite the fact that these fragmented cups were found during different

years (1911 and 1938), they were published for the first time only 30 years ago by V.P. Yaylenko. Accurate restoration and reconstruction of kylikes from preserved fragments with the use of new materials and methods, was made by I.O. Kostyuk. The latter circumstance gave grounds to investigation of more precise localization of these kylikes in Olbia, revision of a previous interpretation of graffiti, to more precise determination of their chronology and purpose. Previously, the first graffiti was dated as of the second half of the 6th c. BC. In a well preserved inscription the first publisher read a woman's name MOIPΩ or a name of Moirae. Based on the available sources, this heavily threadbare in antiquity kylix is dated within the period from the last decade of the 6th to the beginning of the 5th centuries BC. Inside a drinking vessel there is made one of the most original inscriptions in retrograde style of the Late Archaic period. So far, it is the only instance in Olbia of recording a personal name of Moiron (MOIPΩN), same as MIAHΣIO in the same Ionian dialect from the Olbian Late Archaic burial.

The other graffiti is made in the lower part of a bottom of kylix from the outside. We agree with the main interpretation of V.P. Yaylenko that this is a devotion to Aphrodite. However, we can not agree with his opinion that this graffiti may also be not devoting, but a deed to hetaera, because among the hetaerae's names there was a sobriquet Aphrodite. In our opinion, this graffiti is an original sacral formula «Kylix of Aphroditae». Most likely, according to the type of this almost new cup and to palaeography, it should be dated from the last decades of the 5th c. to the first quarter of the 4th c. BC. The authors also present absolutely new information from the excavations conducted in the last decade at the area of the south-eastern eminence in Olbia, where some graffiti with dedications to Aphrodite and other sacral objects related to her cult and testifying that in this part of the city a small sanctuary was located have been found.

Nevertheless, graffiti on each of the kylikes discussed still do not have absolutely full analogies in the monuments of small epigraphics in other Pontic cities. The author of the first inscription belonged to those educated Olbians who could make complicated inscriptions in retrograde manner even in inconvenient places, in the centre of the bottom inside a cup, and remembered well the archaic style of writing. In general, based on all considerations, both the graffiti, and especially the man's name it inscribes, to the present day remain one of the most original and the only one written in such a way not only in Olbia, but also in Pontic and possibly in Hellenic anthroponymy. Furthermore, the other graffiti, though to a lesser extent, is not only original by the sacral phormula and author's manner of writing, but is also a probable evidence to its belonging to the sanctuary of Aphrodite situated on the upper terrace of a city near the place of the find of inscription.

СРІБНА ФІАЛА З СЕМИКИНОЇ МОГИЛИ¹

Статтю присвячено публікації та аналізу фіали зі скіфського кургану останньої чверті IV або рубежу IV—III ст. до н. е., розкопаного 1974 р. на південний схід від м. Дніпрорудне Запорізької обл.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, фіала, омфал, графіті, грецькі літери, курган, мітки на вістрях стріл, поховальний інвентар, камера

В історії Запорізької експедиції Інституту археології Академії наук України, керованої В.І. Бідзілею, 1974 р. ознаменувався розкопками великих скіфських курганів 13 і 14 в уроч. Носаки (Бідзіля і др., 1977) та Казенної Могили з надглибокою підземною спорудою (Бідзіля 1975). На їхньому тлі забутим лишився невеликий курган Семикина Могила, досліджений того ж року загоном цієї експедиції на чолі з В.В. Отрощенком². Курган Семикина Могила був за 2,0 км на північ від центру с. Орлянське Василівського р-ну Запорізької обл. Він входив до складу групи з шести невеликих насипів, розташованої на північний захід від верхів'я балки, що впадала до р. Конка (нині Каховське водосховище) між селами Маячка і Скельки. Серед досліджених у лівобережній частині нижньодніпровського скупчення курганів, яке називають «Золотим поясом Скіфії», він займав найсхіднішу позицію. Найближче оточення Семикиної Могили³ складають курганні могильники біля с. Златопіль⁴ (за 5,5 км на північ від неї) та м. Дніпрорудне (за 7,5 км на північний схід) (Кузнецова, Кузнецов 2005), курган Казенна Могила (12 км на північний захід), а також ґрунтовий могильник за 10 км у північно-східному напрямку поряд с. Скельки (Попандо-пуло 2008).

Така концентрація пам'яток у цій місцевості пояснюється двома обставинами. З одного боку, поблизу розкинулися сприятливі

для проживання плавні Великого Лугу в межах річчя Дніпра і Конки, з іншого — самі кургани зведено в зоні кращих пасовиськ, якими були різнотравно-типчаково-ковилові степи.

Контекст знахідки. Насип Семикиної Могили розорювався і на момент розкопок являв собою напівсферичний пагорб заввишки 1,5 м і в діаметрі 46—48 м, поверхня якого була вкрита дрібними невиразними фрагментами амфор. Початковий діаметр насипу, 26—29 м, зафіксовано за кільцем дрібного каміння від зруйнованої кріпиди. Під насипом відкрито дві пограбовані у давнину могили підбійного типу зі зверненими одна до одної камерами (рис. 1).

На думку автора розкопок В.В. Отрощенка, дві могили вказували, що курган зведено не за раз, що відповідало тодішньому канонічному уявленню щодо поетапного створення скіфських поховальних споруд. Утім цю хибну тезу сповідує і досі частина скіфологів-курганщиків. На наш погляд, ця пам'ятка є одноактною спорудою (Болтрик 2000). У цьому переконують: схема розташування могил (поховальні камери майже дотикаються зовнішніми стінами), устрій донних частин вхідних ям і та обставина, що поблизу входу долівку бічної камери не виведено до загального рівня, а залишено невеликий материковий пандус, своєрідний компенсатор півметрового перепаду рівнів долівки. Тобто, цей похилий хід (пандус) могли прорити лише копачі могили. Крім того, обидві могили композиційно вписано в межі первинної обваловки (що відокремлювала від довкілля місце здійснення поховань), і їх розміщено на одній осі, орієнтованій за лінією північний захід—південний схід. Аналогічні схеми розташування могил зафіксовано і в низці інших курганів (приміром, Діїв і курган у с. Долинське поблизу м. Мелітополь, курган 2 біля с. Якимівка⁵).

¹ Опис і аналіз контексту знахідки виконано Ю.В. Болтриком, опис і дослідження фіали — М.Ю. Трейстером.

² Автори висловлюють глибоку подяку В.В. Отрощенкові за дозвіл опублікувати цю пам'ятку, а також Л.В. Строковій і О.П. Підвисоцькій за можливість дослідження фіали в Музеї історичних коштовностей України.

³ За польовою документацією курган проходив як біля с. Орлянське, згодом з'ясувалося, що у місцевого населення він був відомий як Семикина Могила.

⁴ Розкопки Запорізької експедиції ІА АН України в 1973—74 рр.

⁵ Останні дві пам'ятки досліджено у 1984 та 1985 рр. Приазовською експедицією ІА АН України, керованою Ю.В. Болтриком.

У центральній поховальній споруді⁶ (глибина 5,5 м, площа підземної камери 6,3 м²), імовірно, було троє похованих: чоловік, жінка і підліток. Біля входу до камери в її східній частині знайдено 11 бронзових трилопатевих і тригранних вістер стріл, що походили, схоже, зі зруйнованого грабіжниками сагайдачного набору: два — з виступаючою втулкою і ложком, що доходить до вістря, висота 3,7 і 3,4 см; дев'ять наконечників мали приховану втулку — у шести ложок доходить до вістря (висота 2,4—4,0 см), один має ложок до половини висоти наконечника, сягаючи 2,7 см, ложок ще в одного становить третину висоти (загальна висота 3,0 см), а ложок у третій чверті сягає висоти корпусу (висота 2,8 см).

Спустошена грабіжниками могила поступалася за розмірами бічній і, цілком можливо, попри її центральну позицію, мала допоміжний характер, доповнюючи підземний простір для потреб головного небіжчика.

Бокова могила була завглибшки 5,9 м від рівня давнього горизонту з поховальною камерою 9,6 м². Після пограбування в камері вцілів південно-західний куток (рис. 2). Частина інвентарю, що збереглася (за винятком срібної фіали і наконечників стріл, інші артефакти невиразні), засвідчує, що в могилі було поховано воїна, орієнтованого головою на захід. На це вказують бойовий пасок (вціліла частина бронзових пластин від основи) і шкіряний на дерев'яній основі сагайдак, пофарбований у червоний колір. Імовірно, ще один сагайдак знаходився при похованому, що засвідчує знахідка бронзового тригранного вістря стріли з прихованою втулкою, ложок доходить до вістря (Бидзиля и др. 1974). Вцілілий сагайдак мав зовні шкіряну кишеню, в якій знаходився залізний ніж з кістяним руків'ям, і містив 84 стріли. Вістря автори звіту розподілили на п'ять типів: 23 — масивні, трохи вкорочені, з прихованою втулкою, ложок піднімається лише на чверть висоти, довжина 2,8—3,0 см, ширина 0,8 см; 24 — подібні до попередніх, але трохи більше видовжені, втулка сягає підстави шипів, довжина 3,0—3,1 см, ширина 0,7 см; 30 — з виступаючою втулкою, ложок доходить до вістря, на втулці його прикрашено 6—10 рельєфними горизонтальними рубчиками, довжина 3,1—3,6 см; чотири наконечники подібні до попередніх, але ложок посередині втулки перетнуто лише одним поперечним

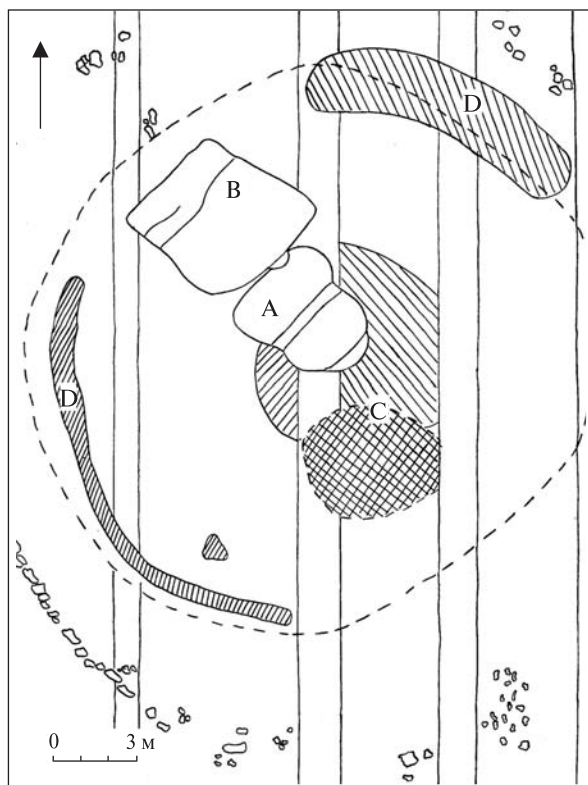

Рис. 1. Курган Семикина Могила. План центральної частини: А — центральна могила; В — бокова могила; С — викид з центральної могили; D — викид з бокової могили, вкладений на зовнішній схил первинної обвалки

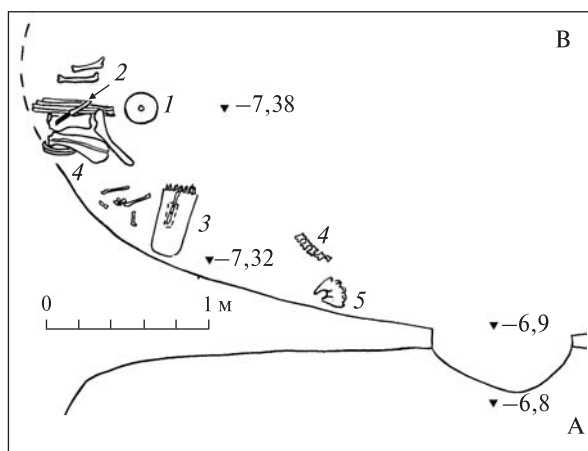

Рис. 2. Вцілілий від пограбування південно-західний куток бокової могили: А — центральна могила; В — бокова могила; 1 — срібна фіала; 2 — ніж; 3 — залишки сагайдака; 4 — кістки тварин (рештки напущеної їжі); 5 — уламки черепа людини

рубчиком, довжина 3,3 см; три наконечники прикрашено рельєфними скісними хрестами, які розташовані у виїмках ложка на втулці, довжина 3,4 см.

Оскільки місце зберігання речового комплексу Семикиної Могили встановити не вдалося, за винятком фіали, доводиться звертати-

⁶ За польовою документацією, могила 1; бокову поховальну споруду позначено як могила 2.

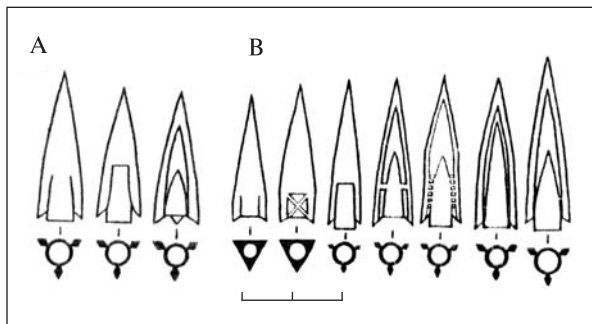

Рис. 3. Типи наконечників стріл з Семикиної Могили: А — з центральної могили; В — з бокової

ся до ілюстрацій звіту про польові дослідження. На них показано сім зразків бронзових наконечників стріл із сагайдака з бокової могили (рис. 3). Можливо, два додаткових зразки — це варіанти позначених у тексті звіту типів. У будь-якому випадку багаторазова заточка змінила їхню форму, що ускладнює пошук аналогій за цією ознакою, хоча сумарні прикмети дозволяють впевнено віднести вістря до тригранних і трилопатевих, притаманних четвертій хронологічній групі, за класифікацією А.І. Мелюкової, що датується другою половиною IV і межею IV—III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25, табл. IV). Співставити стрілецький набір Семикиної Могили з іншими комплексами дозволяють рельєфні литі знаки-мітки на наконечниках трьох типів. У цьому наборі одна мітка не повторюється на вістрях різних типів, хоча в комплексах елітних курганів однакові мітки наявні на різних за формою наконечниках. Ці мітки є у стрілецьких наборах Олександрополя, Краснокутського кургану, Чортомлика і Цимбалки (Алексеев 1983, с. 77). За особливістю увігнутих лопатей наконечник із Семикиної Могили близький до вузла Діїв курган—Чортомлик, наміченого А.Ю. Алексеевим (Алексеев 1987, с. 36). До того ж із Дієвим курганом (ОАК 1897, с. 32—33; Спицын 1906, с. 168—169) Семикину Могили зближує схема влаштування поховальних споруд, а також наявність у сусідньому кургані срібної фіали, близької за формою до нашої. Оскільки обидва кургани у величезному масиві нижньодніпровських курганів скіфського часу займали крайні позиції — Діїв з півдня, а Семикина Могила — зі сходу, то в цих збігах слід вбачати і хронологічну близькість. Тобто, зведені раніше кургани змусили будівничих цієї пари пам'яток спорудити їх на зовнішній межі курганного масиву.

Що ж до семикинських наконечників з міткою у вигляді поперечного рубчика на ложку посередині втулки, то подібні, але з виступаючою

втулкою, відомі зі знахідок В.М. Рота на Огузі (зберігаються в Ермітажі). Виділяє ці екземпляри і та обставина, що рельєфні мітки на гранях різняться: на одному горизонтальна, на другому — дві горизонтальні і одна вертикальна смуги (Болтрик, Фиалко 2009, с. 41, рис. 2, 6). Близьким є вістря однієї зі стріл Центральної могили Олександропольського кургану, на якому знам'тку виконано у вигляді скісного поперечного рубчика (Алексеев 2000, с. 297, табл. 2, 5).

Зі стрілецькими наборами Огуза перегукуються і семикинські тригранні стріли з коротким П-подібним ложком. Втім, доволі близькими до нього є й наконечники з цілої низки пам'яток Нижнього Дніпра — Кутянський могильник, Нікопольське курганне поле, кургани Козел, Краснокутський та ін. (Мелюкова 1964, с. 25, табл. 9, *e1, 4, 36, n8, o8, 10*). За класифікацією А.І. Мелюкової, це наконечники варіанту 3 типу 5 відділу 3, тобто, крім територіальної, їх об'єднує й хронологічна близькість (Мелюкова 1964, с. 25, рис. 1). Тут слід зауважити, що знаки-мітки раніше співставляли з наконечниками з «царських» курганів (Алексеев 2000, с. 300). Знахідки з Семикиної Могили дозволяють вважати, що стрілами з маркованими вістрями користувались і представники нижчих соціальних верств.

Фіала. Особливу увагу привертає знайдена в боковому похованні срібна фіала, що стояла поряд з напутньою їжею. Власне вона і є предметом цієї статті.

Це низька посудина⁷ з вертикальними, трохи заокругленими всередину стінками і вузьким горизонтальним краєм, що дещо виступає всередину (рис. 4; 5). У центрі виділено рівнячком круглий, майже напівсферичної форми, омфал. Навколо нього фриз із 13 бюстів *en face* та пальмет, що чергуються. З внутрішнього боку фриз облямовує гладенький низький валик, із зовнішнього — два валики зі скісними насічками, що імітують «мотузочку» (рис. 6). Уздовж крайнього валика із зовнішнього боку на різній відстані пуансоном нанесено ряд крапок (рис. 6, 2). Фриз виконано у низькому рельєфі — вилито у вигляді окремої пластини і припаяно до фіали. Зворотній бік гладенький з поглибленням за формою омфалу (рис. 7, 1).

⁷ Розміри фіали: діаметр 20,4 см, висота 3,1 см, ширина краю 0,33 см. Омфал у діаметрі 4,0 см, висота 1,4 см; заглиблення під омфал із зовнішнього боку 3,4 см. Фриз завширшки 1,7 см. Срібло. Вага 362,5 г, проба 920. Лиття, кування, пайка. Стан: центральна частина фіали в доброму стані, на краях розбита і реставрована з багатьох фрагментів. Місце зберігання: Київ, МІКУ, інв. № АЗС-3738.

Рис. 4. Фіала з Семикиної Могили

На зовнішній поверхні омфалу прокреслено напис: монограма з літер *альфа*, *інсилон* та *омега*? (рис. 4; 7, 2—3).

За профілем, горизонтальним краєм, загнутим усередину, великим напівсферичної форми омфалом, виділеним ровиком, розмірами і рельєфним декором у вигляді фриза, що облямовує омфал, фіала з Семикиної Могили належить до нечисленної групи знахідок, що походять із Північного та Західного Причорномор'я. Частина цих фіал має зсередини додатковий гравірований з позолотою декор.

Цій групі фіал донедавна не приділяли увагу, хоча більшість зразків, які М.Ю. Трейстер залучає до неї (Трейстер 2009, с. 428—431), було вже виділено в окремий тип Х. Луше (*flächig verzierte Metallphialen*) (Luschey 1939, S. 138—143). Втім, до цього типу посуду Х. Луше відніс і фіали, що, на наш погляд, пов'язані з прототипами зазначеної групи, а також такі, що не належать до неї як, приміром, золота фіала з Солохи.

Найраніші знахідки фіал цієї групи походять з Башової Могили⁸ в Дуванлі у Фракії (Filow 1934, S. 63—65, Nr. 2, Abb. 80; 209f, Taf. IV; Strong 1966, p. 74, 80, pl. 15B; Venedikov, Gerassimov 1973, Taf. 172; Traci... 1989, no. 180, 4; Vickers 1990, p. 616,

⁸ Діаметр фіали 20,5 см.

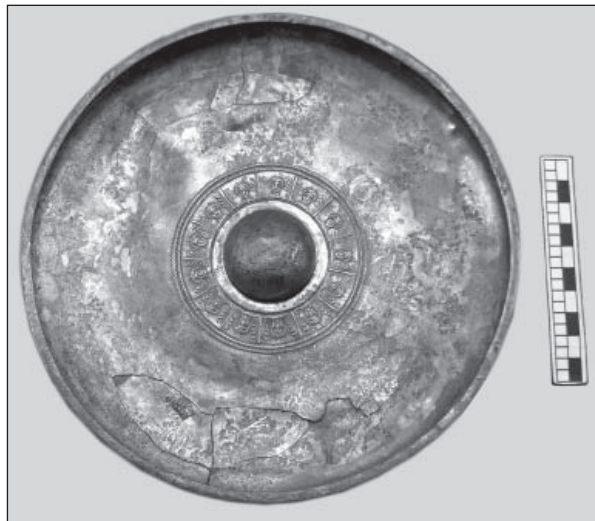

Рис. 5. Фіала з Семикиної Могили. Вигляд зсередини

fig. 1; 2004, S. 63—64, fig. 1—3; Vickers, Gill 1994, p. 131, 134—135, fig. 5, 22—23; Barkova, Kalašnik 1997, Nr. 211, e; Marazov 1998, no. 64; Archibald 1998, p. 178; Platz-Horster 2002, S. 583, Abb. 1; L'or... 2006, no. 44; Zanoni 2007, S. 182—183, Nr. 125, e.) і Семибратнього кургану 2⁹ (ОАК за 1876 г., с. 157, табл. IV, 9, 10; Мальмберг 1894, с. 143, рис. 24, 25; Luschey 1939, S. 138, Nr. 3; S. 140—141; Strong 1966, p. 75; Artamonow 1970, Abb. 53; Грач 1985, с. 14, № 5; Анфимов 1987, с. 111). Комплекс знахідок із Башової Могили, що включає різноманітний бронзовий та срібний посуд, а також аттичну червонофігурну і чорнолакову кераміку, датується не пізніше рубежу V—IV ст. до н. е. (Filow 1934, S. 59—79)¹⁰. Поховання в Семибратньому кургані 2 за коштовним інвентарем також датується в межах середини — третьої чверті V ст. до н. е. (Barkova, Kalašnik 1997, S. 82).

Розбита фіала, від якої вціліла центральна частина з рельєфним фризом, відома з чоловічого поховання кургану Карагодеуашх (Мальмберг 1894, с. 152—153, табл. VI, 4; Schefold 1938, S. 21, Abb. 17; Luschey 1939, S. 138, Nr. 10.). Ще три срібні фіали походять зі схованки, виявлені

⁹ Діаметр фіали 21,5 см. Фіала з Семибратнього кургану 2 разом із посудиною з Зубовського увійшла до групи типу F3a, за класифікацією Абка-І-Хаварі (Abka'I-Khavari 1988, S. 114, F3a8). Проте важко зрозуміти, на якій підставі до цієї групи увійшли лише дві зазначені фіали і чому автор не розглядає решту посуду цієї групи.

¹⁰ Аттичну червонофігурну гідрію, знайдену в Башовій Могилі (Filow 1934, S. 73, Taf. 14), атрибутовано як роботу вазописця Кадмоса і датовано близько 430—420 рр. до н. е. (Reho 1990, S. 156, Nr. 458, Taf. 34, f; Zanoni 2007, S. 182, Nr. 125, f.).

Рис. 6. Фіала з Семикиної Могили: 1 — центральна частина; 2 — деталь

ної М.І. Веселовським у західній стінці бокової катакомби Чмиревої Могили¹¹. Вони належать до двох варіантів. Дві фіали прикрашено лише концентричними рельєфними фризами, що оточують омфал (Треїстер 2009, с. 415—426, № 1, 2, рис. 3, 4), третю — ще й гравірованими зображеннями (Треїстер 2009, с. 427—428, № 3, рис. 5). Виходячи з дослідження А.Ю. Алексєєва, максимальну наближеність у часі до Чмиревої Могили мають її сусіди хронологічного горизонту Б, до якого потрапляють Товста і Гайманова Могили, Цимбалка, Шульгівка та ін. Тобто, зведення комплексу Чмиревої Могили припадає на діапазон 360/350—330/325 рр. до н. е. (Алексєєв 2003, с. 277). Дещо раніше датує Чмиреву Мо-

гилю С.В. Полін, а саме другою чвертю IV ст. до н. е. (Полін 2009, с. 140).

Ще одну срібну фіалу¹² з рельєфними фризами і гравірованим позолоченим декором знайдено, ймовірно, під час грабіжницьких розкопок 1939—1940-х рр. курганів біля с. Хамишки в басейні р. Біла у Прикубанні (зберігається в Майкопському музеї). І.В. Ксенофонтowa датує її кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Ксенофонтowa 2005). Походження фіали з рельєфним позолоченим фризом навколо омфалу і гравірованим так само позолоченим фігурним фризом із зображенням сутичок греків з амазонками, що зберігається в збірці В. Божкова (Софія), невідоме, однак є підстави припускати, що її, найімовірніше, знайдено на теренах Болгарії (Маразов 2009, с. 50—53, № 9).

Фіали, що розглядаються, типологічно (форма, профіль, розміри, рельєфний декор навколо омфалу) походять від зразків, омфал яких облямовано фризом з вузьких пелюсток, які відносяться до типу F3a, за класифікацією Абка-І-Хаварі¹³. Найраніші знахідки срібних фіал подібного типу з датованих комплексів кінця VI — початку V ст. до н. е. походять з некрополів Сіндоса¹⁴ в Македонії (Σινδος... 1985, № 309) та Ольвії (ОАК за 1912 г., с. 34, № 5; Скуднова 1988, с. 102, № 151, 4), щоправда, ольвійська фіала має мініатюрні розміри. Аналогічні відомі в Малій Азії¹⁵, зокрема із курганів у Ікізтепе¹⁶ в Східній Лідії (Bothmer von 1984, no. 27; Özgen, Öztürk 1996, no. 43) та Дарданоси¹⁷ в Троаді (Treister 2002, p. 354—356, fig. 1, 2; Sevinç, Treister 2003, p. 229, no. 58; 239, f., pl. 8, fig. 59; Treister 2007, p. 95, fig. 19, 2), а також з поховання 13 (першої половини V ст. до н. е.) в некрополі Саірхе у Східній Колхиді (Bregvadzé, Makharadzé 2002, p. 283, 286, fig. 7; Bill 2003, p. 215, Nr. 23). Можливо, є підстави розглядати ці посудини як вироби малоазійської (лідійської?) майстерні V ст. до н. е. (Treister 2002, 355, f; Sevinç, Treister 2003, 239, f).

До цієї групи срібних фіал долучається і посудина, знайдена в кургані 1 біля Зубовського

¹² Діаметр фіали 20,7 см.

¹³ Про фіали цієї групи див. докл.: Treister 2007, p. 94—97, fig. 18, 19.

¹⁴ Діаметр фіали 18,0 см.

¹⁵ До цієї групи належить, зокрема, срібна фіала зі збірки Художнього музею Університету Блумінгтону, походження якої чітко не визначено (Kent Hill 1976, No. 59; Oliver 1977, No. 2; Archibald 1998, p. 181, note 31). Діаметр 15,6 см, вага 192,8 г.

¹⁶ Діаметр 18,1 см, вага 409,3 г.

¹⁷ Діаметр 19,9 см.

¹¹ Докладніше про ці фіали див.: Треїстер 2009, с. 415—431. Діаметр їх 18—20 см.

хутора¹⁸ у Прикубанні (Думберг 1901, с. 98—100, рис. 18, *a, b*; Мордвинцева, Трейстер 2007, № В13, 1; табл. 51, рис. 16), на якій ретельно вирізано напис з посвятою храму Аполлона у Фазосі, що за палеографічними ознаками датується близько 420 р. до н. е. Від розглянутих зубовська фіала відрізняється додатковим рельєфним орнаментом (виконаним за допомогою штампів) у вигляді 13 голів оленів на стінках, а також зображенням змії на омфалі. Близьку за профілем фіалу¹⁹ із так зв. Майкопського комплексу, що зберігається в Берліні, прикрашено навколо омфалу фризом пір'їстого орнаменту (Luschey 1939, S. 138, Nr. 2; S. 142, 162, Nr. 12, Abb. 12; Strong 1966, p. 75, pl. 14A; Greifenhagen 1970, S. 56, Taf. 29, 2; From the lands... 1975, 156, no. 1; Platz-Horster 2003, S. 228, 278, Taf. 36, 1; Platz-Horster, Nagler 2007, S. 223, Abb. 3; Leskov 2008, p. 114—116, no. 147). Ще одну срібну фіалу подібної форми, оздоблену практично по всій поверхні трьома фризами орнаменту з вузьких пелюсток, витиснених ззовні, знайдено в Малому Дієвому кургані²⁰ (ОАК за 1897 г., с. 33, рис. 103; Спицын 1906, с. 169, рис. 38; табл. XIV, 31; Онайко 1970, с. 103, № 445²¹; Лесков 1974, с. 30, рис. 20).

Декор фіали. За структурою декору (один основний фриз навколо омфалу) найближчою паралеллю знахідці з Семикиної Могили є срібна фіала з Семибратнього кургану 2. Найближчою аналогією її декору є одна з трьох фіал зі схованки в Чмиревій Могили (ОАК за 1909—1910 гг., с. 131, рис. 197; Pharmakowsky 1910, S. 217—218, Abb. 16; Саханев 1912, с. 119, табл. XIV, 1; Тревер 1918, с. 34, рис. 50; Luschey 1939, S. 138, Nr. 9; Онайко 1970, с. 100, № 396, табл. XIV; Pfrommer 1987, S. 62, Abb. 345; Трейстер 2009, с. 415—423, № 1, рис. 1, *I*; 3). Але декор фіали з Чмиревої Могили складніший: біля омфалу на зовнішньому боці опуклого ободка міститься основний фриз, облямований перлинами. На ньому зображено *en face* юнацькі голівки з крильцями, що чергуються з квітками лотоса, які виростають із локонів, що спадають на плечі. Далі розміщено фриз лесбійського кіматія з

трилисниками, розташованими між елементами кіматія. Від нього смугою перлин відокремлено фриз свастикоподібного меандру, у прямокутниках якого з крапок вміщено профільні зображення качок праворуч. Зовні орнаментальну частину фіали оформлено смужкою перлин. Відмінність фризу семикинської фіали полягає в тому, що між голівками юнаків вміщено не квітки лотоса, а пальмети (рис. 6).

М. Пфроммер порівнює фриз із голівок з квітками лотоса поміж ними на фіалі з Чмиревої Могили з рельєфним фризом на срібній фіалі зі скарбу в Луковіті (Pfrommer 1987, S. 238, Nr. КаВ, М31). Проте на посудині з Луковіту зображені не юнацькі голівки з крильцями (втім це, швидше, крильця, а не різки, про що свідчить оперення на їхній зовнішній стороні; пор. рис. та збільшений фрагмент фото), а жіночі, а фриз виконано у високому рельєфі.

Мотив юнацької голівки, що виростає з пуп'янка з пагонами, перегукується з подібним декором, розповсюдженим в апулійському вазопісі IV ст. до н. е. Але тут ідеться про жіночі голівки, що виростають із пуп'янка з пагонами²². Схожий мотив прикрашає край срібної фіали зі скарбу в Патерно на о. Сицилія (Oliver 1977, p. 59, no. 26; Platz-Horster 2003, S. 274, Taf. 32, 1—3). Юнацьку голівку з різками або крильцями вигравіровано *en face* на щитку золотої каблучки з поховання 6 розкопок Ф. Биллера 1868 р. в Німфеї (Vickers 2002, p. 48—49, pl. 18), а також представлено на позолочених теракотових медальйонах зі ст. Тенгінська²³.

Фриз у вигляді мотузочки, як на фіалі з Семикиної Могили (рис. 6, 2), має паралелі на срібній з позолотою фіалі з Башової Могили і на срібній з Прикубання, що зберігається в Майкопському музеї (Ксенофонтowa 2005).

Прокреслені написи досить добре відомі на срібних фіалах V ст. до н. е. Їх розташовували зо-

¹⁸ Діаметр 20,7 см. Нещодавно Д. Браунд висловив припущення, що цю фіалу було присвячено храму Аполлона, але не в Фазосі (Braund 2009).

¹⁹ Діаметр 16,2 см.

²⁰ Пор. декор бронзової фіали подібної форми з гробниці 25 некрополю Синдос в Македонії, що датується приблизно 540 р. до н. е. (Treasures... 1985, p. 164—165, no. 262).

²¹ У цій добірці місцем знахідки помилково вказано Діїв курган.

²² Доволі рідкісні в другій чверті сторіччя (див., напр.: Trendall, Cambitoglou 1978, pl. 62, 3; 114, 3; 125, 1; 144, 1; 154, 2), вони набувають значно більшого поширення в другій половині IV ст. до н. е. (Trendall, Cambitoglou 1982, pl. 161, 1; 162, 1; 165, 1, 3; 166, 3; 168; 179, 1; 194, 1 та ін.). Див. також апулійський характер кінця IV ст. до н. е. з Британського музею (Trendall 1976, p. 21, colour plate B; Frazer 1990, p. 199, note 134, 205, fig. 160; Mayo 1982, no. 71, 72, 74, 75) та так званий neck-amphora останньої третини IV ст. до н. е. (напр., Mayo 1982, No. 76, 77). Іноді голівки зображували у фригійському ковпаку — Орфей? (Mayo 1982, No. 68, 69) — апулійський червонофігурний кратер третьої чверті IV ст. до н. е. в Неаполі (Mayo 1996, p. 161, 162, no. 11, 50).

²³ Не опубліковані. Автори вдячні В.Р. Ерліху за інформацію про ці медальйони.

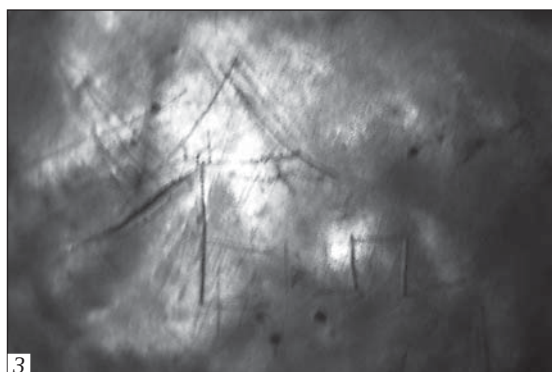
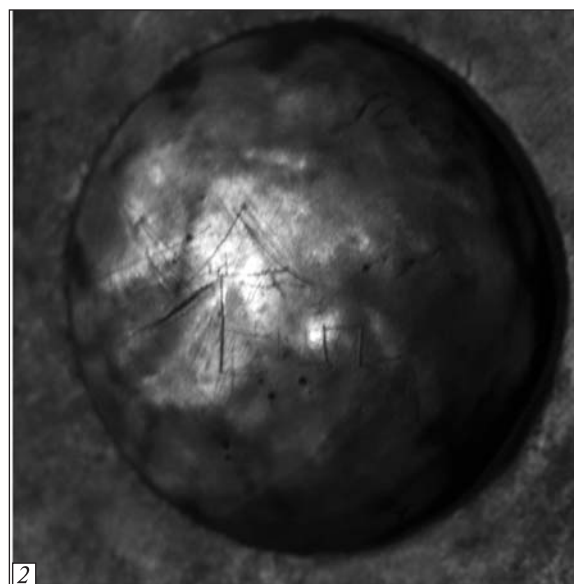
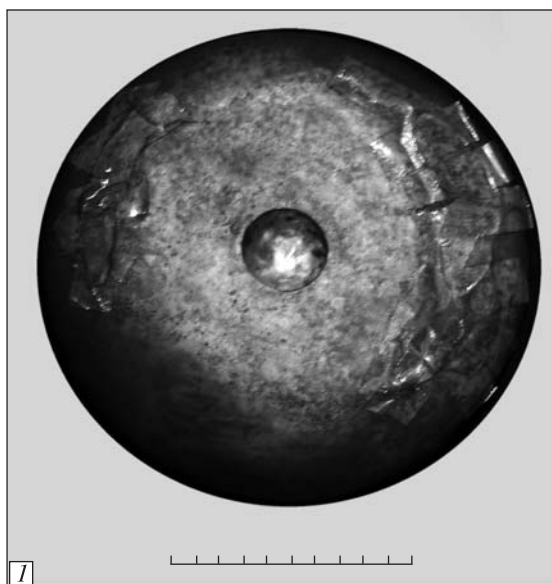

Рис. 7. Фіала з Семикиної Могили: 1 — вигляд ззовні; 2 — прокреслена монограма на зовнішній поверхні омфалу; 3 — збільшений вигляд напису на омфалі

вні по краю, як на фіалі з сарматського поховання біля хут. Зубов другої половини I ст. до н. е., на посудинах із Башової Могили та некрополя Козані в Македонії. З-поміж них є написи-посвяти до храмів²⁴ або написи власників²⁵.

Написи всередині омфалу зі зворотного боку фіали, як у нашому випадку (рис. 4; 7, 2, 3), відомі значно рідше і переважно на зразках лідійського походження V ст. до н. е. До них відноситься напис на згаданий вже фіалі невідомого походження в музеї Блумінгтона з гра-

фіті у вигляді літер *μυ*, *αλφα* та продряпаного між гастами *χι*. На аналогічній посудині з грабіжницьких розкопок курганів Ікізтепе у Східній Лідії в межах омфалу прокреслено монограму по центру і ретроградний напис грецькими літерами *ΑΙΚ*, імовірно лідійське ім'я (Özgen, Öztürk 1996, p. 94, no. 42).

На інших фіалах з Ікізтепе в межах омфалу є прокреслені монограми Özgen, Öztürk 1996, p. 93, no. 40) або окремі літери — *лямбда* (Özgen, Öztürk 1996, p. 98, no. 46). Дві окремі літери *χι* і *ιωμα* продряпано також у межах омфалу на одній зі срібних фіал, що, ймовірно, походять з лідійської гробниці в околицях Горе (Özgen, Öztürk 1996, p. 172, no. 124).

Серед знахідок з інших регіонів вкажемо срібну фіалу з поховання в Аджиголі (Berciu 1969, S. 224, fig. 7; pl. 117; Luschey 1983, S. 328, Nr. A24, 2, Taf. 61, 2; Abka'I-Khavari 1988, S. 117—118, Nr. F1C12, Abb. 2; Deppert-Lippitz, Meier-Arendt 1994, Nr. 49, 7; Archibald 1998, p. 179, fig. 7, 2 — праворуч зверху; p. 180; Treister 2007, p. 87, note 69; 89, fig. 14, 1) — на внутрішній стороні омфалу є прокреслені грецькі літе-

²⁴ На фіалі з кургану біля хут. Зубов напис-посвята храму Аполлона в Фазисі: ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΝΥΜΦΩΝΟΣ ΕΙΣΙ ΤΟΙΣ ΦΑΙΣΙ («Я належу Аполлону-Поводирю, що в Фасиді»). На срібній фіалі першої половини V ст. до н. е. з некрополя Козані: ΑΘΑΝΑΙΑΣ : ΙΑΡΑ : ΤΑΣ ΜΝΕΓΑΡΟΙ («З храму Афіни в Мегарі») (Treasures... 1978, no. 45, pl. 10; Gill 1990, p. 625; Vickers, Gill 1994, 57). Так само прорізано по краю напис-посвяту Афродіті на бронзових фіалах VI ст. до н. е. зі святилища Афродіти на Жейтинтепе в Мілеті (Sennf, Heinz 1997, S. 116 f., Abb. 2; Jahresbericht 2007, S. 260—261, Abb. 9) та Афіні Ассесії на фіалі кінця VI ст. до н. е., імовірно з Ассесії в Іонії, що зберігається в музеї Базеля (Lohmann 2007, S. 371, Anm. 51, Taf. 43, 2).

²⁵ Дадалема (ΔΑΔΑΛΕΜΕ) на фіалі з Башової Могили.

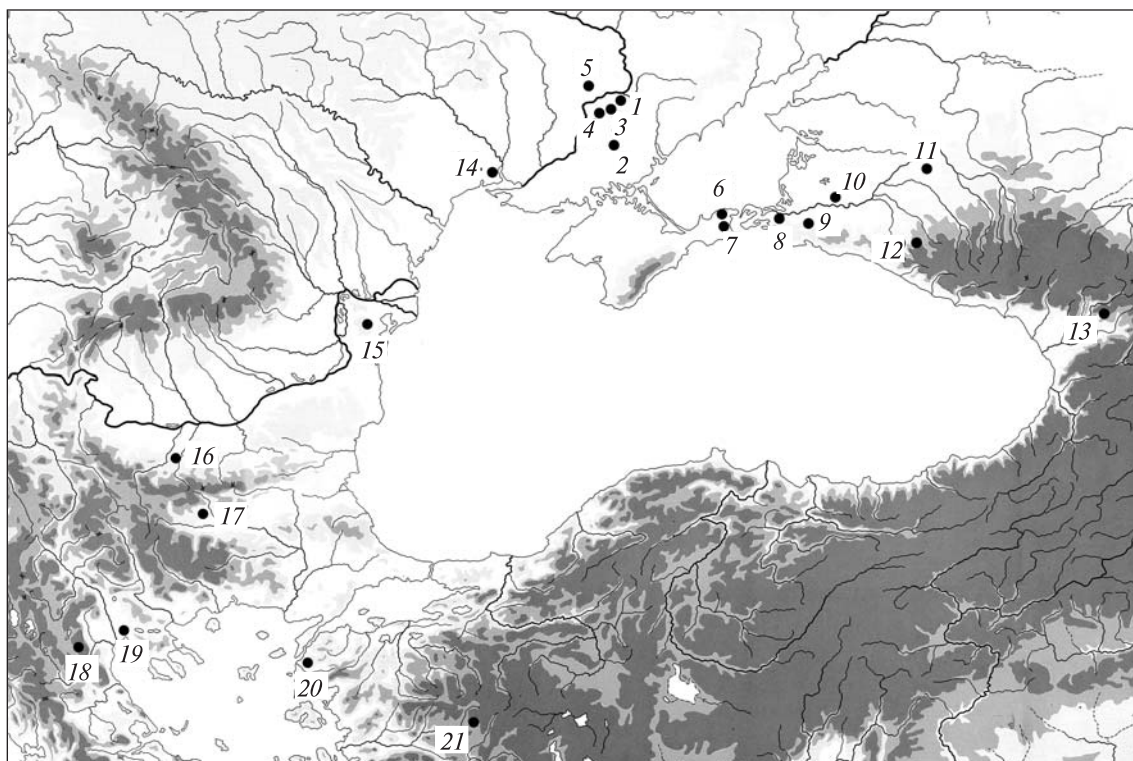

Рис. 8. Карта поширення знахідок фіал з коштовних металів, згаданих у тексті: 1 — Семикина Могила; 2 — Малий Діів курган; 3 — Чмирева Могила; 4 — Солоха; 5 — Хомина Могила; 6 — Куль-Оба; 7 — Німфей; 8 — Семибратній курган; 9 — Карагодеуашх; 10 — ст. Мар'їнська; 11 — Зубовський хутір; 12 — Хамишки; 13 — Саїрхе; 14 — Ольвія; 15 — Аджигол; 16 — Луковіт; 17 — Башова Могила; 18 — Козані; 19 — Сіндос; 20 — Дарданос; 21 — тумулус Ікізтепе (Гюре)

ри *сигма* і *xi* (Shefton 1993, p. 194, fig. 14; p. 203, note 50).

Особливо відзначимо напис в межах омфалу на фіалі, що зберігається в музеї Майкопу: по колу прокреслено напис *ΧΑΒΡΙΑ*.

Вага. У сучасному стані фіала з Семикиної Могили важить 362,5 г. Нам відомі не всі дані щодо ваги фіал розглянутого типу. Зокрема, знахідка з Башової Могили важить 428 г, що, мабуть, було еквівалентом однієї міни, враховуючи вагу драхми 4,28 г (Painter 1989, p. 77, no. 4; Vickers 1990, p. 616; Vickers, Gill 1994, p. 131; Gill 2008, p. 339). Майже тотожну вагу має фіала з Прикубання в зібранні Майкопського музею — 427 г, а також посудини зі збірки В. Божкова — 416 г. Цікаво, що близьке значення має і згадана фіала з Козані в Македонії — вона важить 432 г, або одну міну з урахуванням ваги драхми 4,32 г (Gill 1990, p. 625; 2008, p. 339).

З огляду на близькість розмірів фіал з Башової Могили (діаметр 20,5 см), колекції Божкова (20,5 см), з Прикубання в зібранні Майкопського музею (20,7 см) і з Семикиної Могили (20,4 см) можна припустити (враховуючи втрати металу внаслідок пошкоджень і корозії), що

справжня вага нашої посудини наближалась до ваги фіал з Фракії та Прикубання і, ймовірно, була еквівалентом однієї міни.

Техніка виготовлення. Точкова розмітка вздовж декоративного фризу, помітна на окремих ділянках із зовнішнього боку від «мотузки» на семикинській фіалі (рис. 6, 2), має паралель на зразку з Майкопського музею. На думку І.В. Ксенофонтової, триярусну композицію рельєфного орнаменту було виконано на окремій пластині, припаяній потім до внутрішньої поверхні фіали. Місце вставки пластини було обмежене крапками, запланованими заздалегідь на початку роботи над срібним диском (Ксенофонтова 2005, с. 150). Очевидно, що техніка виготовлення обох фіал є близькою.

Центр виготовлення. Аналіз особливостей декору двох фіал зі схованки Чмиревої Могили, зокрема фіали 1, оздоблення якої демонструє особливу подібність до декору знахідки з Семикиної Могили, дає підстави припустити якщо не малоазійський центр їхнього виробництва, то, принаймні, можливе тамтешнє походження торевта (Треїстер 2009, с. 431).

Дата фіали з Семикиної Могили. Зазначена подібність фіали з Семикиної Могили за осо-

бливостями декору, техніки виготовлення, розміру і, почасти, ваги до знахідок з Башової Могили, Прикубання (Майкопський музей) і схованки у Чмиревій Могили дозволяє датувати її в межах першої половини IV ст. до н. е., найімовірніше першої чверті сторіччя.

Дата комплексу за формою поховальної споруди, локалізацією пам'ятки в масиві Нижньодніпровських курганів і вістрями стріл може бути визначена в межах останньої чверті IV або навіть рубежем IV—III ст. до н. е. Як було показано, срібна фіала з Семикиної Могили відноситься до ранішого часу, тож, як мінімум, на два—три десятиліття, а, як максимум, майже на століття старша за дату поховання.

Металеві фіали з курганів скіфської знаті. Фіали з дорогоцінних металів (рис. 8), зокрема золоті, виявлені в Солосі (Artamonow 1970, pl. 157—159; Манцевич 1987, № 55; Galanina, Grach 1986, fig. 162—163; Karabelnik 1993, Nr. 33; Boardman 1994, p. 207—208, fig. 6, 29; Schiltz 1994, S. 148—149, Abb. 110—111; Jacobson 1995, p. 213—214, VI.F.1, fig. 92, 93; Barkova, Kalašnik 1997, Nr. 25; Alekseyev 2007, S. 246, Abb. 4) та Куль-Обі (Artamonow 1970, S. 70, Taf. 207, 210; Galanina, Grach 1986, fig. 164, 165; Karabelnik 1993, S. 80—81, Nr. 34; Busch 1993, S. 118—121, Nr. 59; Schiltz 1994, S. 146—147, Abb. 109; Jacobson 1995, p. 215—216, VI.F.2. Fig. 94; Barkova, Kalašnik 1997, Nr. 70). Не виключено, що солоський екземпляр знайдено у схованці, влаштованій у північній стіні другої могили, де вона лежала на гориті зі срібною обкладкою. Три срібні фіали походять зі схованки Чмиревої Могили, а також відомі в «царських» курганах Прикубання: Семибратній курган 2 і Карагодеуашх. Фрагментовану срібну фіалу знайдено у гробниці 19 середини V ст. до н. е. кургану 24/1876 некрополя Німфею (ОАК за 1877 г., с. 222, табл. III, 5; Силантьєва 1959, с. 57—58, рис. 26; 62; Treister 2007, p. 88, 91, fig. 16, I).

Із поховань з порівняно бідним інвентарем вкажемо срібну фіалу з кургану (висота 1,77 м), розкопаного К.Є. Думбергом у 1897 р. поряд з Дієвим курганом²⁶ (ОАК за 1897 г., с. 33, рис. 103; Спицын 1906, с. 169, рис. 38; табл. XIV, 31; Онайко 1970, с. 103, № 445). «У північно-східному кутку поховальної камери знайдено срібну миску, а неподалік від неї містилися рештки скелету, що лежав головою на південь,

потривожений лисицями. Під кістками було насипано шар вапна та місцями збереглися сліди дошок від домовини, а також відбитки матерії, що вкривала небіжчика. Біля лівої руки покладено залізну паличку, а між ногами лежали рештки двох ножів з кістяними руків'ями» (Спицын 1906, с. 169—170).

Ще одна срібна фіала походить з Хоминої Могили (Мозолевський 1973, с. 231, рис. 37, I; с. 234, № 10, рис. 39 ліворуч). Там вона збереглася разом зі срібним кіліком під обвалом склепіння. Зважаючи на знахідки ювелірних прикрас і кістяного веретена, це могли бути залишки пограбованого, вірогідно, парного поховання, здійсненого в боковій могилі. З огляду на збіг рівнів долівок центральної та бокової могил і загальну схему планування цього кургану є підстави вважати, що в Хоминій Могили бокова виконувала функцію додаткового входу. Видовжена камера цієї могили є, по суті, довгим дромосом (її висота 1,2 м), яким скористалися для супутнього поховання. Комплекс датується кінцем IV — початком III ст. до н. е. і за схемою планування та датою є близьким до Семикиної Могили. Проте фіала з Хоминої Могили належить до іншого типу, ніж розглянуті нами. Б.М. Мозолевський визначив її як фіалу «типу Брезово».

Невідомі походження і контекст знахідки фіали із так званого Майкопського комплексу, що зберігається в Берліні (Luschey 1939, S. 138, Nr. 2; S. 142, 162, Nr. 12, Abb. 12; Strong 1966, p. 75, pl. 14, A; Greifenhagen 1970, S. 56, Taf. 29, 2; From the lands... 1975, p. 156, no. 1; Platz-Horster 2003, S. 228, 278, Taf. 36, I; Platz-Horster, Nagler 2007, S. 223, Abb. 3; Leskov 2008, p. 114—116, no. 147), фіали з бассейну р. Біла, що зберігається в Майкопі (Ксенофонтова 2005), а також виявленої біля ст. Мар'їнської, що зберігається в Державному історичному музеї у Москві (Bapst 1887, p. 147, pl. 21; Тревер 1918, с. 31—32, рис. 48; Журавлев 2002, № 514).

Ми не знаємо, який інвентар супроводжував поховання в Семикиній Могили, оскільки могилу пограбовано в давнину. Але наявність тут фіали, безумовно статусного предмета, у відносно невеликому кургані (висота всього 1,5 м) заслуговує на увагу з огляду на те, що срібні й золоті зразки здебільшого походять з військових поховань вищої скіфської та синдо-меотської знаті. Соціальний статус похованого в Семикиній Могили маркував і супровід з трьох осіб у сусідній камері.

²⁶ У добірці Н.О. Онайко місцем знахідки фіали помилково вказано Діїв курган.

- Алексеев А.Ю. О наконечниках стрел из Чертомлыкского кургана // АСГЭ. — 1983. — 24. — С. 73—77.
- Алексеев А.Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н. э. // СА. — 1987. — № 3. — С. 28—39.
- Алексеев А.Ю. Наконечники стрел из Александропольского кургана и их значение для истории скифских древностей IV в. до н. э. // ΣΥΣΤΙΓΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 295—303.
- Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.
- Анфимов Н.В. Древнее золото Кубани. — Краснодар, 1987.
- Бидзиля В.И. Скифский курган «Казенная Могила» // Новейшие открытия советских археологов. Тез. докл. конф. — К., 1975. — Ч. II. — С. 16—18.
- Бидзиля В.И., Ляшко С.Н., Отрощенко В.В. и др. Отчет о раскопках курганных могильников у сел Орлянка, Златополь, Балки, Шмальки, г. Днепрорудный в Запорожской обл. в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/10.
- Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могили и Носаки. — К., 1977. — С. 61—158.
- Болтрик Ю.В. Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Оружие из скифского кургана Огуз // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 39—45.
- Грач Н.Л. (ред.). Античное художественное серебро. Каталог выставки. Эрмитаж. — Л., 1985.
- Думберг К. Раскопка курганов на Зубовском хуторе в Кубанской области // ИАК. — 1901. — Вып. 1. — С. 94—103.
- Журавлев Д.В. (ред.). На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. Каталог. — Москва, 2002.
- Ксенофонтова И.В. Серебряная фиала из фондов Национального музея Республики Адыгея // Четвертая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2005. — С. 150—152.
- Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—148.
- Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и с. Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 317—332.
- Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974.
- Мальмберг В. Памятники греческого и варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуаш // Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Древности Южной России. Курганы Карагодеуаш — СПб., 1894. — С. 121—192 (МАР. — 13).
- Манцевич А.П. Курганы Солоха. Публикация одной коллекции. — Л., 1987.
- Маразов И. (ред.). Спасенные сокровища Древней Фракии. Коллекция Васила Божкова. Каталог. — София, 2009.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973. — С. 187—234.
- Мордвинцева В.И., Трейстер М.Ю. Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье (2 в. до н. э. — 2 в. н. э.). — Симферополь; Бонн, 2007.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1-27).
- Полин С.В. Датировка Гаймановой Могины // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — XV. — С. 136—141.
- Попандопуло З.Х. Грунтовой могильник эпохи раннего железа из Нижнего Поднепровья // Проблеми історії та археології України. Мат.-ли VI Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження академіка В.П. Бузескула. — Харків, 2008. — С. 33—34.
- Саханев В. Серебряные сосуды с золоченым орнаментом из Чмырева кургана // ИАК. — 1912. — Вып. 45. — С. 111—131.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — 69. — С. 5—107.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Спицын А.А. Серогозские курганы // ИАК. — 1906. — Вып. 19. — С. 157—174.
- Тревер К.В. Ольвийская полихромная амфора 1901 года. — Пг., 1918 (МАР, 36).
- Трейстер М.Ю. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могины // Древности Боспора. — 2009. — 13. — С. 414—460.
- Abka'I-Khavari M. Die achämenidischen Metallschalen // Archäologische Mitteilungen aus Iran. — 1988. — 21. — S. 91—137.
- Alekseyev A.Ju. Skythische Könige und Fürstengräber // Parzinger, 2007. — S. 242—255.
- Archibald Z.H. The Odrissian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. — Oxford, 1998.
- Artamonow M.I. Goldschatz der Skythen. — Prag, 1970.
- Bapst G. Les fouilles de Siverskaia (Caucase) (Suite). Coupe en argent doré // Gazette archéologique. — 1887. — T. 12. — P. 147—149.

- Barkova L., Kalašnik Ju. (Hrsg.). Zwei Gesichter der Eremitage. Die Skythen und ihr Gold. — Bonn, 1997.
- Berciu D. Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien // 50. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. — Frankfurt, 1969. — S. 209—265.
- Bill A. Studien zu den Gräbern des 6. bis 1. Jahrhunderts v. Chr. Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. — Bonn, 2003 (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 96).
- Boardman J. The Diffusion of Classical Art in Antiquity. — London, 1994.
- Bothmer von D. A Greek and Roman Treasury. — New York, 1984. (BMMA. — XLII. — 1).
- Braund D. The Silver Phiale Dedicated to Apollo Hegemon from Zubovsky Khutor // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — P. 533—537 (Боспорские чтения, X).
- Bregvadzé Z., Makharadzé G. L'importation grecque aux Ve — IVe siècles // Actes du IXe Symposium de Vani (Colchide 1999). — Paris, 2002. — P. 283—286.
- Busch R. (Hrsg.). Gold der Skythen. Schätze aus der Staatlichen Eremitage St. Petersburg. — Neumünster, 1993.
- Deppert-Lippitz B., Meier-Arendt W. (Hrsg.). Goldhelm. Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit. — Frankfurt, 1994.
- Echt R. (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. — Bonn, 2004.
- Filow B. Die Grabhügelnekropole bei Duvanli in Südbulgarien. — Sofia, 1934.
- Frazer A. The Propylon of Ptolemy II. — Princeton, 1990 (Samothrace, 10).
- From the Lands of the Scythians (BMMA 32.5, 1973/74). — New York, 1975.
- Galanina L., Grach N. Scythian Art. — Leningrad, 1986.
- Gill D.W.J. A One-Mina Phiale from Kozani // AJA. — 1990. — V. 94. — P. 625.
- Gill D.W.J. Inscribed Silver Plate from Tomb II at Vergina. Chronological Implications // Hesperia, 2008. — V. 77. — P. 335—358.
- Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. — Mainz, 1979.
- Greifenhagen A. Schmuckarbeiten in Edelmetall. — Berlin, 1970. — Bd. I.
- I Greci in Occidente: La Magna Graecia nelle collezioni del Museo Archeologico di Napoli. — Naples, 1996.
- Jacobson E. The Art of the Scythians. The Interpretation of Cultures at the Edge of the Hellenic World. — Leiden; New York; Köln, 1995.
- Jahresbericht 2006 des Deutschen Archäologischen Instituts // AA. — 2007. — Hb. 2. — S. 135—392.
- Karabelnik M. (Hrsg.). Aus den Schatzkammern Eurasiens. — Zürich, 1993.
- Kent Hill D. Greek and Roman Metalware. A Loan Exhibition. — Baltimore, 1976.
- Leskov A.M. The Maikop Treasure. — Philadelphia, 2008.
- Lohmann H. Die Chora Milets in archaischer Zeit // Cobet J., Graeve von V., Niemeyer W.-D., Zimmermann K. (Hrsg.). Frühes Ionien: Eine Bestandaufnahme. Panionion, 26. September — 1. Oktober 1999. — Mainz, 2007. — S. 363—392. (Milesische Forschungen, 5).
- L'or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Musée Jacquemart-André. — Paris, 2006.
- Luschey H. Die Phiale. — Bleicherode am Harz, 1939.
- Luschey H. Thrakien als ein Ort der Begegnung der Kelten mit der iranischen Metallkunst // Boehmer R.M., Hauptmann H. (Hrsg.). Festschrift K. Bittel. — Mainz, 1983. — S. 313—329.
- Marazov I. (ed.). Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria. — New York, 1998.
- Mayo M.E. (ed.). The Art of South Italy. Vases from Magna Graecia. — Richmond, VA, 1982.
- Oliver A. Jr. Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver. — Toledo, 1977.
- Özgen I., Öztürk J. Heritage Recovered. The Lydian Treasure. — Istanbul, 1996.
- Painter K. Inscriptions on Fourth-Century Silver from Bulgaria // Cook B.F. (ed.). The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference, 12 March 1987. — London, 1989. — P. 73—81.
- Parzinger H. (Hrsg.). Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen. — München; Berlin; London; New York, 2007.
- Pfrommer M. Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. — Berlin, 1987. (Archäologische Forschungen. — 16)
- Pharmakowsky B. Archäologische Funde im Jahre 1909. Rußland // AA. — 1910. — S. 195—244.
- Platz-Horster G. «Griechische» Silbergefäße in thrakischen Fürstengräber // Zimmer F. (Hrsg.). Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit. — Mainz, 2002. — S. 582—584.
- Platz-Horster G. Der Silberfund von Paternò // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. — 2003. — 118. — S. 205—284.

- Platz-Horster G., Nagler A. Die Goldfunde von Majkop // Parzinger, 2007 — S. 220—227.
- Reho M. La ceramica attica a figure nere e rossi nella Tracia bulgara Roma. — 1990 (Archaeologica, 86).
- Schefold K. Der skythische Tierstil in Südrussland // Eurasia Septentrionalis Antiqua. — 1938. — XII. — S. 1—78.
- Schiltz V. Die Skythen und andere Steppenvölker. — München, 1994.
- Sennf R., Heinz M. Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994 // AA. — 1997. — S. 114—118.
- Sevinç N., Treister M. Metalwork from the Dardanos Tumulus // Studia Troica. — 2003. — 13. — P. 215—260.
- Shefton B.B. The White Lotus, Rogozen and Colchis: The Fate of a Motif // Chapman J., Dolukhanov P. (eds.). Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe. — Aldershot; Brookfield; Hong Kong; Singapore; Sydney, 1993. — P. 178—209.
- Σινδος. — Athens, 1985.
- Strong D.E. Greek and Roman Gold and Silver Plate. — London, 1966.
- Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. — Milano, 1989.
- Treasures of Ancient Macedonia: Catalogue. — Thessaloniki, 1978.
- Treister M. Metal vessels from Dardanos // Giunlia-Mair A. (ed.). I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia. Acta del XV Congresso Internazionale sui bronzi antichi, Grado-Aquileia, 22—26 maggio 2001. — Montagnac, 2002. — P. 354—362. (Monographies Instrumentum, 21).
- Treister M. The Toreutics of Colchis in the 5th—4th centuries BC. Local traditions, outside influences, innovations // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 2007. — 13. — P. 67—107.
- Trendall A.D. South Italian Vase Painting. — London, 1976.
- Trendall A.D., Cambitoglou A. The Red-Figured Vases of Apulia. — Vol. I. Early and Middle Apulian. — Oxford, 1978.
- Trendall A.D., Cambitoglou A. The Red-Figured Vases of Apulia. — Vol. II. Late Apulian. — Oxford, 1982.
- Venedikov I., Gerassimov T. Thrakische Kunst. — Wien; München, 1973.
- Vickers M. Golden Greece: Relative Values, Minae and Temple Inventories // AJA. — 1990. — V. 94. — P. 613—625.
- Vickers M. Scythian and Thracian Antiquities in Oxford (Ashmolean Handbooks). — Oxford, 2002.
- Vickers M. Was ist Material wert? Eine kleine Geschichte über den Stellenwert griechischer Keramik // Antike Welt. — 2004. — Jg. 35.2. — S. 63—69.
- Vickers M., Gill D. Artful Crafts. Ancient Greek Silverware and Pottery. — Oxford, 1994.
- Zanoni I. (Hrsg.). Die alten Zivilisationen Bulgariens. Das Gold der Thraker. — Basel, 2007.

Надійшла 10.11.2009

Ю.В. Болтрик, М.Ю. Трейстер

СЕРЕБРЯНАЯ ФИАЛА ИЗ СЕМЫКИНОЙ МОГИЛЫ

Статья посвящена публикации скифского кургана Семыкина Могила, раскопанного в 1974 г. к югу от г. Днепро-рудный Запорожской области, с двумя ограбленными в древности погребальными сооружениями.

Ближайшее окружение Семыкиной Могила составляют курганные могильники у с. Златополь, в г. Днепро-рудный и курган Казенная Могила. Такая концентрация памятников объясняется близостью благоприятных для жизни древних плавней Великого Луга в междуречье Днепра и Конки. С другой стороны, сами курганы были возведены в зоне лучших пастбищ бывших разнотравно-типчаково-ковыльных степей.

Специальный анализ посвящен погребению воина в боковой катакомбе, из инвентаря которого сохранился набор бронзовых наконечников стрел и серебряная фиала.

Особое внимание привлекает стоявшая рядом с паутственной пищей серебряная фиала, являющаяся предметом подробного исследования. По особенностям декора, технике изготовления, размерам и, отчасти, весу фиала из Семыкиной Могила обнаруживает близость находкам из Башовой Могила во Фракии, из Прикубанья (в Майкопском музее) и тайника Чмыревой Могила. Это позволяет датировать ее в пределах первой половины IV в. до н. э., вероятнее всего, первой четверти столетия.

Близость декора фиал из тайника Чмыревой Могила и фиалы из Семыкиной Могила дает основание для предположения, если не о малоазийском центре их изготовления, то, по крайней мере, о возможном малоазийском происхождении торевта.

Дата комплекса по форме погребального сооружения, местоположению памятника в массиве нижнеднепровских курганов и наконечникам стрел может быть определена в пределах последней четверти IV в. до н. э. Таким образом, серебряная фиала из Семыкиной Могила относится к несколько более раннему времени и как минимум на два—три десятилетия, а как максимум — почти на столетие, древнее даты погребения.

В заключение рассматриваются находки металлических фиал в курганах Северного Причерноморья скифского времени.

SILVER PHIALE FROM SEMYKINA MOHYLA

The article is devoted to the publication of a Scythian mound Semykina Mohyla excavated in 1974 to the east from Dniprorudne city in Zaporizhzhya Oblast, with two burial structures, robbed in antiquity.

The nearest surrounding of Semykina Mohyla consists of burial mounds in Zlatopol village, Dniprorudne city, and Kazena Mohyla barrow. Such concentration of sites is caused by the vicinity of favourable living conditions in ancient flats of Velekyi Luh between the Dnipro and Konka Rivers. On the other hand, the barrows were constructed in the area of the best pastures in former motley grass and fescue and feather-grass steppe.

A warrior's burial in a branch catacomb was specially analysed. A set of bronze arrowheads and a silver phiale of its inventory have preserved.

A special attention is paid to the silver phiale standing near the funeral food, it is an object of a special research. The peculiarities of its decoration, technology of production, its size, and partly the weight of phiale from Semykina Mohyla are close to the finds from Bashova Tumulus in Thrace, in Kuban region (the Museum of Maykop), and from cache in Chmyreva Mohyla. This fact allows the authors to date the vessel to the first half of the 4th c. BC, most likely to the first quarter of the century.

The proximity of motifs in decoration of phialai from the cache of Chmyreva Mohyla and the phialai from Semykina Mohyla give the ground to suggest, if not Asia Minor centre of their manufacture, then at least, the Asia Minor origin of the vessel.

The date of the burial complex based on the shape of a burial structure, location of the barrow in a range of the Lower Dnipro kurgans, and on the arrowheads found in it, may be determined in frames of the last quarter of the 4th c. BC. Consequently, silver phiale from Semykina Mohyla belongs to somewhat earlier period, and is at least two or three decades and maximum — almost a century older than the burial.

Finally, the finds of metal phialai in the Scythian period barrows of the North Pontic area are discussed.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

СОПЛА З ЖИДИЧИНА

Вводиться до наукового обігу колекція сопел, які відображають рівень металургійного виробництва в районі Луцька у XIV ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Волинь, XIV ст., сопла, металургія, технологія, дуття, горно

Слова Даниїла Заточника, якого М.М. Тихоміров вважав вихідцем із ремісничих кіл, «не огонь творить ражежение железу но надымание мешное» (Изборник 1969, с. 232), демонструють чудове розуміння технології металургійного виробництва давньоруськими майстрами: не вогонь творить залізо, а процес дуття, який, підвищуючи температуру в горні, створює умови для його відновлення з руди. Однією з ланок цієї технології було сопло, через яке надходило повітря з міха до розжареного горна.

Коло джерел з історії давньоруської металургії на території України обмежене. Це матеріали з Григорівського поселення, яке датується дещо ранішим часом, Колонщини, Кременища (Бідзіля, Паньков 2000; Паньков 2003).

Долучаються також матеріали з поселення Лопатна у Молдові, яке, хоча й було слов'янським, та все ж його металургія базувалася на інших принципах (Паньков 2003, с. 98). Останнім часом активно досліджується металургія давньоруського Києва, де виділено понад 20 об'єктів, пов'язаних із цим виробництвом (Паньков 2003а; 2007; Вознесенська, Паньков 2004; 2008). Але сопла згадуються нечасто. На цьому тлі унікальною є колекція керамічних сопел, виявлена поблизу Луцька (Златогорський 2008).

У 2008 р. у зв'язку з будівельними роботами Волинською філією ДП НДЦ ОАСУ здійснено розкопки у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. Досліджена ділянка площею 56 м² розташована на високому правому корінному березі р. Стир за 0,6 км на північний схід від городища, що є залишками літописного Жидичи-

на, та за 0,1 км на схід від Миколаївського монастиря, згаданих у літописі під 1227 р. (ПСРЛ Т. 2, стб. 751). Топографія давньоруського Жидичина вивчена недостатньо, однак є всі підстави вважати, що вказана ділянка лежить за межами околиного міста на території посаду. Досліджено дві споруди, в одній і виявлено сопла.

Споруда 2 (рис. 1) зафіксована на глибині 0,6 м від сучасної поверхні на рівні материка. Мала овальну в плані форму розмірами 3,2 × 2,4 м. Висота вертикальних земляних стін котлована 0,7 м від долівки. Долівка загалом рівна, не утрамбована, у ній траплялися невеликі овальні заглиблення.

У південно-східній частині споруди виявлено велике монолітне скупчення, яке складалося з сирі та випаленої глини, зокрема уламків стінок зруйнованого опалювального пристрою, та гумусу. Скупчення мало видовжену з південного заходу на північний схід форму з увігнутим верхом. Довжина його 1,25 м, ширина 0,8 м, висота 0,7 м. Тут, як і у заповненні споруди, виявлено фрагменти сопел зі слідами використання. Хоча у межах скупчення великі фрагменти їх і не лежали компактно, проте майже всі сопла були однаково орієнтовані — розтрубом до центру споруди.

У нижній частині скупчення на долівці стояв горщик середньовидовжених пропорцій (рис. 2, 1). Висота 15,5 см, діаметр тулуба 15,5 см, вінців — 14,5 см. Вінця зсередини мають заглиблення для покритишки. Верхню частину тулуба орнаментовано лініями, сформованими у процесі виготовлення горщика на гончарному крузі. Тісто та випал високої якості, поверхня сіра. Горщик можна датувати XIV ст.

Котлован був заповнений гумусованим, насиченим попелом супіщаним ґрунтом, у якому виявлено фрагменти гончарної кераміки (рис. 2, 2—5), шматки шлаку та дві криці (рис. 3), сопла, а також невипалену земляну кульку діаметром 4,5 см. Сопла та їхні фрагменти траплялися у північно-східній частині споруди навколо скупчення глини. Кераміка із комплексу за формою вінець і технологічними ознаками датується XIII—XV ст.

Опис сопел. Загалом виявлено та реставровано чотири цілих та 27 фрагментів сопел. Усі вони мають сліди використання.

1. *Сопло 1* (рис. 4, 1), довжина 23,0 см. З-поміж інших виділяється широким розтрубом овальної форми діаметром до 7,0 см та потовщенням у передній округлій у перетині частині до 4,5 см. Сопло і його внутрішній канал

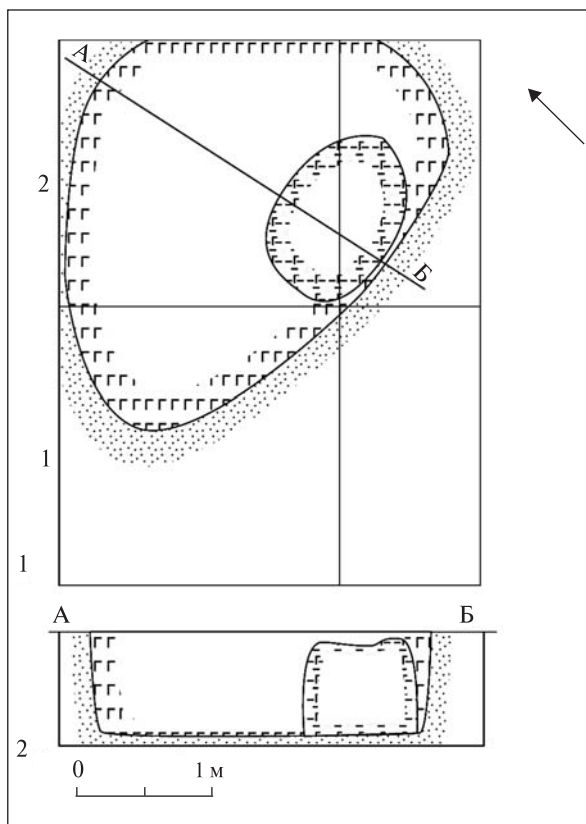

Рис. 1. Жидичин. План і перетин споруди 2

дещо вигнуті. Діаметр каналу 2,2 см. Поверхня заглажена. Тісто високої якості без видимих домішок.

2. *Сопло 2* (рис. 4, 2), довжина 23,5 см. Поверхня нерівна, недбало оформлена стисканням долонею, через що його діаметр коливається в межах 4,0—4,5 см. Канал ледь помітно вигнутий, діаметр 2,4 см. Розтруб у задній частині ледь виділено, але загалом він має добре виражену гранчасту форму (чітко простежується шість граней). Тобто, при виготовленні сопла лишки тіста на розтрубі зрізано не одним кільцевим рухом, а шістьома послідовними відсіканнями їх. Тісто однорідне, без видимих домішок.

3. *Сопло 3* (рис. 4, 3), довжина 24,5 см, діаметр 4,0—4,5 см. Канал має конусоподібну форму з діаметром біля розтруба 2,5 см та 2,0 см на кінці. Вціліла частина розтруба вказує на його округлу форму. З внутрішнього боку він був оформлений додатковим загладженням. Поверхня трохи нерівна. Тісто доволі грубе, з дрібними включеннями мінеральних домішок, є пористі, що утворилися внаслідок вигорання дрібних органічних домішок. У середній частині тіла є поперечна лінія завдовжки 4,0 см та завширшки 0,2 см, прокреслена до випалу. Пропечена під дією високої температури частина сопла ся-

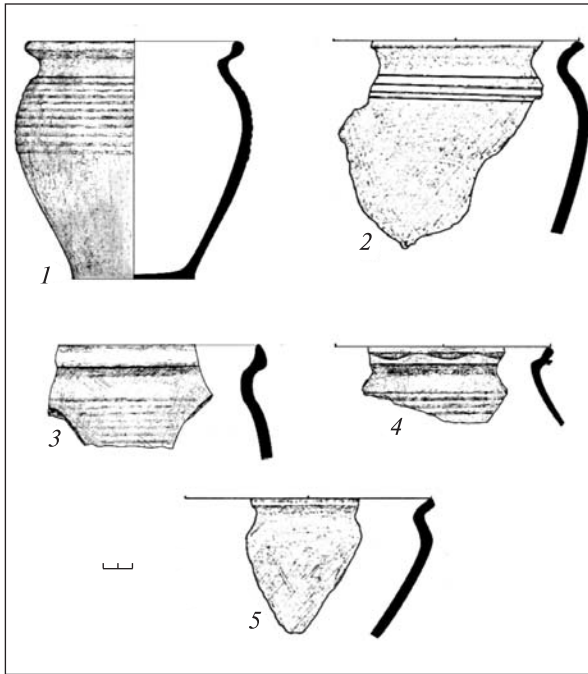

Рис. 2. Кераміка зі споруди 2

гає половини його довжини. По всій поверхні помітні дрібні плями від залізного шлаку.

4. *Сопло 4* (рис. 4, 4), довжина 20,5 см, діаметр близько 4,0 см, поверхня трохи нерівна, заглажена. Розтруб ледь розхилений, діаметром 5,0 см, сформований із середини круговим загладженням. Дещо вигнутий канал має діаметр 2,5 см. Сопло виготовлено з тіста доброї якості, домішки не помітні. Пропечене майже до половини довжини.

5. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 5, 1) завдовжки 20,5 см, діаметр 4,5 см, діаметр каналу у місці зламу 2,2 см. Поверхня сформована здавлюванням рукою, трохи заглажена. Розтруб слабо виражений, округлий, діаметр 5,7 см.

6. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 5, 2) завдовжки 18,0 см, діаметр 4,8 см, канал у місці зламу овальної в перетині форми, розмір $2,4 \times 2,0$ см. Поверхня нерівна, грубо заглажена. Розтруб овальний, виражений слабо, з одного боку приплюснутий (під час просихання), діаметр 5,4 см.

7. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 5, 3) завдовжки 16,0 см, діаметр 4,0 см, каналу — 2,0 см. Поверхня заглажена. Розтруб слабо виражений, округлий, діаметр 4,7 см.

8. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 5, 4) завдовжки 14,5 см, діаметр 4,3 см. Канал овальний в перетині, розмір $2,3 \times 2,0$ см. Розтруб добре виражений, овальний, діаметр 6,0 см. Поверхня нерівна, зі слідами загладження. На зламі стінки триколірні.

9. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 6, 1) завдовжки 17,0 см, діаметр 4,3 см, каналу — 2,3 см. Розтруб виражений слабо, діаметр 5,0 см. Поверхню старанно заглажено.

10. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 6, 2) завдовжки 21,0 см, діаметр 4,6 см, каналу — 2,0 см. Поверхню сформовано стисканням долонею. З одного боку є сліди поздовжнього загладження, з інших — поверхня нерівна. На зламі видно тріщину від з'єднання країв заготовки. Розтруб середньо виражений, овальний на кінці, діаметр 6,0 см.

11. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 6, 3) завдовжки 11,5 см, діаметр 4,5 см, каналу — 2,4 см. Поверхня заглажена. Розтруб виражений слабо, округлий, діаметр 5,2 см. Край розтруба після відрізання лишків із внутрішнього боку був поправлений загладженням.

12. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 6, 4) завдовжки 16,0 см, діаметр 4,5 см, каналу — 2,3 см. Поверхня заглажена. Розтруб слабо виражений, округлий, діаметр 5,5 см. Його край обрізано не горизонтально, а навскіс.

13. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 7, 1) завдовжки 11,0 см, діаметр 4,2 см, каналу — 2,1 см. Поверхня хоч і не зовсім рівна, але старанно заглажена, світло-сіра. Розтруб виражений середньо, близький до підквадратного зі сторонами $5,0 \times 4,7$ см. Стінки на зламі триколірні.

14. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 7, 2) завдовжки 11,0 см, діаметр 3,7 см, каналу — 2,3 см. Поверхня нерівна, трохи заглажена. Тісто порівняно з іншими дещо кращої якості. Стінки тонкі, хоча сопло виготовлене недбало. Розтруб добре виражений, овальний, діаметр 5,2 см.

15. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 7, 3) завдовжки 10,0 см, діаметр 4,7 см, каналу — 2,2 см. Виходячи із вцілілої частини, розтруб слабо виражений.

16. *Фрагмент верхньої частини сопла* (рис. 7, 4) завдовжки 8,0 см, діаметр 4,2 см, каналу — 2,2 см. Розтруб слабо виражений, діаметр близько 5,0 см.

17. *Фрагмент нижньої частини сопла* (рис. 8, 1, 2) завдовжки 9,5 см, діаметр 4,5 см, каналу — 2,1 см. З одного боку є поздовжня тріщина, яка утворилася під дією високої температури на місці з'єднання країв заготовки, з іншого — прикипів шматок стінки горна. За цим можна встановити глибину, на яку сопло вставляли в горно, — як мінімум 3,0 см. Кінець дуже оплавлений.

18. *Фрагмент нижньої частини сопла* (рис. 8, 3) завдовжки 8,2 см, діаметр 4,4 см, каналу — 2,1 см.

19. *Фрагмент нижньої частини сопла* (рис. 8, 4) завдовжки 8,0 см, діаметр 4,5 см, овальної

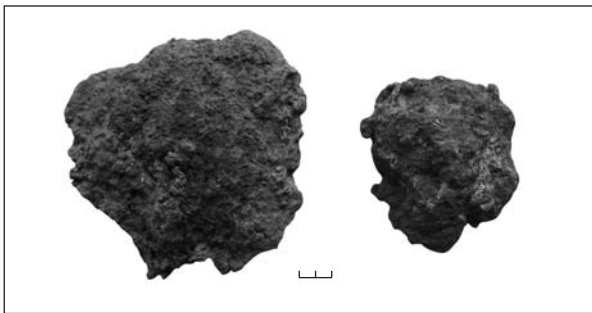

Рис. 3. Криці зі споруди 2

форми канал розміром $2,3 \times 2,1$ см. Зовні помітні дрібні вкраплення блискучого металу.

20. Фрагмент нижньої частини сопла (рис. 8, 5) завдовжки 5,5 см, діаметр 4,0 см, каналу — 1,9 см. З одного боку в каналі є накіп шлаку, у цьому місці край практично вигорів.

21. Фрагмент нижньої частини сопла (рис. 8, 6) завдовжки 4,0 см, діаметр 4,3 см, дуже оплавлений зовні і зсередини. Стінки каналу вкриті шлаком, через що встановити його діаметр важко. Нині він сягає 2,2 см, а до використання був дещо більшим.

22. Поздовжня половина закінчення сопла (рис. 9, 1) завдовжки 7,0 см, діаметр 4,7 см, каналу — 2,2 см. У каналі впродовж 5,0 см від краю суцільний шар запеченого шлаку завтовшки до 0,4 см. Зовні є також прикипілий шлак.

23. Поздовжня половина закінчення сопла (рис. 9, 2) завдовжки 9,0 см, діаметр 4,7 см, каналу — 2,2 см, товщина стінок 0,8 і 1,7 см. Зовні, за 3,0 см від краю, є сліди прикипілої стінки горна. Кінець дуже обгорілий. Ближче до місця зламу помітні сліди принаймні двох граней.

24. Поздовжня половина закінчення сопла (рис. 9, 3) завдовжки 8,0 см, діаметр 4,2 см, каналу — 2,4 см. Має сліди повторного використання: край обламаний (очевидно, те сталося в момент виймання зі стінки горна), але після цього сопло ще використовували, і місце зламу вкрилося шаром шлаку.

25. Поздовжня половина закінчення сопла (рис. 9, 4) завдовжки 6,5 см, діаметр 5,0 см, каналу — 2,4 см. Злам з одного боку рівний, що, можливо, вказує на місце з'єднання заготовки.

26. Фрагмент середньої частини сопла (рис. 9, 5) завдовжки 8,0 см, діаметр 4,2 см, каналу — 2,2 см. Поверхня гранчаста: 10 прогладжених граней.

27. Невеликий фрагмент середньої частини сопла має доволі рівну поверхню та округлий у перетині канал. Діаметр 4,4 см, каналу — 2,4 см.

28. Невеликий фрагмент середньої частини сопла, діаметр 4,1 см, овальний у перетині канал $2,1 \times 2,3$ см.

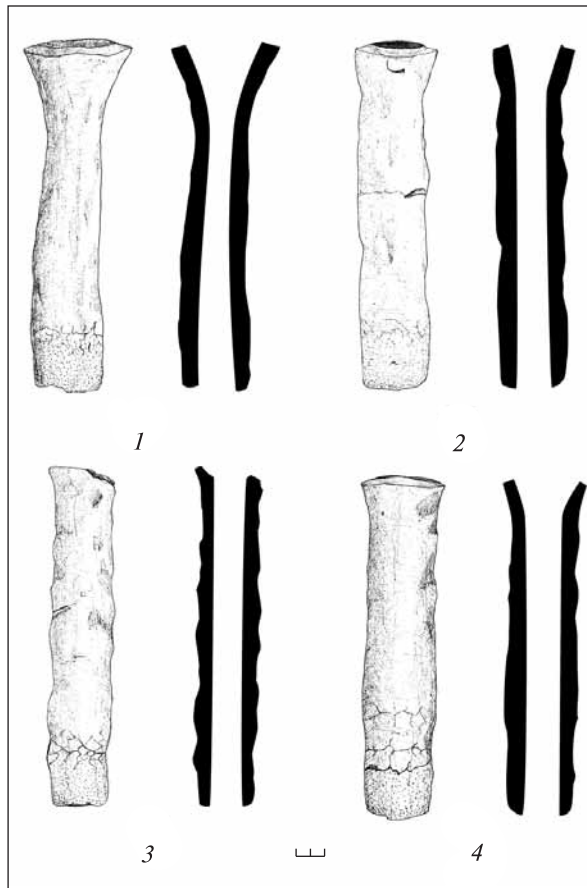

Рис. 4. Цілі сопла

29. Невеликий фрагмент середньої частини сопла, діаметр 4,7 см, овальний у перетині канал $2,2 \times 2,4$ см.

30. Невеликий фрагмент середньої частини сопла з відносно рівною поверхнею. Діаметр 4,3 см, каналу — 2,2 см.

31. Невеликий фрагмент середньої частини сопла з відносно рівною поверхнею. Діаметр 4,4 см, каналу — 2,0 см.

Аналіз сопл. При спробі виділити критерії для класифікації сопл слід враховувати її потенційну інформативність щодо двох процесів — виготовлення самого сопла та його використання. Оскільки маємо справу з мобільною групою артефактів, важливо співвіднести перше з другим, аби з'ясувати призначення виробів (для конкретного майстра, об'єкта чи під певну технологію). Але всі сопла мають сліди дії високої температури, що змінило їхній зовнішній вигляд. Зміни найменше торкнулися верхніх частин, найбільше — оплавлених кінців. Відтак, для з'ясування технології виготовлення сопл та їхньої характеристики найпридатнішими є верхні частини, для аналізу їх використання — ошлаковані кінці.

Параметри і технологія виготовлення. Традиційною є характеристика виробів за розмі-

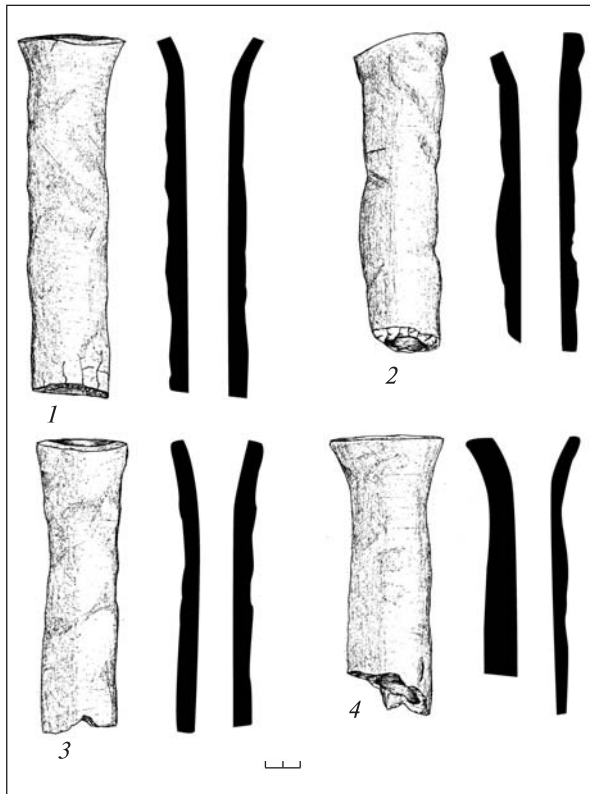

Рис. 5. Фрагменти сопел

рами. Інформацію про це подано у таблиці. Але кожне сопло було індивідуальним виробом, оскільки формувалося вручну, тож навряд чи вдасться знайти два однакових. Однак деякі тенденції намічаються.

Довжина вцілілих сопел дозволяє виділити дві групи: «довгі» (23,0—24,5 см) представлено зразками 1—3 і двома фрагментами (5 і 10), «короткі» — соплом 4 завдовжки 20,5 см.

Для характеристики сопел за діаметром маємо більше інформації. Але, оскільки їх формували вручну, діаметр (і товщина) окремих ділянок різні, хоч і коливаються, як правило, у незначних межах. Винятком є тільки сопло 1 оригінальної форми з помітним потовщенням у напрямку кінця. Діаметр сопел (без трьох перших та 10-го, де він неоднаковий) коливається в межах 3,7—5,0 см і становить у середньому 4,47 см. Але, за винятком двох, вони (рис. 10) вкладаються в межі 4,0—4,8 см, більше того, 16 фрагментів (57 %) мали діаметр від 4,2 до 4,5 см. Параметри цілих зразків 1—3 також збігаються з цими, а діаметр сопла 10 є більшим за верхню межу всього на 0,1 см. Таким чином, більшість виробів мали діаметр 4,2—4,5 см.

Нам не вдалося знайти в літературі характеристики сопел за розміром розтруба. Очевидно, це можна пояснити незначною кількістю знахідок, введених у науковий обіг. Матеріали

з Жидичина дозволяють висвітлити параметри 16 розтрубів. Оскільки їх формували (втягували та обрізали лишки на заготовці) вручну, вони мають не зовсім правильну округлу форму. Як видно з розподілу (рис. 11), ширина розтруба доволі мінлива — від 4,7 до 7,0 см, але майже половина (7 екз.) вкладаються в 5,0—5,2 см.

Встановлення об'єктивних критеріїв промірів розтрубів потребує спеціальної розробки, однак, думаємо, що вже зараз можна згрупувати сопла за розширенням розтруба стосовно діаметра каналу. Цей критерій добре сприймається візуально. Мав він, очевидно, і функціональне значення, оскільки від ступеня розширення розтруба залежала зручність і надійність прикріплення сопла до міха. Цю характеристику можна виразити умовним коефіцієнтом, отриманим діленням найбільшої ширини розтруба на діаметр каналу сопла. Розподіл цього коефіцієнта (рис. 12) демонструє його розмитість, і лише умовно можна виділити три групи форм розтрубів. Перша — добре виражені, які мають коефіцієнт 1,39—1,44 (3 екз.); друга — середньо виражені з коефіцієнтом 1,12—1,31 (11 екз.); третя — ледь виражені — представлена 1 екз. з коефіцієнтом 1,06.

Внутрішній діаметр каналу піддається промірам практично на всіх вцілілих зразках і фрагментах. Можна говорити про дві форми каналу — круглу (округлу) в перетині, яка є провідною, та овальну, зафіксовану на 6 екз.

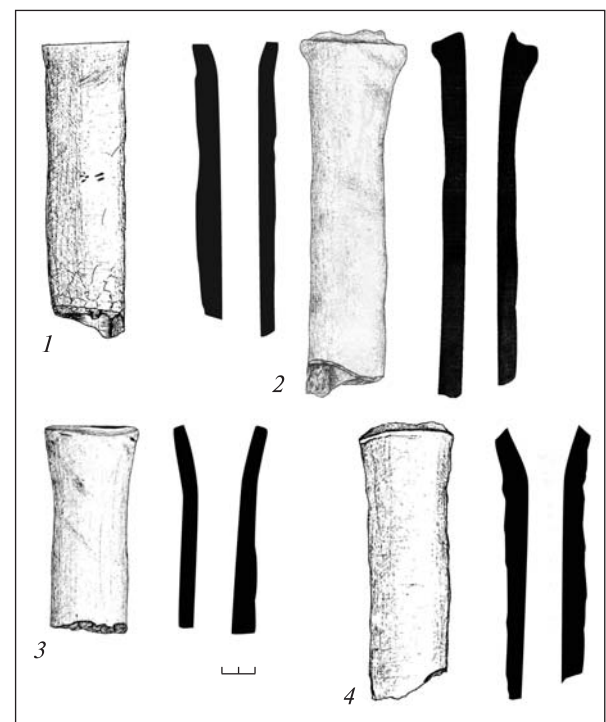

Рис. 6. Фрагменти сопел

Найточніше діаметр каналу можна визначити на місці зламу у середній частині сопла. На переході у розтруб він дещо ширший, а на оплавленому кінці — вужчий і деформований під дією високої температури. Відтак (табл.), діаметр каналу коливається в межах 1,9—2,5 см і в середньому складає 2,2 см. Але вкладається цей показник головню у 2,0—2,4 см (рис. 13), зокрема й розміри овальних у перетині каналів, не відкладені на графіку. Що важливо, 9 екз. із 25 округлих у перетині (36 %) мають однаковий діаметр — 2,2 см.

Сопла були чи не найважливішим елементом металургійного виробництва, оскільки забезпечували передачу холодного повітря від міха до розпеченого горна. Високі вимоги до них передбачали застосування відповідних технологій для їхнього виготовлення. Обстеження внутрішньої поверхні каналів та розтрубів дає підстави говорити, що сопла виготовляли таким чином: на матрицю наліплювали заготовку з глиняного тіста, дещо розтягуючи її на ділянці розтруба та з'єднуючи її кінці. Після цього сопло обтискали руками, загладжували зовні, принаймні у місці з'єднання країв заготовки, та обрізали лишки на краю розтруба.

Матрицею слугував шаблон (виготовлений, очевидно, з дерева на токарному верстаті) у вигляді стрижня з конусоподібним потовщенням на кінці. Використання шаблонів для формування сопел було досить поширеним явищем. Так, для виготовлення таких виробів трикутної та чотирикутної у перетині форми застосовували спеціальні форми (Бідзіля, Паньков 2000, с. 104). Всі сопла з Жидичина, за винятком одного гранчастого, є округлими, що вказує на високий ступінь їх уніфікації та стандартизації. Проте для їх виготовлення скористалися декількома матрицями, оскільки їхні параметри, зокрема внутрішній діаметр каналу та форма розтруба, різняться, хоча, як вказувалося, все ж простежується тяжіння діаметру до 2,2 см.

Виділити серії матриць для виготовлення сопел за формою конусоподібного потовщення на кінці, яке надавало різного профілю розтрубу, складно. Адже навіть коли кілька виробів формували на одній матриці, то лишки могли відрізати на різній відстані від початку розширення. Тобто, сформовані на одній матриці вироби матимуть однаковий діаметр внутрішнього каналу, але можуть мати різну висоту розтруба і, відповідно, різний його діаметр на кінцях. Стосовно довжини матриць можна припустити, що вона була дещо більшою, ніж виготовлене на ній сопло.

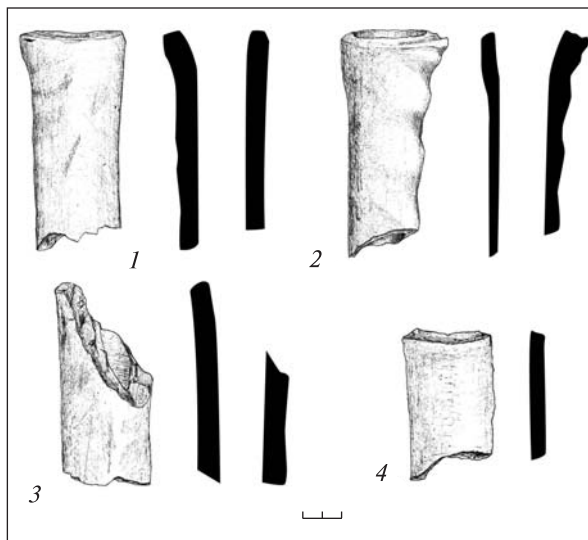

Рис. 7. Фрагменти сопел

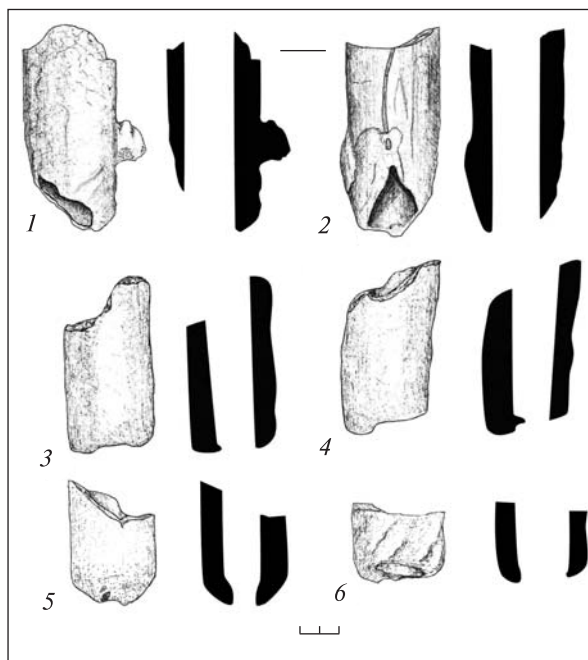

Рис. 8. Фрагменти сопел

Заготовка мала вигляд розрівняного глиняного «коржа», який наліплювали на матрицю. Усі фрагментовані зразки виготовлено з грубого тіста з домішками дрібних вапнякових включень, хоча вміст їх у тісті різних сопел неоднаковий. Можна з певністю говорити, що заготовці надавали визначеної форми і товщини. На задану ширину вказує спосіб скріплення її країв після обгортання навколо матриці. Вигляд тріщин на фрагментах 17 та особливо 10 засвідчує, що їх з'єднували не накладанням країв один на одний, а впритул. На це само опосередковано можуть вказувати кілька фрагментів (22—25) у вигляді навіпіл розколо-

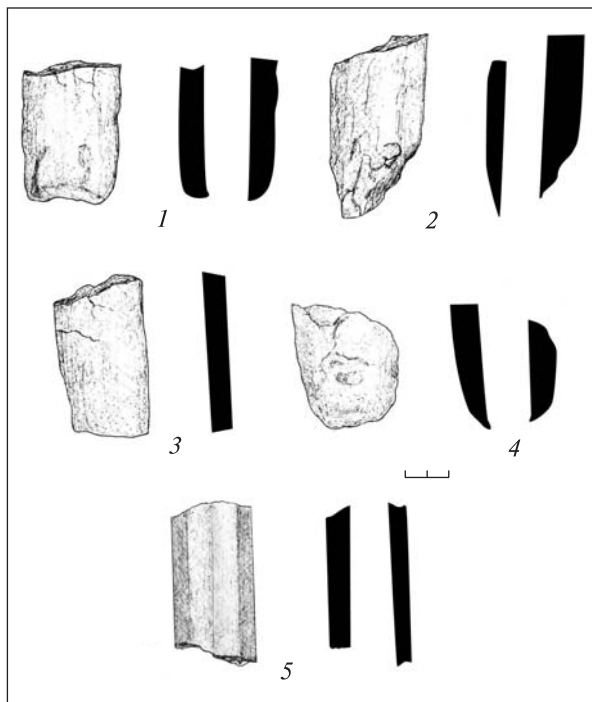

Рис. 9. Фрагменти сопел

тих уздовж закінчень сопел з відносно рівною лінією розлому. Місце з'єднання загладжували. Виходячи з відомої формули $C=2\pi r$, можна встановити ширину заготовки — приблизно 14 см.

Якщо діаметр сопла становив у середньому 4,4 см, а діаметр каналу — близько 2,2 см, то вже на етапі формування заготовки їй надавали товщину близько 1/4 діаметру сопла. Здебільшого вона і є такою. Але в разі більшої товщини однієї стінки загальний діаметр урівноважували меншою товщиною іншої (фрагменти 6, 9 і 10).

Після з'єднання кінців обгорнутої навколо матриці заготовки сопло обтискали долонями, а на ділянці розтруба додатково розтягували, через що стінки у цьому місці зазвичай тонші, лишки глини на кінці обрізали. Оформлення країв різне. Є зразки зі старанно зрізаними та заглаженими краями (приміром, фрагменти 9, 11 і 13) і з дуже грубо та недбало обрізаними, інколи навіть не до кінця, краями (фрагменти 6, 10, 12 і 14). Решта займають проміжне місце, їхні краї, як правило, косо зрізані і не заглажені або слабко заглажені.

Після зняття з матриці майже всі сопла зберегли свою первинну форму, окрім 8 та 14, розтрубам яких після цього надали підтрикутної форми, та фрагмента 6, розтруб якого трохи сплюсшився під час підсихання. Окрім цього, розтруб сопла 3 має чіткі сліди розтягування після зняття з матриці. Очевидно, знімати соп-

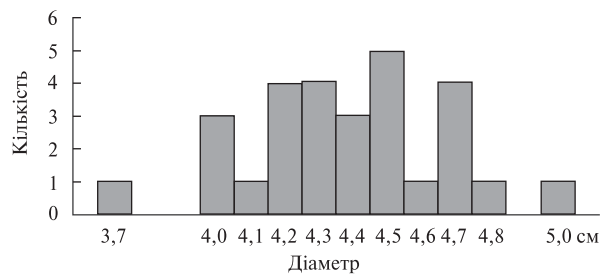

Рис. 10. Розподіл сопел за зовнішнім діаметром каналу

ла з матриці не завжди було просто. При вивільненні виробу, що щільно прилягав до неї, внутрішній канал міг набувати овальної форми (3, 6, 8, 19, 28 і 29). Щодо внутрішнього оформлення розтруба звернемо увагу на сопло 2, яке, як вказувалося, було дуже грубо оформлене. Але його виготовлено на матриці досконалої форми та обрізано явно професійним рухом.

Встановити первинний вигляд країв сопел не можна — вони ошлаковані. Очевидно, форма закінчення не мала суттєвого значення, оскільки його глибоко вставляли в горно: на 3,5—4,0 см.

На заключному етапі формування поверхню сопла іноді загладжували, а інколи навіть підлощували (фрагменти 9 і 13). Однак більшість має нерівну поверхню. Середньо заглажені вироби, як правило, мають широкий розтруб (1, 4, 5 і 14).

Первинний випал сопел можна визначити тільки за верхніми частинами, що не були під дією високої температури в момент використання. За кольором зламу (світло-сірий) більшість випалено рівномірно. Тільки окремі фрагменти на зламі триколірні — світло-сірі по краях та темні всередині. Зверху сопла світло-сірі або світло-брунатні.

Відмітимо деякі морфологічні особливості виробів. Насамперед, привертає увагу сопло 1. Воно має дуже великий розтруб і дещо вигнутий канал, що розширюється до кінця. Сопло є унікальним і за іншими ознаками, але воно не стало взірцем при виготовленні інших. Його оформлено досконало, у певному сенсі, навіть надмірно. Проте за функціональними властивостями воно нічим не вирізняється, за винятком великого розтруба, який полегшував прикріплення до міха. Вирізняються також сопло 2 та близькі до нього сопло 3 і фрагменти 6, 10, 14. Їхню поверхню оформлено дуже грубо, вона нерівна та ледь заглажена. Канал зразка 10 дещо викривлений. Вони масивні, хоча фрагмент 14 тонкостінний і походить від невеликого виробу. Водночас, хоча сопло 2 зовні дуже грубе, його виготовлено на доскональній

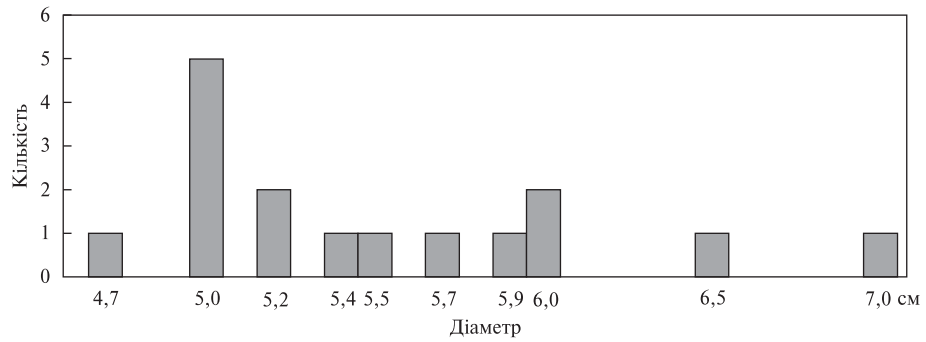

Рис. 11. Розподіл сопел за діаметром розтруба

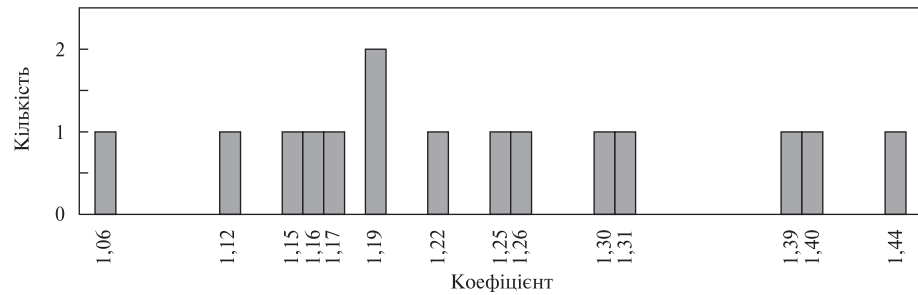

Рис. 12. Розподіл сопел за коефіцієнтом співвідношення діаметра розтруба і каналу

матриці, а кінці розтруба обрізано професійним рухом.

Розміри знахідок з Жидичина дуже близькі до наведених Б.О. Колчиним для території Давньої Русі (Колчин 1953, с. 33; 1985, с. 246—247). Заслужує на увагу його висновок про однаковий внутрішній діаметр каналу: 2,2—2,5 см, хоча дослідник оперував доволі незначними і не зовсім якісними джерелами — мав у розпорядженні дані про близько 50 фрагментів сопел з усієї території Давньоруської держави і не завжди чітко датованих. У нашому випадку можна точніше встановити параметри цих виробів: середній внутрішній діаметр каналу 2,2 см, середній діаметр загалом приблизно 4,4 см, товщина стінок здебільшого дещо більша, ніж 1,0 см. Ці показники можуть натякати на використання якоїсь міри при виготовленні сопел. Найбільше відповідною є вершок, що дорівнював 4,4 см. Згідно досліджень з історичної метрології, вершок з'явився на Русі наприкінці XV ст. (Каменцева, Устюгов 1975, с. 81—82). Однак застосування цього розміру у виготовленні сопел дозволяє опустити хронологічну межу появи такої міри довжини до давньоруського періоду.

Експлуатація. Сопла несуть також інформацію про характер їх застосування, зокрема контакт з горном та поєднання з рукавом міха. Усі вони були в користуванні, на що вказують ошлаковані кінці, щонайменше раз, а деякі — двічі (фрагмент 24, де на місці зламу видно повторне ошлакування). Відтак, маємо справу не

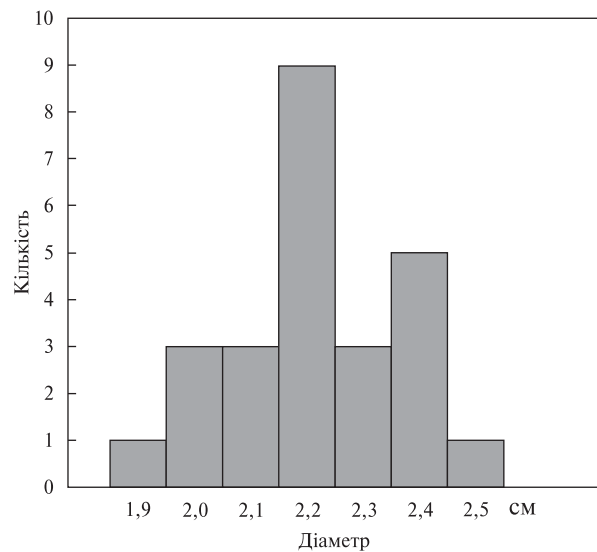

Рис. 13. Розподіл сопел за внутрішнім діаметром каналу

просто з продукцією кераміста, що лише виготовляв сопла, а зі зразками, задіяними у виробництві. Але якому — металургійному чи ковальському? На думку авторів, ці сопла металургійні. На користь цього вказують кілька обставин. По-перше, на багатьох ошлакованих кінцях збереглися сліди заліза, а на фрагменті 19 — блискучого кольорового металу. По-друге, залишки шлаку в каналі сопла 22 вказують на його використання саме у металургійному виробництві, а не ковальстві, де шлаки практично не утворюються (Паньков 2003а, с. 104—105). Криці, знайдені у споруді 2 (діаметр 10,0 та 15,0 см) за розмірами подібні на

криці з горна на Райковецькому городищі (діаметр 14,0—16,0 см), а перші і другі мають округлу нижню поверхню. Зрештою, і значна кількість знахідок може опосередковано вказувати на їхнє металургійне призначення.

Обстеження виробів дозволяє зробити певні висновки щодо характеру їхнього контакту з горном. Сопло вставляли в отвір стінки, застосовуючи спеціальне ущільнення, яке перешкоджало їх зварюванню: у всякому разі на

кінцях, за винятком одного (17), слідів того немає. Очевидно, ущільнення було необхідне для того, щоб зберегти сопло. У разі прикипання його важко було вийняти, не ушкодивши сопло й само горно. Свідченням успішності такої технології є, принаймні, чотири цілі сопла. Тільки в одному випадку (фрагмент 17) до кінця прикипів шматок стінки горна. Це дозволяє встановити глибину занурення сопла до горна — щонайменше 3,5 см. Причину зварюван-

Таблиця. Розміри сопл (см)

№ сопла (фраг- мента)	Діаметр каналу	Діаметр сопла	Діаметр роз- труба	Коефіцієнт	Довжина сопла	Ознаки
цілі сопла						
1	2,2	4,0—4,5	7,0		23,0	оригінальне грубо виготовлене конусоподібний канал
2	2,4	4,0—4,5	5,9	1,31	23,5	
3	2,0 × 2,5	4,0—4,5	6,5	1,44	24,5	
4	2,5	4,0	5,0	1,25	20,5	
верхні частини						
5	2,2	4,5	5,7	1,26	> 20,5	добре заглажена поверхня грубо виготовлене, викривлене
6	2,4 × 2,0	4,8	5,4	1,12	> 18,0	
7	2,0	4,0	4,7	1,17	> 16,0	
8	2,3 × 2,0	4,3	6,0	1,39	> 14,5	
9	2,3	4,3	5,0	1,16	> 17,0	
10	2,0	4,6	6,0	1,30	> 21,0	
11	2,4	4,5	5,2	1,15	> 11,5	підлощене грубе, тонкостінне
12	2,3	4,5	5,5	1,22	> 16,0	
13	2,1	4,2	5,0	1,19	> 11,0	
14	2,3	3,7	5,2	1,40	> 11,0	
15	2,2	4,7	5,0	1,06	> 10,0	
16	2,2	4,2	5,0	1,19	> 8,0	
нижні частини						
17	2,1	4,5	—	—	?	
18	2,1	4,4	—	—	?	
19	2,3 × 2,1	4,5	—	—	?	
20	1,9	4,0	—	—	?	
21	2,2	4,3	—	—	?	
22	2,2	4,7	—	—	?	
23	2,2	4,7	—	—	?	
24	2,4	4,2	—	—	?	
25	2,4	5,0	—	—	?	
середні частини						
26	2,2	4,2	—	—	?	гранчаста поверхня
27	2,4	4,4	—	—	?	
28	2,3 × 2,1	4,1	—	—	?	
29	2,4 × 2,2	4,7	—	—	?	
30	2,2	4,3	—	—	?	
31	2,0	4,4	—	—	?	

ня вбачаємо в особливих умовах використання цього сопла, а саме у дії надвисокої температури, через що його закінчення розкололося і розійшлося по шву.

Як вказувалося, кінці сопел ошлаковані, але розбіжності між ними помітні. Більшість виробів завершується горизонтально зрізаним краєм з округлим отвором, деякі — мають скошений край з овальним отвором (фрагменти 17 і 23). Отвори набули овальної форми через вигорання кінця з одного боку (зверху) під дією високої температури, розмір якого вказує на глибину його занурення в горно. На зразку 23 він становить 4,0 см. На цьому ж фрагменті видно нечіткі сліди приварювання сопла до стінки горна, що вказує на дуже високу температуру в ньому.

Таким чином, можна припустити, що деякі сопла (фрагменти 17, 23) побували під дією більшої за звичну температури або, можливо, повторно використовувалися, через що їхні кінці вигоріли з одного боку. Локалізація вигорання вказує на розташування сопла у горні — воно мало знаходитися зверху, ближче до центру горіння. Відзначимо також, що шматок стінки горна, що прикипів до фрагмента 17, розташований на протилежному від місця вигорання кінця боці. Це засвідчує, що сопло клали на низ отвору в горні, ущільнюючи його спеціальним матеріалом по боках та зверху.

Якщо ошлаковані кінці надають інформацію про контакт з горном, то протилежні (розтруби) — про спосіб з'єднання сопла з рукавом міха. Їхній розмір вказує на мінімальний діаметр рукава, який натягували на сопло та притискали, обв'язуючи шнурком. Розтруб полегшував з'єднання цих елементів і робив його надійнішим, що, своєю чергою, дозволяло збільшити інтенсивність дуття та підвищити тиск повітря, яке подавали до горна. Низка розтрубів (рис. 11) має діаметр 5,0—5,2 см. Цей розмір співвідноситься з середнім діаметром сопел (4,4 см), утворюючи виступ для закріплення рукава міха. Очевидно, цей збіг не є випадковим, а відображає тенденцію до підвищення інтенсивності дуття. Поява розтруба як конструктивної деталі сопла, що збільшувала інтенсивність дуття, узгоджується і зі збільшенням внутрішнього діаметру каналу у давньоруських зразках на тлі раніших. Якщо він у виробі з Григорівського поселення становив близько 1,0 см (Бідзіля, Паньков 2000, с. 104), то у давньоруських був удвічі більший, відтак зростала й пропускна здатність каналу. Тож поява розтруба для надійнішого прикріплен-

ня сопла була закономірним етапом у процесі інтенсифікації дуття.

Вважається, що наприкінці давньоруського періоду техніко-технологічні можливості сиродутного процесу було вичерпано (Паньков 2003, с. 100—101). У той час з'явився передільний спосіб, де проміжною ланкою в отриманні заліза був чавун. Але за відсутності горна ми не можемо співвіднести сопла з конкретним способом добування заліза, їхні характеристики лише засвідчують підвищену інтенсивність дуття та підвищену температуру, що, своєю чергою, може вказувати на передільний спосіб. Для Волині XIV ст. ця технологія не була нова, оскільки на Райковецькому городищі сталь виробляли вже у XIII ст. (Гончаров 1950, с. 80—81).

Колекція сопел дозволяє зробити деякі попередні висновки і щодо організації металургійного виробництва в районі Жидичина у XIV ст. Хоча через незначний розмір розкопок не можна впевнено говорити про призначення споруди 2, але, нагадаємо, в ній виявлено металургійну продукцію — криці. Золисте заповнення також може вказувати на її виробниче призначення. Розмір споруди корелюється з об'єктами, які, безперечно, пов'язані з металургійним виробництвом, наприклад із горном 16 на Григорівському поселенні (Паньков 2003а, рис. 29). Б. Звіздецький та І. Готун будівлю 8 на Гульському поселенні реконструюють як майстерню металурга тільки за наявністю там скупчень конгломератів шлаку (Звіздецький, Готун 1997, с. 47—48). Однак відсутність слідів горна, значної кількості кісток, які використовували як флюс, шлаків на дослідній ділянці поки що не дозволяє однозначно розглядати споруду 2 з Жидичина як металургійну майстерню. Очевидно, майстер-металург зберігав тут сопла як цінний інструментарій у період міжсезоння. Можливо, він склав їх одразу після закінчення сезону виробництва металу, розраховуючи на подальше використання. Але продовжити ту справу йому явно не вдалося, можливо власник сопел загинув.

Обставини знахідки сопел вказують, що плавильня могла бути в іншому місці. Цього не можна виключати, зважаючи на спостереження П.П. Толочка щодо невеликих поселень біля с. Лапутьки, які займали ланцюг піщаних підвищень у заплаві р. Тетерів. Їх дослідник вважає сезонними, пов'язаними з металургійним виробництвом. У переліку характерних знахідок (шматки шлаків і руди, ошлаковані стінки горнів) вчений не згадує сопел (Толоч-

ко 1980, с. 163). С.В. Паньков також відмітив їхню відсутність на сільських металургійних центрах (Кременище, Колонщина), хоча й пояснив цю обставину не беззастережною тезою про роботу горнів на природній тязі або заміною сопел дерев'яними трубками (Паньков 2003а, с. 100).

Колекція з Жидичина нараховує залишки щонайменше 17 сопел, зважаючи на цілі зразки, фрагменти з розтрубом і уламок гранчастого. Насправді їх було понад 20, оскільки деякі кінці не підходять до уламків з розтрубом, маючи великі розміри. Така концентрація сопел у одному об'єкті може опосередковано вказувати на одночасну експлуатацію кількох горнів. Для забезпечення постійного притоку повітря до горна треба, принаймні, два сопла, отже можна умовно говорити про вісім горнів, що були у розпорядженні майстра. За умови середньої продуктивності 2–3 кг сирцевого заліза за одну плавку (Бідзіля, Паньков 2000, с. 109) вони могли дати загалом близько 20 кг заліза. Стан сопел вказує, що таких плавок було здійснено декілька.

Останнім часом набуває розвитку критика концепції Б.О. Колчина про характер металургійного виробництва у Давній Русі як суто сільського промислу, що мав общинний характер. Встановлено, що метал виробляли і в містах (Паньков 2003а). Наші знахідки підтверджують це та свідчать про різні форми організації цієї галузі, зокрема під егідою монастирів або держави. Кількість зосереджених в одному місці (в одних руках) сопел побічно вказує, що їх власник був, напевно, мешканцем малого феодального міста, яким на той час був Жидичин, і був пов'язаний з Миколаївським монастирем, поблизу якого знайдено ці вироби. Про існування металургійної та ковальської справи при монастирях саме у XIII–XIV ст. свідчить відкриття виробничого комплексу того часу на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври (Гончар 1993, с. 178–180). Сліди кузні виявлено поблизу Михайлівського монастиря у Києві (Толочко, Вознесенская 1981, с. 267–268). Про інтерес церковних ієрархів до організації виробництва за межами міст говорить виявлення чотирьох металургійних горнів та вислої свинцевої печатки київського митрополита Михайла II (1138–1143 рр.) на поселенні Кременище поблизу Києва. Дослідники вважають його митрополичим хутором (Бідзіля, Паньков 2000, с. 106–109).

Масштаби металургійного виробництва у XIV ст. в районі Жидичина вказують на значну потребу в залізі у цей час. Її міг диктувати ринок, але не слід виключати і можливість функціонування Жидичинського металургійного осередку в системі державного або монастирського виробництва. С.В. Паньков зазначає, що дещо пізніше феодалі й монастирі рудні здебільшого самі не експлуатували, а здавали їх в оренду так званим «рудникам», котрі зналися на тій справі (Паньков 2003а, с. 107). Очевидно, описані сопла належали такому «руднику» з тією різницею, що його залежність від власника рудні на тлі пізнішого періоду була іншою.

Досконалість сопел вказує, що їх виготовив кваліфікований майстер, можливо гончар, не виключено, на замовлення металурга. Вірогідно, то сталося у розміщеному неподалік Жидичина (2,0 км) Кульчині — відомому середньовічному гончарному центрі з виходами якісної глини. З писемних джерел відомо, що Кульчин належав Луцькому замку і забезпечував його посудом (Троневиц 2003, с. 80).

Незвичність знахідки, перш за все кількість сопел, відображає якийсь період підвищеної економічної активності в мікрорегіоні у XIV ст., пов'язаної, зокрема, зі зведенням мурованого цегляного замку у Луцьку князем Любартом. Відстань від Жидичина до Луцька 8,0 км. Будівельні роботи потребували значної кількості заліза для конструкцій та знарядь. У Луцькому замку зосереджувалася не тільки державна, а й церковна влада. Тут, крім князя, мешкав єпископ і розміщувалась єпископська церква Іоанна Богослова. Пізніше, в часи Вітовта, було зведено одну із трьох мурованих веж Верхнього замку, що отримала назву Владичої (Троневиц 2003, с. 41–42). Тому участь церковної ієрархії у зведенні замку в часи Любарта є цілком закономірною.

Наостанок відзначимо, що район Жидичина у період пізнього середньовіччя був традиційно тісно пов'язаний з Луцьким замком. Так, розміщене за 15,0 км від Жидичина с. Солтисове (нині с. Човниця) забезпечувало замок металевими виробами (Троневиц 2003, с. 80). Пожалування церкві Іоанна Богослова с. Рожище (нині місто неподалік Жидичина) з присілками на початку XIV ст. хоча і визнається деякими дослідниками фальсифікатом пізнішого часу, думано, відображає певні тогочасні реалії. У період пізнього середньовіччя Жидичинський Миколаївський монастир став головним монастирем Луцького князівства.

- Бідзіля В.І., Паньков С.В.* Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // *Археологія*. — 2000. — № 3. — С. 98—111.
- Вознесенська Г.О., Паньков С.В.* Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 55—67.
- Вознесенська Г.О., Паньков С.В.* До вивчення організації чорнометалургійного виробництва у давньоруському Києві // *Дньєслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена НАНУ Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 258—265.
- Гончаров В.К.* Райковецкое городище. — К., 1950.
- Гончар В.М.* Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987—1988 рр. // *Стародавній Київ*. Археологічні дослідження 1984—1988 рр. — К., 1993. — С. 167—186.
- Звіздецький Б.А., Готун І.А.* Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // *Археологія*. — 1997. — № 2. — С. 32—52.
- Златогорський О.Є.* Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. — Луцьк, 2008 (рукопис).
- Изборник* (Сборник произведений литературы Древней Руси). — М., 1969.
- Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. Изд. 2-е. — М., 1975.
- Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953 (МИА.. — 32).
- Колчин Б.А.* Ремесло // *Древняя Русь*. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 243—297.
- Паньков С.В.* Залізодобувне виробництво // *Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 95—100.
- Паньков С.В.* Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві // *Археологія*. — 2003а. — № 4. — С. 104—114.
- Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1998.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Толочко П.П., Вознесенская Г.А.* Кузнечное ремесло // *Новое в археологии Киева*. — К., 1981. — С. 267—284.
- Троневиц П.О.* Луцкий замок. — Луцьк, 2003.

Надійшла 29.09.2009

О.Е. Златогорский, С.Д. Панышко

СОПЛА ИЗ ЖИДИЧИНА

Публикуется коллекция сопел и их фрагментов, найденная в пределах поселенческого комплекса древнерусского города Жидичин возле Луцка, упоминаемого в летописи под 1227 г. Сопла обнаружены в ходе археологических исследований в районе Николаевского монастыря, размещенного в посадском районе города. Они находились в сооружении 2, имевшем овальные очертания размерами 3,2 × 2,4 м и глубину 0,7 м. Обнаруженный в нем керамический материал позволяет датировать сооружение XIV в.

Всего выявлено и реставрировано четыре целых сопла и 27 фрагментов разной величины (12 тыльных частей с раструбом, девять оплавленных окончаний и шесть фрагментов средних частей сопел). Поскольку сопла в сооружении размещались не компактно, есть основания полагать, что коллекция не является кладом, а была оставлена в объекте в момент прекращения его существования.

По длине выделяются две группы: длинные сопла (23,0—24,5 см) и короткие (20,5 см). Внешний диаметр сопел унифицирован в большей степени, преобладают сопла толщиной 4,2—4,5 см. Наибольшая унификация характерна для диаметра внутреннего канала, тяготеющего к величине 2,2 см. Причем, эта величина выведена не только как средняя для всей коллекции, но и соблюдена в более, чем трети промерянных сопел.

Все сопла имеют раструб (расширение) на тыльной стороне, диаметр которого варьирует в пределах 4,7—7,0 см, однако выделяется серия сопел с диаметром раструба 5,0—5,2 см. Для оценки степени выраженности раструба, что важно для качества соединения сопла с воздушным мехом, предлагается применить специальный показатель — коэффициент, выраженный отношением величины диаметра раструба к величине внешнего диаметра (толщине) сопла.

Внешние признаки позволяют в общем виде восстановить процесс моделирования сопел. Основной операцией было налепливание заранее выкроенной плоской заготовки теста на деревянную матрицу, соединение ее краев в стык с последующим обжиманием, а иногда и заглаживанием поверхности. Выделение серии близких величин при промерах изделий позволяет предположить применение в ходе изготовления сопел определенной меры длины, равнявшейся 2,2 см, очевидно, вершка.

Все сопла использовались по назначению, о чем свидетельствуют их оплавленные концы. В некоторых случаях ближе к оплавленному концу на поверхности сопла сохранились следы приваривания его к стенке горна, что позволяет установить глубину их погружения в горн — около 3,5 см. Оплавление на сломе у некоторых фрагментов свидетельствует о двукратном использовании некоторых сопел. Размеры раструба опосредованно указывают на минимальный диаметр рукава меха. Наличие у сопел хорошо выраженного раструба, в сравнении

с обыкновенными плоскими, говорит о повышенной интенсивности дутья, а, следовательно, и о возможности получения более высокой температуры в горне. Возможно, это отображает переход от сыродутного способа получения железа к более совершенным.

Коллекция сопел Жидичина, очевидно, оставлена мастером-металлургом или организатором производства железа на близлежащих сезонных пунктах в пойме р. Стырь. Это производство, скорее всего, было связано с монастырским хозяйством и отображает период экономической активности в регионе при строительстве Любартом Гедиминовичем Луцкого замка в XIV в.

O.Ye. Zlatohorskyi, S.D. Panyshko

NOZZLES FROM ZHYDYCHYN

The article publishes a collection of nozzles and their fragments found within the settlement complex of Ancient Rus city Zhydychyn, situated near Lutsk and mentioned in the chronicle under 1227. Nozzles were found during the archaeological research near the St. Mykola Monastery situated on the territory of «posad» (trading quarter) of the city. The finds were in the structure 2 with oval delineation, $3,2 \times 2,4$ m measurement, and 0,7 m depth. Ceramic material found there allows the authors to date the structure by the 14th c.

In the filling of the structure 4 entire nozzles and 27 fragments of various size (12 backsides with sockets, 9 fused endings, and 6 fragments of central parts of nozzles) were discovered and restored. While nozzles were not concentrated in a single place of a structure, there are reasons to presume that collection was not a treasure, but was left in the object at the moment when it stopped functioning.

There are two groups of long (23,0–24,5 cm) and short (20,5 cm) nozzles. External diameter of them is more unified: nozzles 4,2–4,5 cm thick prevail. The most similar are the diameters of the inner canals of nozzles coming to 2,2 cm. Besides, this magnitude is not only mean, but also precise in more than one third of the nozzles measured.

All nozzles are supplied with sockets (widening) on the external side. Its diameter varies within 4,7–7,0 cm, but a set of nozzles with 5,0–5,2 cm diameter can be well defined. To evaluate the level of explicitness of a socket, which is important for the quality of joining a nozzle to the blowing bellows, it is proposed to use a special index, coefficient in ratio of diameter of socket and the external diameter (thickness) of a nozzle.

Outward features allow the authors to reconstruct generally the process of modeling the nozzles. The main action was to stick a flat blank measured before to the wooden mould, to butt-join its borders and upset them after or sometimes smooth over the external surface. Determination of set of close measurements of the products allows the authors to presume that during the nozzles production certain measures of length equal 2,2 cm, probably one vershok, were used.

All the nozzles were used in purpose which is evidenced by their fused endings. In some cases traces of welding on the nozzles to the wall of a furnace are seen closer to the fused ending on the surface, which indicates on the depth of their immersion into the furnace, about 3,5 cm. Fused cuts on some of the fragments testifies to the second use of some nozzles. Measurement of sockets indirectly indicate minimal diameter of a hose of blowing bellows. The existence of well seen sockets, comparing to usual flat ones, in nozzles from Zhydychyn indicates the increased rate of blowing, and hence, the possibility of reaching higher temperature in a furnace. Perhaps it reflects a pass from the bloomery iron production to improved one.

Nozzles collection from Zhydychyn was probably left by a metallurgist or an organizer of iron production in nearby sites of the Styr River valley. This production most likely related to the monastery's economy, and reflected the period of economical activity in the region in times of building of Lutsk castle by Liubartas the Gediminid in the 14th c.

До історії стародавнього виробництва

Ю.М. Бровендер,
В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін

КАРТАМИСЬКИЙ КОМПЛЕКС ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК БРОНЗОВОГО ВІКУ В ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДОНБАСІ

Статтю присвячено результатам досліджень гірничо-металургійних пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону у Бахмутській улоговині Донбасу, які впродовж дев'яти років вивчаються спільними зусиллями науковців України і Росії.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Україна, Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток, копальня, металовиробництво, поселення, рудопрояв, техногенна ділянка

На початку нового тисячоліття в українській археології склався новий науковий напрям, що об'єднав фахівців Інституту археології НАН України, Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ Луганської обл.) та Воронезького державного університету Росії. В українсько-російській науково-дослідній лабораторії, яка функціонує в межах створеного наказом президента НАН України і міністра освіти і науки України на базі Донбаського державного технічного університету (Донбаський відділ Східноукраїнської філії ІА НАН України) таким напрямом є розробка проблематики з історії виробничої діяльності за доби бронзи в межах Дніпро-Донської зони. Дослідження, які проводяться лабораторією, мають міждисциплінарний характер (на ґрунті залученого потенціалу Донбаського державного технічного університету, а також низки факультетів природничо-наукового напрямку Воронезького університету).

Проблема металовиробництва за доби бронзи завжди привертала увагу фахівців, а останнім часом особливо активно. Цьому значною мірою посприяли результати розкопок таких спеціалізованих на металовиробництві поселень зрубної культурно-історичної спільноти (КІС), як Усове озеро на Сіверському Дінці (Березанская 1990) та Мосоловське на р. Бітюг (Пряхин 1996), які певною мірою стимулювали проведення масштабних археологічних робіт у міднорудних областях Східної Європи.

Розкопки пам'яток зрубної КІС на Каргалинському рудному полі Оренбурзької обл., РФ (Каргалы І—V), рудопроявів біля с. Михайлово-Овсянка на лівому березі Волги у південній частині Самарської обл., РФ (Матвеева, Колев, Королев 2004; Горашук, Колев 2004), біля с. Нове Усманово на р. Сок на північному сході Самарської обл. (Кузнецов, Петерсон, Мочалов 2005; Кузнецов и др. 2005), а також Картамиському рудопрояві на сході України істотно збільшили джерелознавчу базу з історії гірничо-металургійного виробництва, дали якісно новий матеріал для історичних узагальнень та висновків.

Для виникнення та функціонування в будь-якому регіоні світу повного комплексу гірничо-металургійного виробництва, перш за все, необхідна власна міднорудна база (Черных 1997). Дані геології свідчать, що Східна Європа дуже бідна на ці ресурси. Однак нечисленні давні гірничі об'єкти значною мірою порушені (а іноді повністю знищені) у пізніший час. У східноукраїнському регіоні — Донбасі — спостерігається ціла система чудово збережених об'єктів давньої виробничої діяльності (гірничі виробки, техногенні ділянки, спеціалізовані поселення гірників-металургів), яка за масштабами і вагомістю займає пріоритетне місце, а за збереженістю являє унікальну територію для вивчення історії давнього металовиробництва і Європи, і Євразії загалом (Бровендер и др. 2002).

Останнім часом з вивченням виробничої діяльності населення доби бронзи східноєвропейського Степу і Лісостепу важливого значен-

© Ю.М. БРОВЕНДЕР, В.В. ОТРОЩЕНКО,
А.Д. ПРЯХІН, 2010

ня набуває Донецький гірничо-металургійний центр — потужний осередок давнього гірництва, металургії та металообробки на півдні Східної Європи. Його виділення пов'язано з ім'ям С.Й. Татарінова, який спільно з геологами обстежив відомі рудопрояви Бахмутської улоговини, а завдяки знайденому біля копалень матеріалу, пов'язаному зі зрубною КІС, датував їх добою пізньої бронзи. На деяких пам'ятках, розташованих на території мідних рудопоявів Донбасу, він провів невеликі розкопки (Татарінов 1978; 1988; 2002).

Найвиразнішим серед пам'яток виробничої діяльності, виявлених у зоні донбаських мідних рудопоявів, є комплекс Картаміського археологічного мікрорайону, розташований біля с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. (Пряхин и др. 1996; 2003). Окремі пам'ятки цього мікрорайону (копальні Червоне озеро І—ІІ та техногенна ділянка), раніше були виявлені С.Й. Татаріновим (Татарінов 2003, с. 26—28).

Наукова цінність та вагомість цього історико-культурного та наукового об'єкта полягає в тому, що на обмеженій території, площа 3,2 га, розташовані пам'ятки, які репрезентують усі цикли найдавнішого металовиробництва — від видобутку мідної руди до виготовлення металевих виробів, а саме гірничодобувного, гірничо-збагачувального, металургійного та металообробного циклів.

До пам'яток мікрорайону входять три кар'єри, система підземних виробок, техногенна ділянка зі збагачення мідної руди, а також два поселення, спеціалізовані на металовиробництві. Слід нагадати, що попередні археологічні дослідження в зоні мідних рудопоявів Бахмутської улоговини торкалися здебільшого поселень, розташованих поблизу виробничих зон.

Від 2001 р. спільними зусиллями Інституту археології НАН України, Донбаського державного технічного університету та Воронежського державного університету на комплексі пам'яток Картаміського археологічного мікрорайону розгорнено стаціонарні польові дослідження, які з часом набули систематичного характеру (Пряхин и др. 2003; Толочко, Отрощенко 2005).

Картаміський рудопояв знаходиться на східному краю Бахмутської улоговини (північно-східному закінченні нижньопермських відкладів — $P1_{\text{кт}}$ (Q) Картаміської мульди — західної частини Калинівської синкліналі). Зруднення пов'язане з так зв. «сірою зоною», що складена пісковиками, алевролітами й ар-

гілітами переважно сірих тонів (на не вивітреній поверхні). Причиною цього є підвищений вміст вуглефікованої органіки, яка була осаджувачем сполук міді на дні водного палеобасейну. Пісковики, переважно кварцового складу з карбонатно-глинистим цементом, насичені рештками вуглефікованої палеофлори. Загальне падіння гірських порід на південь сягає 55—60° (за замірами на корінних виходах гірських порід). На східному фланзі Картаміського рудопояву фіксуються розривні порушення, які перетинають і зміщують рудну зону. Знахідки уламків пісковиків із чіткими дзеркалами сковання засвідчують прояв розривної тектоніки. В межах рудопояву простежено чотири рудних горизонти потужністю до 0,8 м і завдовжки до кількох кілометрів, репрезентованих тілами лінзоподібної форми суцільних та вкраплених руд (Лурье, Краснопевцева 1969). Мінеральний склад руд — халькозин, значно менше — борніт і халькопїріт. У зоні окислення розвинені малахіт та азурит.

Копальні Картаміського археологічного мікрорайону. Перш за все, привертає увагу масштабність відкритих гірничих робіт, яка була можлива завдяки виходу практично на поверхню рудних покладів мідистих пісковиків. Найбільшим за площею є кар'єр копальні Червоне озеро І (рис. 1). Він еліптичної форми і сягає розмірів 100 × 70 м (Отрощенко и др. 1997). Товщина розроблених порід більша, ніж 6 м (точну глибину виробки не встановлено через значні намули). Внутрішні схили кар'єру закріплено штучною кам'яною кладкою, яка перешкоджала його зсуву і розмиву. За попередніми підрахунками тут було видобуто понад 60 тис. т гірських порід, зокрема ґрунтів розкриття покладів (Бровендер 2005, с. 148).

Найбільше вражає подвійний кар'єр копальні Червоне озеро ІІ, витягнений вздовж краю пасма пісковиків по лінії захід—схід (рис. 1). Його більша східна чаша має розміри 145 × 30 м, а глибина сягає 8 м (без урахування наносів). Розміри західної чаші 76 × 35 м за глибини від 3 до 5 м. Поміж виробками існує залишений цілик-перетин завширшки понад 3 м, який, імовірно, свідчить про вклинення в цьому місці рудного тіла, а, можливо, був створений з метою зручного транспортування руди через кар'єр. Обсяг видобутої міднорудної породи становить понад 30 тис. м³ (Бровендер 2009, с. 106).

Третя відкрита виробка копальні Червоне озеро ІІІ (у формі овалу, орієнтованого в північно-східному напрямку) має розміри 40 ×

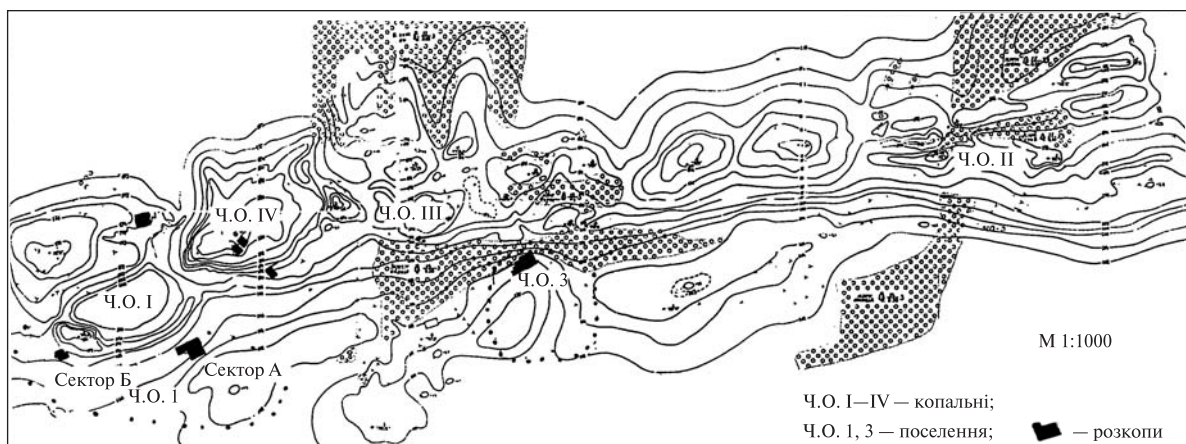

Рис. 1. План Картамиського археологічного мікрорайону

30 м за глибини 5 м (рис. 1), імовірний видобуток руди — приблизно 4 тис. м³ (там само).

Підземні виробки розміщено на гребені пасма пісковиків, і спершу вони фіксувалися на поверхні за лійкоподібними западинами діаметром до 8 м та глибиною до 2 м (рис. 1). Компактність їхнього розташування свідчить про застосування технології розробки невеликими вертикальними виробками у вигляді шахтових стовбурів (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 48), які, з метою циркуляції повітря, поєднувалися між собою вентиляційною збіркою (Бровендер 2009, с. 106). Деякі були з'єднані горизонтальними штреками (виробки 1 і 2). На глибині 3,8 м від поверхні біля південної частини шахтового стовбура простежено виритий під кутом падіння гірських порід (50—55 °) обшир (похилий стовбур шахти), заповнений червоною глиною. На деяких ділянках зафіксовано порожнини, що виникли внаслідок змиву дощовою і талою водою. Ширина обширу така сама, як і ширина південної стінки шурфу, що, можливо, змінюється з глибиною (Бровендер 2008, с. 65—66). Небезпека обвалу стелі та стінок, що виникла через відсутність кріплень, змусила припинити дослідження виробки 1 копальні Червоне озеро IV до організації тут безпечних умов праці.

Найбільше досліджена виробка 1. Є можливість стверджувати давнє її походження. Підставою тому є знайдене тут поховання давнього рудокопа. Його відкрито у південній частині вертикального стовбура, у своєрідній «кишені», заглибленій в корінну породу на глибину 2,7 м. Розміри могили 2,15 × 1,3 м. На дні ями в межах імітованої кам'яної скрині у вигляді поєднаних під прямим кутом двох стін із брил мідистого пісковика, що примикали до північної сторони ями, лежав скелет людини у скорченому стані

на лівому боці, головою на південний схід—схід. За спиною, біля черепа, лежала горщикоподібна посудина. Її слабопрофільовану шийку по периметру орнаментовано вдавленнями палички. На зовнішній стороні денця — зображення у вигляді солярного знака. На поверхні посудини зберігся червоний ангоб. Перед обличчям похованого було ребро тварини, стан якого не дозволяє виконати трасологічний аналіз. Привертає увагу той факт, що у посудині містилися шматочки збагаченої мідної руди, знайдені у значній кількості на техногенній ділянці копальні Червоне озеро I (Бровендер 2008а). Похований лежав під потужним кам'яним закладом, на якому виявлено посудину горщикоподібної форми, орнаментовану по тулубу трикутними вдавленнями. Компактно розташовані трикутники немов позначають кути ромбів. Серед каміння закладу виявлено значну кількість кісток жертвних тварин. Поховальний обряд і характер кераміки свідчать про належність похованого до носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури (Бровендер 2005; 2008).

Біля підземних виробок розташована виробнича ділянка для первинного подрібнення та сортування руди, а також відвал пустої породи зі щільно подрібненою гірничою масою. Площа відвалу складає декілька десятків квадратних метрів.

Техногенна ділянка копальні Червоне озеро I. В районі найбільшого кар'єру Червоне озеро I є велика техногенна ділянка, на якій здійснювалося збагачення руди. У межах дослідженої площі виявлено три стратиграфічні горизонти, які відповідають трьом періодам її функціонування. Знайдено тут і котловани виробничих будівель (Бровендер 2008а).

Особливу увагу привертає розташоване у північно-західній частині будівлі 2 скупчення

шматків мідистого пісковика, що має близьку до круглої у плані форму з відносно вільним місцем у центрі (виробничий комплекс 1). Серед каміння та переважно на поверхні рівномірно розташовувалися знаряддя з кісток тварин і кам'яні, пов'язані з гірничодобувною та гірничо-збагачувальною діяльністю. Комплекс дуже нагадує залишки порушеної часом наземної металургійної печі. Знайдено тут і шматочки деревного вугілля. Штучне перекриття виробничого комплексу значною кількістю знарядь свідчить про існування в Донбасі особливого виду давнього виробничого культу (Бровендер 2005, с. 18). Про культ гірничих знарядь говорить А.Х. Маргулан — дослідник давнього гірництва Джезказгану. У дослідженому ним регіоні на дні давніх виробок і в основі відвалів було знайдено обережно складені гірничі знаряддя — молоти-кувадла, великі кирки, клинни. Часто такі скупчення склалися з уламків кам'яних знарядь (Маргулан 2001, с. 56).

Дуже цікавим є так зв. рів-траншея, яка за стратиграфією є найранішою серед досліджених комплексів на техногенній ділянці. Рів простягався з південного заходу на північний схід на довжину більше ніж 12 м. Досліджений частково. Ширина 1,6—2,2 м, глибина 0,4—0,6 м. Рів заповнено перетертим техногенним піском мідистого пісковика, в товщі якого знайдено поодинокі уламки знарядь із каменю та кістки. Вражаючими знахідками, виявленими у заповненні рову, є чотири розвали горщиків, а також рештки дерев'яної чаші. Особливої уваги заслуговує конструкція, виявлена на дні рову. Конструкцію у вигляді кам'яної скрині складено з брил мідистого пісковика, орієнтовано по лінії північний схід—схід — південний захід—захід. Її розміри 0,6 × 0,4 м, висота брил, що утворюють скриню, до 0,2 м (Бровендер, Загородня 2007, с. 43).

Практично весь матеріал, знайдений на площі розкопу, є культурно цілісним. Про це свідчать однотипні вироби з каменю, кістки та кераміки (рис. 2—4).

Індикатором культурної належності пам'ятки є кераміка. Основна її кількість (90,8 %) належить до степанівського типу бережнівсько-маївської зрубної культури. Поодинокими тут є фрагменти кераміки катакомбної (1,1 %) і бабинської (4,6 %) культур, а також ранньої покровсько-мосоловської зрубної культури.

Всього на дослідженій площі техногенної ділянки у 204 м², за потужності культурного шару, який у деяких місцях досягав понад 1 м,

виявлено 445 фрагментів кераміки від 87 посудин, зокрема п'ять розвалів. Зауважимо, що така слабка насиченість культурного шару керамікою зумовлена специфікою пам'ятки.

Виявлено також велику кількість кістяних знарядь, серед яких десятки цілих і зламаних інструментів з ребер і лопаток тварин з характерною мідною зеленню — рудовидобувні копачки та знаряддя, які використовували у збагачувальному процесі, а також знаряддя з каменю — мотики, кайла, молоти, товкачі, рудоподрібнювальні плити, рудодробильне (рудотерне) каміння, чекани (Килейников 1996; 1997; 2005; Панковський 2005; Бровендер 2008) та фрагменти кераміки. Загальна кількість знайдених тут знарядь із кістки становить 287 екз., з каменю — 193 екз. (рис. 2; 3).

Металургійний цикл виробництва на техногенній ділянці виразно репрезентують шматочки шлакованого пісковика (3 екз.), шлаку (13 екз.), шлакованої кераміки (6 екз.), а також штейну (56 екз.). Штейн має пластинчасту форму завтовшки 0,2—0,6 см. Деякі його шматки повторюють форму придонної частини плавильної чаші.

Вивчення складу елементів у штейні дозволило Ю.П. Шубіну зробити висновок, що в ньому міститься значна кількість міді у вигляді крапель розміром до 5 мм. На його думку, високий вміст міді зумовлював необхідність подрібнення штейну для її видалення. Дослідник звертає увагу на дрібні вибоїни на рудодробильних, а у деяких випадках і на рудотерних плитах-платформах. Причину їхньої появи він пов'язує з подрібненням досить твердого матеріалу — штейну — на відміну від нетвердих халькозинових руд (Шубин 2005, с. 176). Зауважимо, що диференціювати рудодробильні та рудотерні плити (платформи) неможливо. Подрібнення та розтирання руди здійснювалося на одних і тих самих знаряддях — платформах. Різниця полягає в тому, що на одних більше простежуються сліди від подрібнення, на інших — їх заглажено у процесі розтирання руди.

Виявлення знарядь, а також «свідочств», що представляють усі основні етапи металовиробництва — гірничодобувний, гірничо-збагачувальний, а також металургійний — у межах однієї виробничо-техногенної ділянки дає підстави говорити про відсутність розподілу праці між мешканцями Картамиського мікрорайону (Бровендер 2005, с. 20). Аналогічний комплекс, який доповнюється даними з металообробки, маємо на поселенні Червоне озеро 3 (Бровендер 2006),

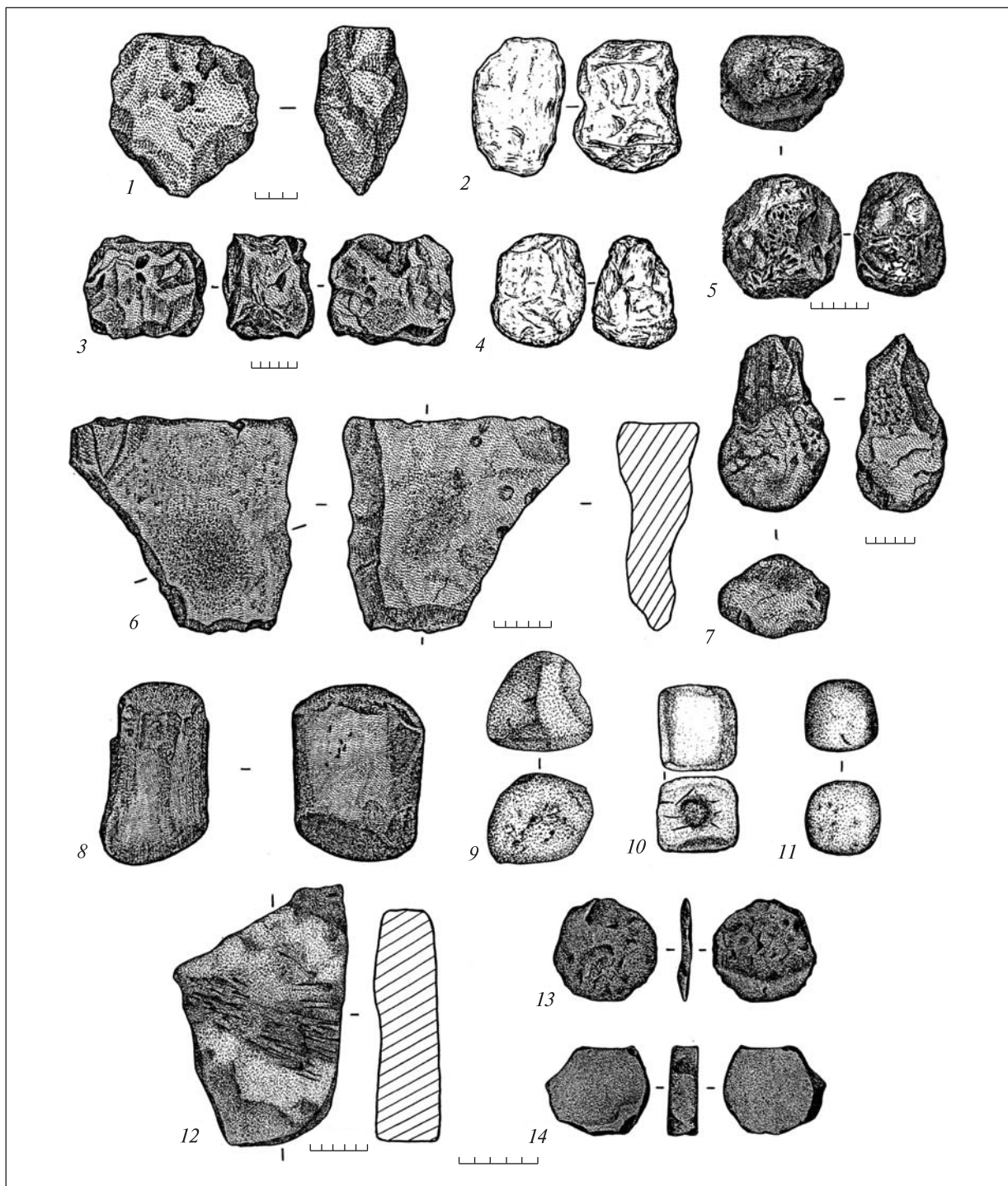

Рис. 2. Кам'яні знаряддя з техногенної ділянки копальні Червоне озеро І: 1 — мотика; 2—3 — прив'язні молоти; 4—5 — ручні молоти; 6 — рудодробильна (рудотерна) плита; 7 — товчак; 8 — чекан; 9—11 — рудодробильне (рудотерне) каміння; 12 — плита пісковика зі слідами ударів металевим знаряддям; 13—14 — диски

а також інших пам'ятках Донецького гірничо-металургійного центру — Вискрівка, Клинове, Пилицатине 1, Пилицатине 2 (Татарінов 2003), Мідна руда (Бровендер 2005б). Підсумок стає переконливішим при згадці серії знахідок, особливо пов'язаних з виробничим комплексом 1 будівлі 2 техногенної ділянки Червоне

озеро І, де металургійна піч була перекрита масивом кістяних гірничодобувних знарядь.

За кістками тварин отримано п'ять радіовуглецевих дат із техногенної ділянки копальні Червоне озеро І. Аналізи виконано у Київській радіовуглецевій лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України

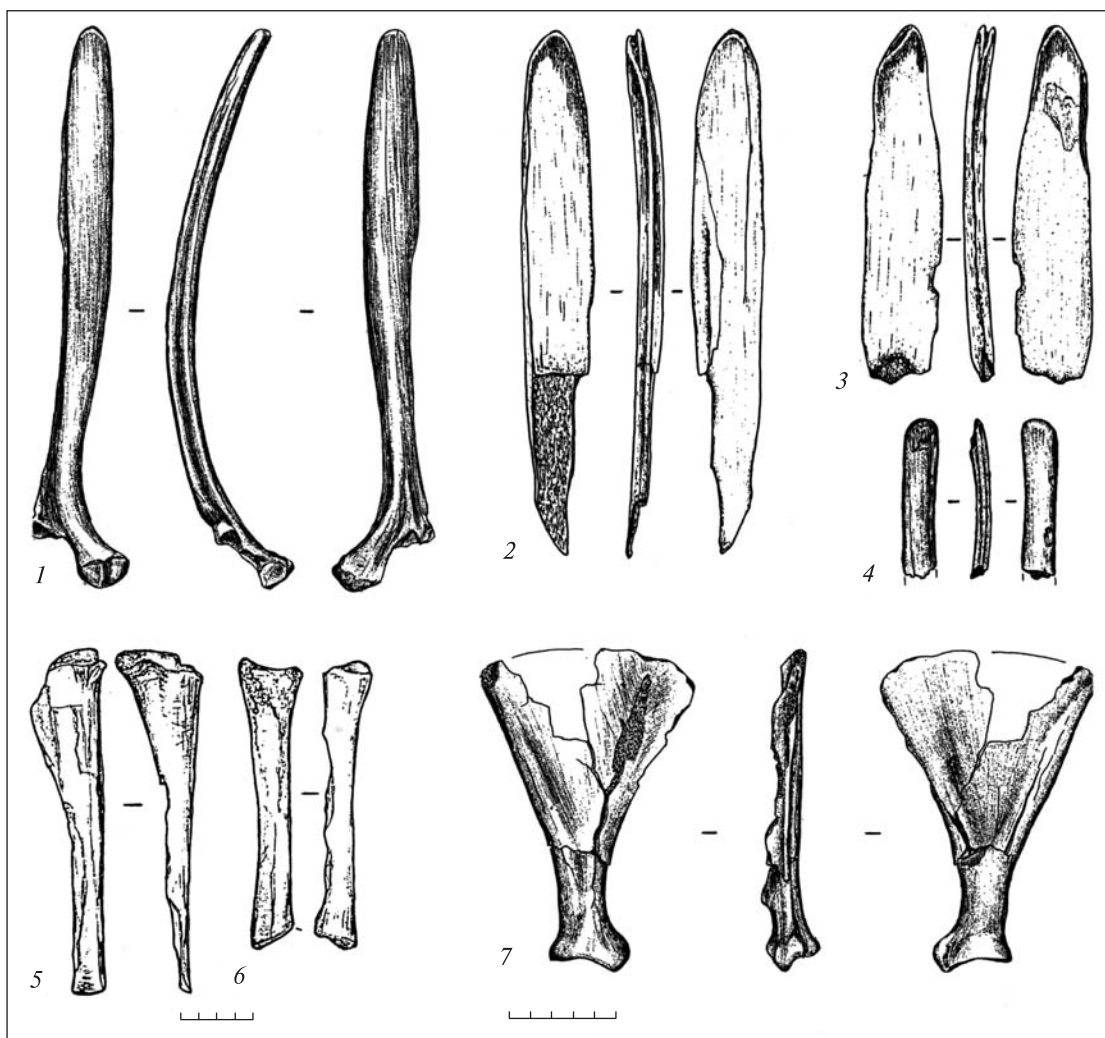

Рис. 3. Кістяні знаряддя з техногенної ділянки копальні Червоне озеро I

та Міністерства надзвичайних ситуацій України (аналітик М.М. Ковалюх). За середніми показниками калібровані дати вкладаються у XVI ст. до н. е. За ймовірності в одну сигму діапазон дат охоплює 1681—1447 рр. до н. е., а за ймовірності у дві сигми — 1741—1411 рр. до н. е. (Бровендер 2005, с. 19—20).

Поселення Червоне озеро 1. Одним із складових Картамиського гірничо-металургійного комплексу є поселення Червоне озеро 1. Воно розташоване біля копальні Червоне озеро I впритул до південного і південно-західного схилу відвалу порід (рис. 1).

На ділянці, дотичній до південного схилу відвалу порід копальні Червоне озеро I (сектор А), досліджено площу 352 м². На особливу увагу заслуговує комплекс кам'яних конструкцій, які зі сходу та півдня дугою огинали жертвну яму, в заповненні якої знайдено значну кількість кісток тварин. Яму перекривав потужний кам'яний заклад.

Шість кам'яних конструкцій на зразок скрині, розташовані з інтервалом 1—2 м, мають вигляд ям округлої форми, стінки яких укріплено вертикально поставленими плитами пісковика. Діаметр ям 0,6—1,2 м, глибина конструкцій 0,14—0,20 м. На дні однієї виявлено розвал нижньої частини посудини. Це дає підстави казати про дослідження ще одного комплексу, який ілюструє складну систему виробничих культів давніх гірників-металургів.

Культурно-хронологічну належність цієї пам'ятки визначає керамічний комплекс, який загалом відноситься до бережнівсько-маївської зрубно культури (рис. 5). Усього тут знайдено фрагменти від 40 посудин (зокрема вісім розвалів), серед яких виділяються чотири типи: банки, горщикоподібний посуд, горщики і блюда. Орнамент простежено на 12 фрагментах, він представлений відбитками мотузки, а також наліпним валиком гладеньким чи розчленованим вдавленнями палички,

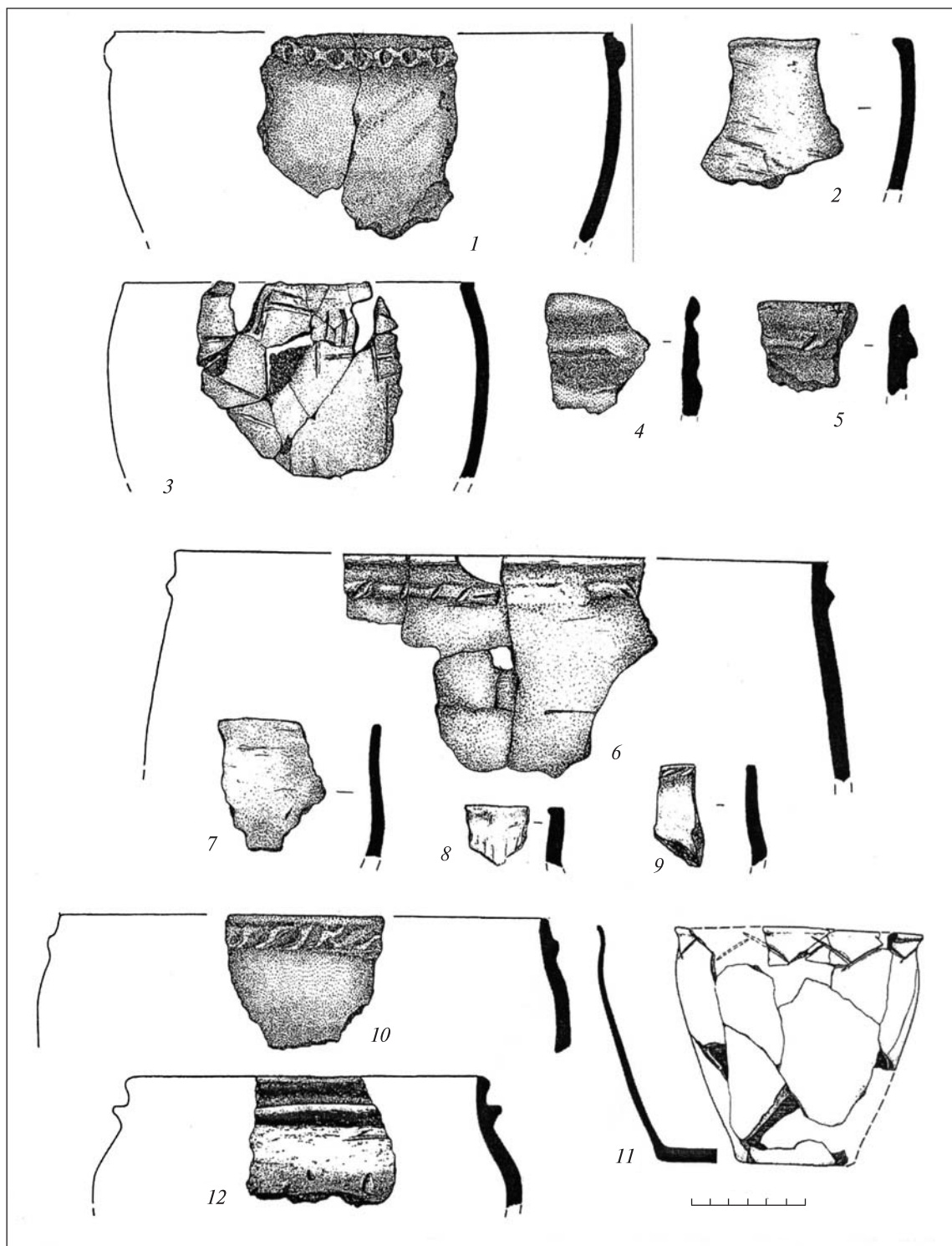

Рис. 4. Кераміка з техногенної ділянки копальні Червоне озеро I

скісними насічками, а також пальцевими за-
щипами. Валиковий посуд складає 9 екз. Зна-
хідки фрагмента вінця товстостінної посуди-
ни вовнистого типу (Шарафутдінова 1982),
орнаментованого масивним наліпленням ва-
ликом у вигляді скісних трикутників, розчле-
нованих вдавленнями з нігтем, а також фраг-
мента посудини, орнаментованої під вінцем

подвійним валиком, розвалу посуду, орна-
ментованого у верхній частині меандром, ви-
конаним відбитком мотузки, а ще прикраше-
ного під вінцем валиком з насічками, а по бо-
ковині — гладеньким валиком, свідчать про
ранній вік цієї пам'ятки, яка розглядається
нами в системі бережнівсько-маївської зруб-
ної культури.

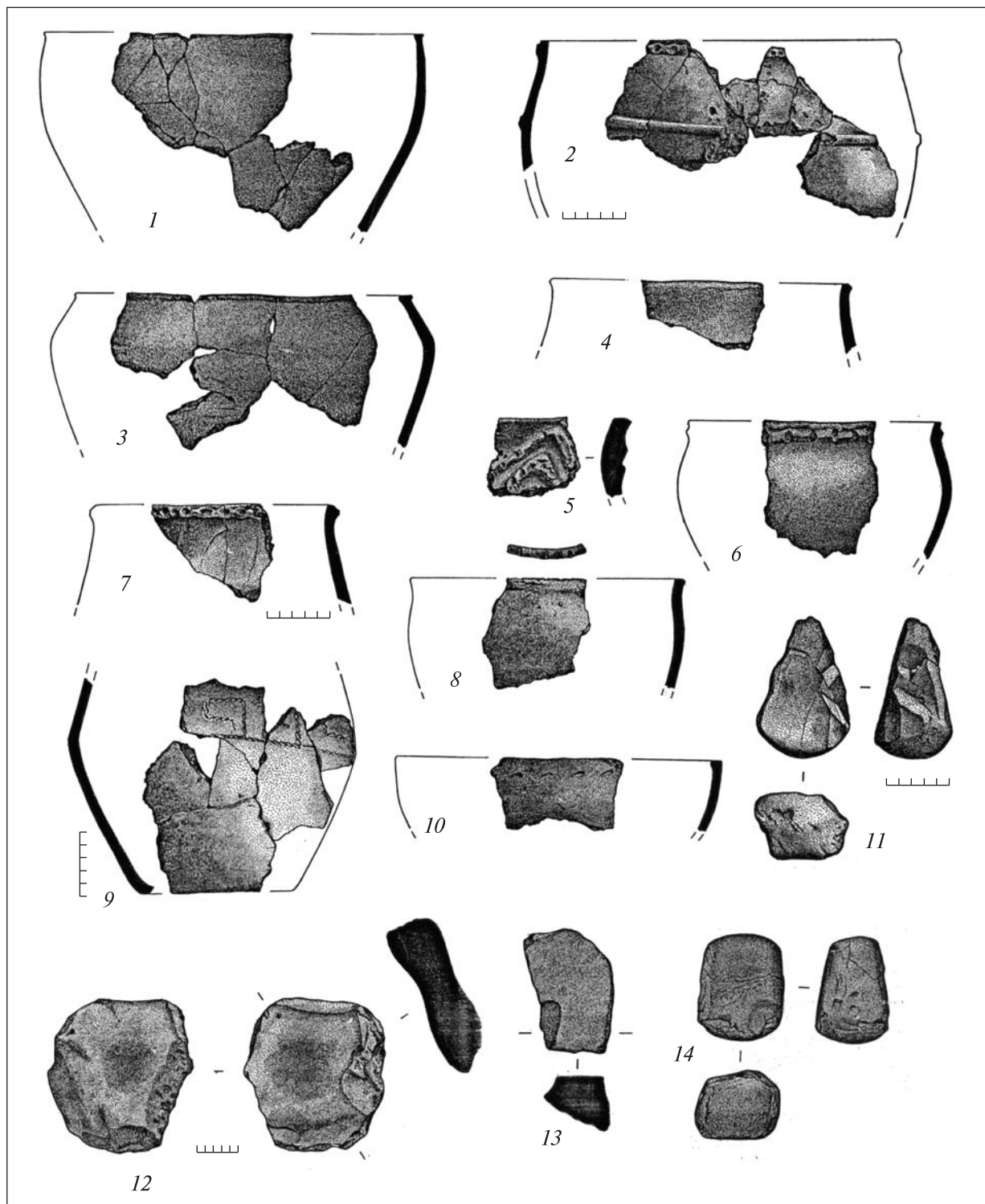

Рис. 5. Знахідки з поселення Червоне озеро 1. Сектор А: 1–10 — кераміка; 11 — рудодробильні (рудотерні) камені; 12 — рудодробильна (рудотерна) плита; 13 — уламок кам'яної ливарної форми; 14 — чекан

Кам'яні знаряддя (75 екз.) представлено виробами гірничодобувного циклу (мотики, кайло, молоти); гірничо-збагачувального (рудодробильні /рудотерні/ плити і таке само каміння); металургійного (совок); металообробного (ливарні форми, ковадла, чекани, абразиви) (рис. 5). Про функціонування тут металургійного циклу свід-

чать шматок шлакового пісковика та уламки кераміки (4 екз.), а також шматок шлаку та шматок штейну. Впадає в очі відсутність знарядь із кістки, які масово представлені на техногенній ділянці копальні Червоне озеро 1.

Заслужують на увагу результати розкопок ділянки поселення Червоне озеро 1, дослідженої

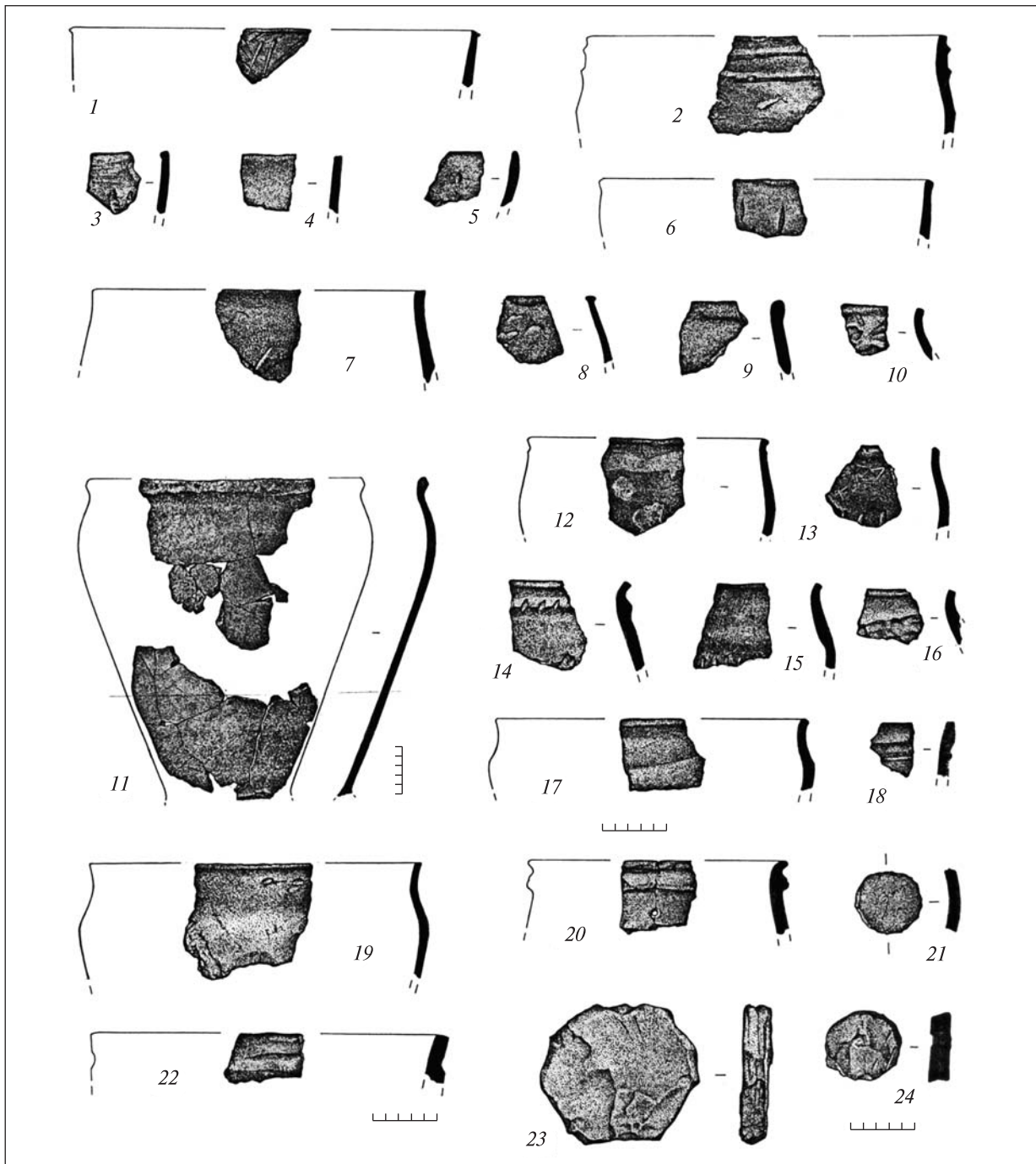

Рис. 6. Знахідки з поселення Червоне озеро I. Сектор Б: 1–20, 22 — кераміка; 21, 23, 24 — кам'яні диски

біля південно-західного схилу породного відвалу копальні Червоне озеро I, сектор Б (рис. 1).

У межах сектора Б, площа якого 75 м², виявлено будівлю 1. Це напівземлянка, заглиблена у ґрунт до 0,42 м (в материк до 0,20 м), за формою близька до квадрата, орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Її розміри 6,8 × 5,6 м. Дно коритоподібне, трохи понижувалося до центру. Стінки котловану укріплені камінням мідиного пісковика завширшки до 0,3 м в деяких місцях. На дні центральної частини бу-

дівлі виявлено нагромадження подрібненого каміння мідиного пісковика, серед якого фіксувалися вкраплення деревного вугілля.

За межами будівлі, біля її південно-західного рогу, знаходилась яма округлої форми, заповнена кістками тварин та уламками посуду.

За 4 м на північ від будівлі 1 знайдено жертвний камінь. Він має вигляд крупного шматка кварцитоподібного пісковика, на верхній площині якого чітко виражене заглиблення, яке до краю переходить у жолоб. Розміри ка-

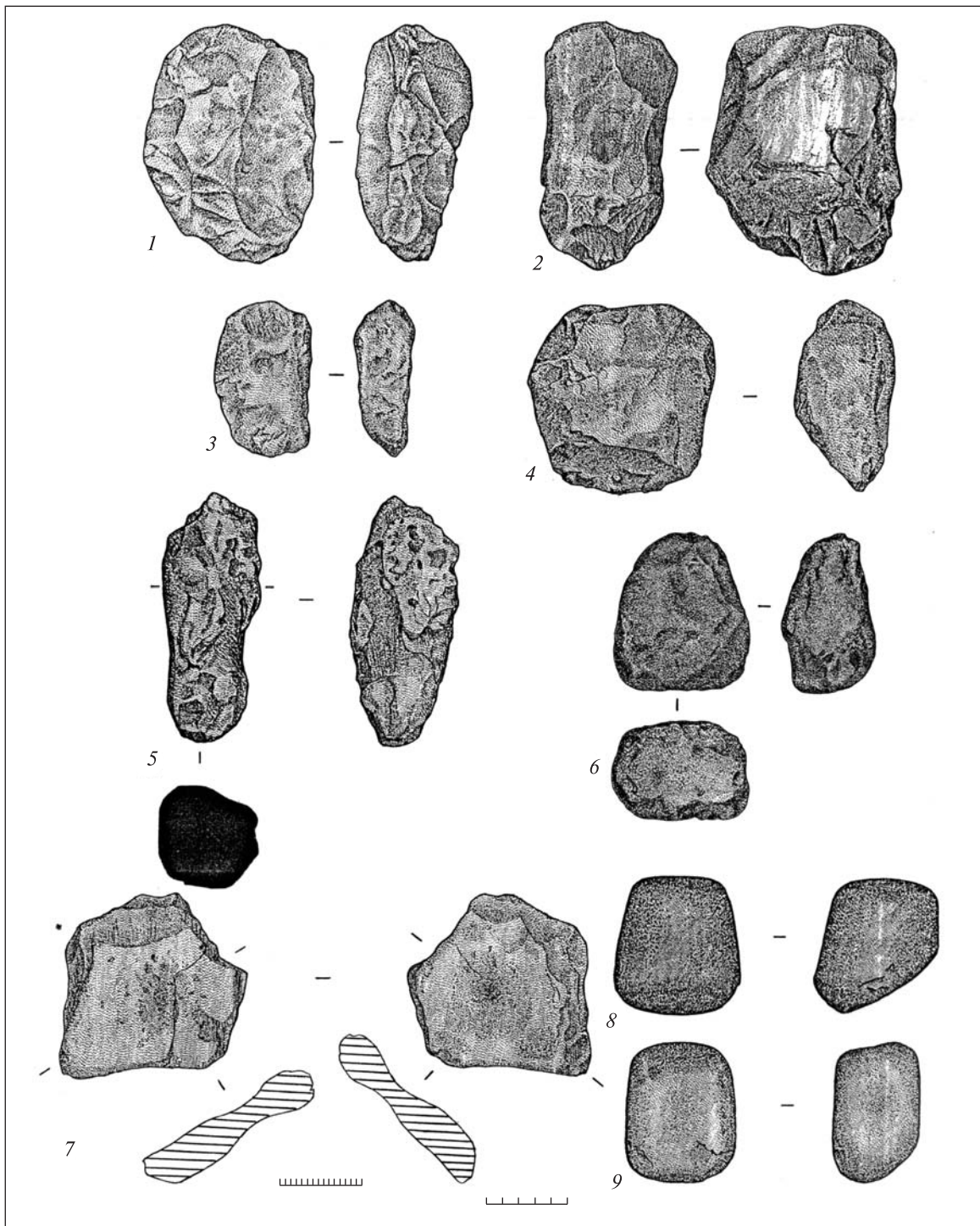

Рис. 7. Кам'яні знаряддя з поселення Червоне озеро 3: 1–3 — прив'язні молоти; 4 — мотика; 5 — кайло; 6 — товчак; 7 — рудодробильна (рудотерна) плита; 8–9 — чекани

меня $0,7 \times 0,5 \times 0,6$ м. Зовні він нагадує гірничодобувне знаряддя — прив'язний молот.

Знахідки, знайдені на площі цього розкопу, є культурно однорідними та пов'язані з населенням бережнівсько-маївської зрубної культури (рис. 6). Серед виробничого інструментарію тут виявлено знаряддя гірничодобувного циклу (мотика, молот) та металообробного (абразив).

Традиційними знахідками на пам'ятках Картамиського гірничо-металургійного комплексу є кам'яні диски. Не є винятком поселення Червоне озеро 1. Всього тут знайдено 14 дисків, зокрема в секторі А — 12, у секторі Б — два. Крім того, в секторі Б знайдено і керамічний диск.

Таким чином, матеріал, виявлений в процесі розкопок пам'ятки Червоне озеро 1, дав важ-

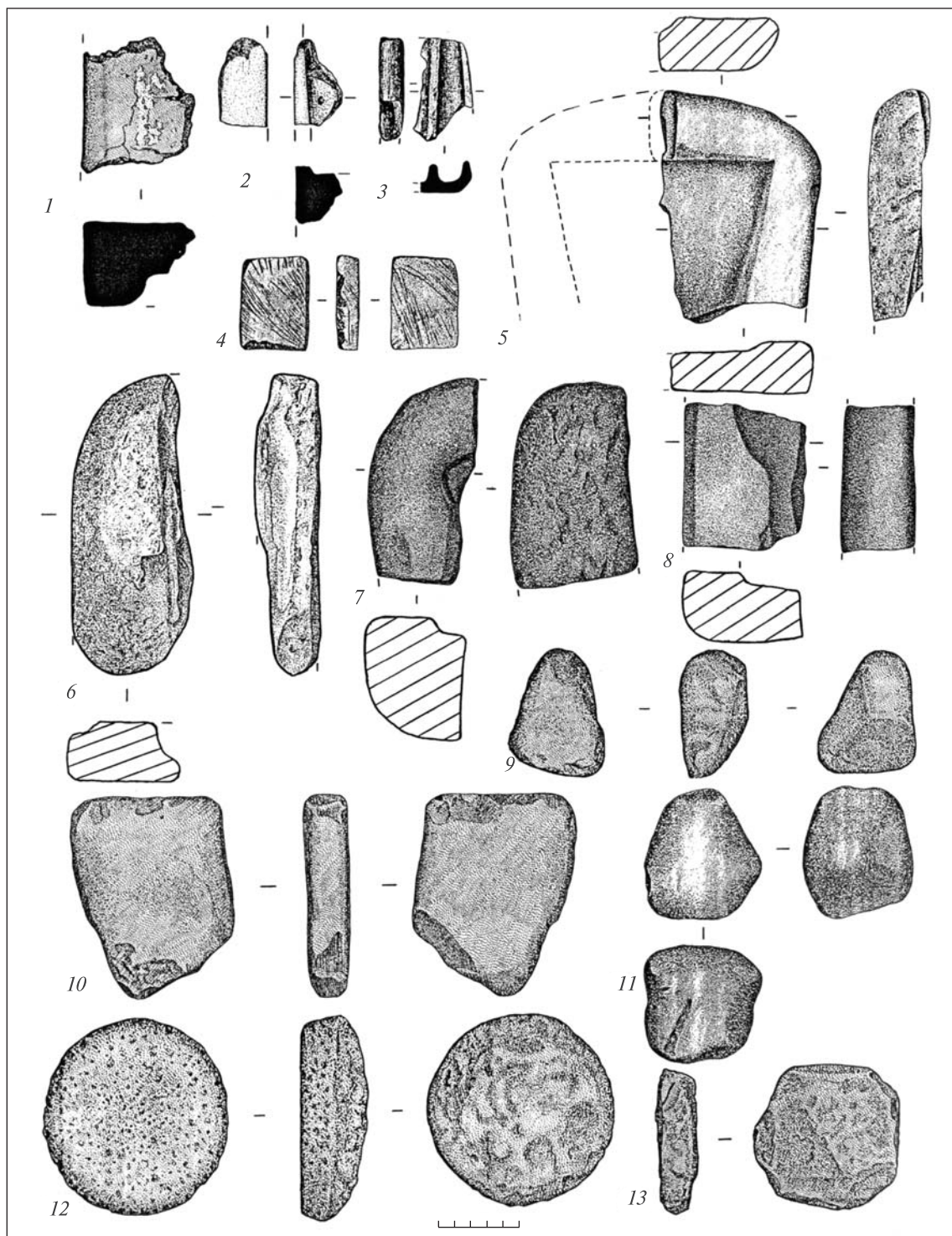

Рис. 8. Поселення Червоне озеро 3. Керамічні (1, 2) та кам'яні (3–13) вироби: 1 — уламок покритишки ливарної форми; 2, 3, 5–8 — уламки ливарних форм; 4 — талькова заготовка ливарної форми; 9, 11 — чекани; 10 — ковадло; 12, 13 — диски

лив і та винятково цінні свідчення виробничої діяльності населення бережнівсько-маївської культури зрубної КІС. Аналіз керамічного матеріалу дозволяє вважати його однією з найраніших пам'яток виробничої діяльності зрубної спільноти, досліджених біля копалень Бахмутської улоговини.

Поселення Червоне озеро 3. Однією з найвиразніших пам'яток виробничої діяльності Донецького гірничо-металургійного центру, яка дала яскраві свідчення металовиробництва доби бронзи, є поселення Червоне озеро 3 (Бровендер 2005а; 2006; Бровендер, Загородня 2007; Бровендер, Загородня, Ключева 2008).

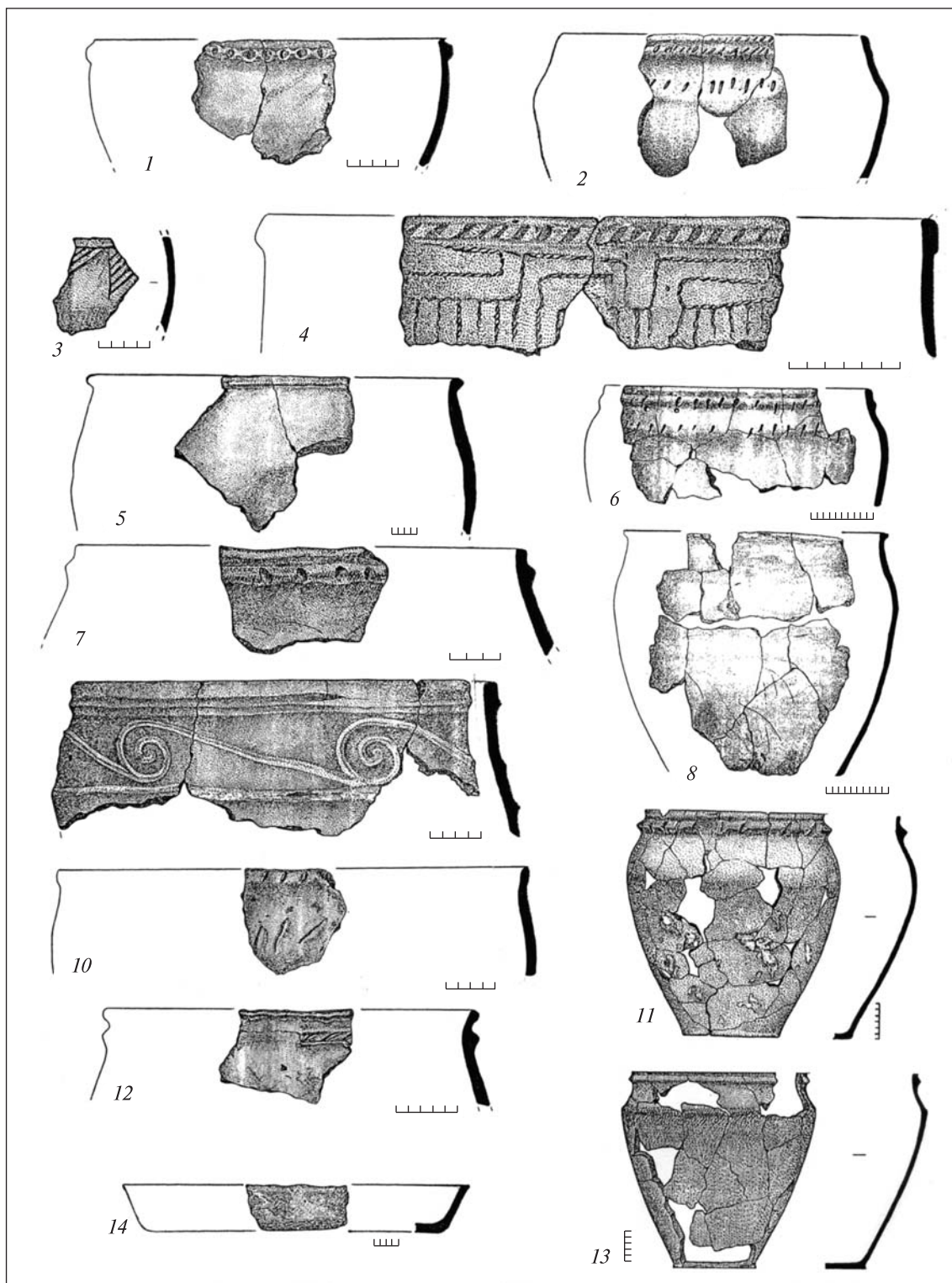

Рис. 9. Червоне озеро 3. Кераміка з будівлі 2

Поселення Червоне озеро 3 влаштоване в долині нині висохлої річки, за 300 м на південний схід від найбільшого кар'єру копальні Червоне озеро I і за 100 м на південний захід від копальні Червоне озеро III (рис. 1) (Бровендер 2005, с. 147; 2006, с. 129). За шість років тут досліджено площу 376 м² і виявлено три бу-

дівлі, які, очевидно, складають один житлово-господарський комплекс. Одна з них (житлова) мала кам'яний цоколь.

Центральне місце в комплексі займала будівля 1. З південно-західного боку до неї примикала будівля 2, а з південно-східного — майже симетрично до будівлі 2 — будівля 3. Є підстави

говорити про їхню синхронність, оскільки вони займали одну стратиграфічну позицію, а характер виявленого матеріалу, перш за все кераміка, дає можливість робити такі висновки. Площа будівлі 1 близько 30 м², будівлі 2 (виробничої) — близько 47 м², будівлі 3 — 37 м².

Найцікавішою є будівля 2, яка дала винятково важливі свідчення, перш за все, про організацію виробничої діяльності давнього населення зрубної КІС на території центру. Як свідчить матеріал, спеціалізація цього виробничого комплексу на металовиробництві є закономірною, оскільки він розташований біля копалень, причому на території одного з найбагатших рудопроявів у Донбасі. Тут знайдено свідчення гірничодобувного, гірничо-збагачувального, металургійного та металообробного циклів, тобто всіх складових системи металовиробництва (рис. 7; 8). Але найвиразніше тут репрезентовано сліди металургійного та металообробного циклів. Ця обставина не дивує, оскільки гірничодобувні та гірничо-збагачувальні знаряддя є масовими і на копальнях (Червоне озеро І), і біля них (техногенна ділянка копальні Червоне озеро І). На відміну від гірничодобувних знарядь, знайдених на копальнях, деякі зразки цієї функціональної групи на поселеннях практично не мають слідів спрацьованості, тобто фактично не використовувались у виробничому процесі. Тому є підстави вважати, що їх виготовляли безпосередньо на поселенні. На користь цього вказують і виявлені в котловані будівлі 2 численні уламки кварцитоподібного пісковика — сировини, з якої виготовляли ці знаряддя.

Наявність у будівлі 2 рудодробильних плит (платформ) зі слідами спрацьованості свідчить про функціонування тут гірничо-збагачувального циклу (рис. 7, 7). Однак, на відміну від техногенної ділянки копальні Червоне озеро І, де відходи виробничої діяльності призводили до утворення товстелезного шару перетертого мідистого пісковика (техногенного піску зеленуватого кольору), в будівлі 2 та навколо неї подібних відходів не зафіксовано. Вочевидь, тут здійснювали подрібнення значною мірою вже збагаченої руди, переважно сульфідних мідних руд (халькозину), які не дають такої кількості відходів, як вторинні окисні мідні руди (Бровендер 2006).

Однією з умов вдалого проведення металургійного циклу є ретельна підготовка рудного концентрату, і роль води набуває тут виняткового значення. Давній колодязь, який було знайдено в будівлі 2, дав відповідь на запитан-

ня, яке тривалий час залишалося відкритим: *«Де давні рудокони брали воду, якщо територія в зоні рудопрояву була практично безводною?»* (Татаринів 2003).

Збагачення водою руди на поселенні здійснювали у великих горщиках. Про це свідчить знайдений біля скупчення випалювальних ям розвал заглибленого у материк горщика, на денці якого виразно простежувалися залишки зцементованого рудного концентрату. В розташованих поряд випалювальних ямах, можливо, просушували та випалювали руду. Підготовлений до плавки рудний концентрат засипали в металургійну піч, залишки якої знайдено в районі західного рогу будівлі. Отриманий метал тут же надходив до подальшої обробки — лиття, кування, шліфовки, заточування.

Знахідки в будівлі 2 уламків ливарних форм (рис. 8, 1—8), виготовлених з різної сировини — глини, пісковика і тальку, тобто виконаних у різних культурних традиціях, мають принципово важливе значення через ту обставину, що надають інформацію про зв'язки давнього населення Донецького кряжа з населенням, яке мешкало і на прилеглий (Сіверськодонецьке лівобережжя, Приазов'я), і на віддаленій від нього території (Наддніпрянщина, Донщина). Йдеться, перш за все, про зв'язки ранньої бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжа з пізньою покровсько-мосоловською зрубною культурою Доно-Донецького регіону, а також з ранньою бережнівсько-маївською зрубною культурою Наддніпрянщини, комплекси якої І.М. Шарафутдінова відносить до так званого вовнистого типу — перехідного від бабинської культури до сабатинівської (Шарафутдінова 1982). Загальна кількість виробів, виявлених на поселенні Червоне озеро 3, становить 255 од.: кам'яних — 226, кістяних — 25, керамічних — 4.

Всього на поселенні Червоне озеро 3 знайдено фрагменти кераміки від 309 посудин (рис. 9). Найрозповсюдженішою є горщикоподібна форма (40,4 %), дещо менше банок (37,9 %) і горщиків (20,1 %). Незначну групу представлено мисками (1,6 %). Серед орнаментованої кераміки (42,7 %) виділяється валиковий посуд, частка якого від загальної кількості кераміки на поселенні складає 28,2 %.

Аналіз знахідок з поселення Червоне озеро 3 дає підстави розглядати весь зрубний матеріал у межах І-го періоду бережнівсько-маївської зрубної культури. Слід зауважити й на наявність тут поодиноких фрагментів бабинської, а

також ранньої покровсько-мосоловської кераміки (по 3 од., разом 2 %).

Досліджені на Картамиші виробничі комплекси бронзового віку не є рідкістю в зоні мідних родовищ Донбасу. Аналогічні їм відомі також на інших рудопроявах Бахмутської улоговини — Вискрівське, Кислий Бугор, Клинове (Татаринів 2003).

У підсумку зазначимо, що результати досліджень комплексу пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону дали винятково важливі свідчення щодо металовиробництва у населення бережнівсько-маївської зрубної культури, з діяльністю якого пов'язано найактивніший період функціонування Донецького гірничо-металургійного центру за доби бронзи.

Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990.

Бровендер Ю.М., Горовой А.Ф., Дорофеев В.Н., Отрощенко В.В., Пряхин А.Д., Шкурский Е.Ф., Шафранский В.Г. Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (Итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). — К.; Воронеж, 2002.

Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // Проблемы гірничої археології: Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 11—30.

Бровендер Ю.М. Картамыш: некоторые итоги и перспективы исследований // Мат-ли наукової конф. археологів і краєзнавців, присв. 75-річчю від дня народження Л.В. Бедіна. — Луганськ, 2005а. — С. 145—160.

Бровендер Ю.М. Обследование памятников эпохи поздней бронзы на рудопроявлении Медная руда // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли II-ї Луганської міжнар. історико-археолог. конф. — Луганськ, 2005б. — С. 90—94.

Бровендер Ю.М. Производственная постройка 2 поселения Червонэ озеро-3 // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации). — Воронеж, 2006. — С. 129—145 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 20).

Бровендер Ю.М. Копальня Червоне озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 64—69.

Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008а. — С. 184—203.

Бровендер Ю.М. Мідний рудник бронзової доби Картамиш // Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). — Донецьк, 2009. — С. 102—115.

Бровендер Ю.М., Гайко Г.І., Шубін Ю.П. Геологічні та технологічні особливості розробки мідних руд в стародавніх копальнях Картамиша // Проблемы гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 47—51.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Исследования на Картамыше в 2007 году // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р.: Тези доп. регіональної наук.-практ. конф. — Луганськ, 2007. — С. 41—46.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Формально-типологический анализ орудий металлопроизводства бережновско-маевской срубной культуры (по материалам памятников Картамышского археологического микрорайона) // Проблемы гірничої археології. Мат-ли VI-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2007а. — С. 52—68.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н., Ключева И.Н. Исследование памятников Картамышского горно-металлургического комплекса в 2008 году // Археологічні відкриття на сході України в 2008 р. Тези доп. наук.-практ. конф. — Луганськ, 2008. — С. 23—30.

Горащук И.В., Колев Ю.И. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайлово-Овсянка на юге Самарской области // Вопросы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2004. — 2. — С. 89—104.

Каргалы I; II. — М., 2002; III. — М., 2004; IV. — М., 2005; V. — М., 2007.

Килейников В.В. Трасологический анализ каменных орудий труда с рудника Червонэ озеро I // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). Мат-лы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. II. — С. 3—4.

Килейников В.В. Костяные орудия труда с рудника Червонэ озеро Картамышского рудопроявления // Пятьдесят сезонов археологов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 103—105 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 10).

Килейников В.В. Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления // Проблемы гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 80—84.

Кузнецов П.Ф., Мочалов О.Д., Петерсон Д., Попова Л., Семенова А.П., Кормилицын Д.В. Поиск следов горнорудного дела эпохи поздней бронзы в Среднем Поволжье (археологические работы в неисследованных районах Самарской области) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук — Самара, 2005. — Т. 7. — № 2. — С. 332—343.

- Кузнецов П.Ф., Петерсон Д.Л., Мочалов О.Д. Новые исследования рудных проявлений в лесостепном Заволжье (первые итоги начала работ) // Проблемы гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 113—118.
- Лурье А.М., Краснопецева Г.Н. Меденосность нижнепермских отложений Донбасса. — М., 1969.
- Маргулан А.Х. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. — Алматы, 2001.
- Матвеева Г.И., Колев Ю.И., Королев А.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайлово-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) // Вопросы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2004. — 2. — С. 69—88.
- Отрощенко В.В., Пряхин А.Д., Беседин В.И., Бровендер Ю.М., Саврасов А.С. Украинско-российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна // Пятьдесят сезонов археологов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 95—103 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 10).
- Панковський В.Б. Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного озера I // Проблемы гірничої археології: Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 189—192.
- Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. Кн. 2. — Воронеж, 1996.
- Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М. Некоторые результаты исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — С. 102—117 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 17).
- Пряхин А.Д., Саврасов А.С., Отрощенко В.В., Бровендер Ю.М. Обследование рудника на рудопроявлении Картамыш // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тез. докл. и материалы научн. конф. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 10—13.
- Татаринев С.И. Древний медный рудник «Выскривский» в Донецкой области // СА. — 1978. — № 4. — С. 251—255.
- Татаринев С.И. Сезонное жилище горняков-металлургов эпохи бронзы у с. Пилипчатино в Донбассе // СА. — 1988. — № 4. — С. 196—202.
- Татаринев С.И. Жилище бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе // Археологический альманах. — Донецк, 2002. — 10. — С. 209—214.
- Татаринев С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса. — Славянск, 2003.
- Толочко П.П., Отрощенко В.В. До комплексної міжнародної співпраці // Проблемы гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 4—5.
- Черных Е.Н. Каргалы. Забытый мир. — М., 1977.
- Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К., 1982.
- Шубин Ю.П. Предварительные результаты изучения археологических шлаков медеплавильного производства Бахмутской котловины Донбасса // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. — Алчевск, 2005. — С. 176—178.

Надійшла 20.08.2009

Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхин

КАРТАМЫШСКИЙ КОМПЛЕКС ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БРОНЗОВОГО ВЕКА В ЦЕНТРАЛЬНОМ ДОНБАССЕ

В статье опубликованы материалы многолетних стационарных исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Донбасса. Объектами исследований явились специализированные на металлопроизводстве памятники эпохи бронзы — рудники (Червонэ озеро I—IV), техногенный участок рудника Червонэ озеро I, а также поселения Червонэ озеро 1 и 3. Картамышский комплекс горно-металлургических памятников является одним из наиболее выразительных явлений древней производственной деятельности на территории Восточной Европы.

Yu.M. Brovender, V.V. Otroshchenko, A.D. Pryakhin

KARTAMYSH MINING AND METALLURGICAL COMPLEX OF THE BRONZE AGE IN THE CENTRAL DONBAS REGION.

The materials of many years stationary investigation of Ukrainian-Russian expedition at the Kartamysh ore deposit show in Donbas region are published in the article. The objects of research are metal production oriented sites of the Late Bronze Age — the mines (Chervone ozero I—IV), technogenic section of Chervone ozero I pit and also Chervone ozero 1 and 3 settlements. Kartamysh complex of mining and metallurgical sites is one of the most prominent in ancient metal production on the territory of the Eastern Europe.

М.В. Гречишкіна

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ О.І. ТЕРЕНОЖКІНА В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ (1929—1941 рр.)

Висвітлено процес становлення визначного археолога О.І. Тереножкіна та його внесок у середньоазійську археологію.

Ключові слова: О.І. Тереножкін, Середня Азія, Хорезм, Чач, Чуйська долина

Олексій Іванович Тереножкін (1907—1981) — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки, лауреат Державної премії УРСР, завідувачий відділом раннього залізного віку Інституту Археології АН УРСР (1949—1981 р.) є ключовою фігурою вітчизняної археологічної науки ХХ ст., «патріархом» українського скіфознавства. Проте його діяльність на теренах Середньої Азії мало відома широким колам. Період з 1929 р. до 1941 р. був дуже важливим не тільки у становленні О.І. Тереножкіна як вченого, а й знаковим для всієї археології Середньої Азії. Хоча дослідники не обходили цю тему (Иневаткина 2007; Скорий 2007), основну увагу вони приділяли загальному діахронному розгляду наукової діяльності О.І. Тереножкіна на теренах Середньої Азії, особливо акцентуючи увагу на результатах і впливу його розробок стосовно м. Самарканд. Опираючись на джерела особистого походження, зокрема щоденник О.І. Тереножкіна та епістолярну спадщину, його публікації, окреслимо головні результати діяльності науковця у Середній Азії.

О.І. Тереножкін розпочав археологічні дослідження Середньої Азії у 1929 р. То був знаковий час у розвитку археології в регіоні: науковці змістили увагу на пам'ятки доарабського періоду. У 1930-ті рр. було створено низку експедицій (Хорезмська, Термезька, Согдійсько-Таджицька), до складу яких входили не лише археологи, а й етнографи, архітектори, реставратори. Таке широке коло дослідників допомогло актуалізувати питання історичного розвитку Середньої Азії від моменту появи першої людини на цій території. Керівники та члени експедицій започаткували ту теоретичну і джерельну базу, на ґрунті якої відбувався

процес відтворення історичного розвитку регіону. В цей час над проблемами середньоазійської археології працювали М.В. Воеводський, М.П. Грязнов, О.Н. Бернштам, М.Є. Массон, С.П. Толстов, Г.В. Григор'єв, О.Ю. Якубовський.

Упродовж 1929—1934 рр. О.І. Тереножкін брав активну участь у дослідженнях на території Киргизії та Казахстану. Під час розвідки у Чуйській долині (1929 р.) він самостійно обстежував райони у передгір'ях Олександрійського хребта, де зафіксував 655 пам'яток — залишки міст, поселень і поховань різних історичних епох. Найдавніша пам'ятка — поселення Аламедин (за назвою р. Аламедин, на березі якої воно розкинулося) — розширила коло старожитностей усунського часу (Тереножкін 1935, с. 138—140). Дослідник також зареєстрував поховання цього часу, а також пам'ятки найдавніших рільників, мусульманського періоду (поховання в осуарії), рештки міст і фортець середньовічної доби. Як наслідок, уже в 30-х рр. на цій території проводили дослідження М.П. Грязнов і М.В. Воеводський, які користувалися результатами розвідок О.І. Тереножкіна (Тереножкін 1935, с. 139). Пізніше, у 1938 р., вчений запропонував історико-археологічну періодизацію старожитностей Казахстану та Киргизії з урахуванням матеріалів, отриманих під час розвідок. Створена ним хронологічна шкала розвитку стародавнього населення цього регіону від неоліту до пізнього середньовіччя зарекомендувала молодого дослідника не лише як талановитого польовика-археолога, а й історика-теоретика (Тереножкін 1938).

У 1930 р. О.І. Тереножкін здійснив ще одну розвідку в Киргизії по р. Талас, а у 1932—1933 рр. — по р. Урал (територія Казахстану) та у Південному Приураллі (Из жизни... 2006,

с. 98—99). Дослідження 1930—1933 рр. відомі лише за нотатками з особистого щоденника і не відображені в наукових публікаціях.

У 1934—1939 рр. дослідження О.І. Тереножкіна були тісно пов'язані зі старожитностями Хорезму. Вперше він потрапив туди у 1934 р. у складі експедиції під керівництвом М.В. Воеводського, що досліджувала пам'ятки південної частини області стародавнього іригаційного рільництва. Вивчення цього регіону в дореволюційний період тільки розпочалося і стосувалося переважно пам'яток мусульманського часу. Тому головним завданням у 1930-ті рр. став пошук та накопичення археологічних джерел у процесі польових досліджень для їх подальшої історичної інтерпретації.

У розвідці за маршрутом Хазараст—Хіва—Ізмұшир головним об'єктом розкопок було обрано городище Замахшар (Лівобережжя Амудар'ї). Як пізніше згадував науковець, на той час учасники експедиції не оцінили отриманих результатів і були дещо розчаровані: *«Так, в общем, не поняв истинных результатов своей работы, мы были обескуражены и недовольны. Мы не поняли, что в 1934 году нам удалось обнаружить в Хорезме памятники античной эпохи. Нам ошибочно казалось, что Хорезм не так интересен...»* (Із життя... 2006, с. 19). Проте вже 1937 р. О.І. Тереножкін повернувся до пам'яток стародавнього Хорезму і брав активну участь у новоствореній Хорезмській експедиції АН СРСР під керівництвом С.П. Толстова.

У 1937 р. дослідник здійснив розвідку пустельної місцевості між Гульдурсуном (радгосп поблизу руїн фортеці Уллі-Гульдурсун) та східними відрогами хребта Султан-уїз-даг (територія сучасного Узбекистану) для попереднього рекогносцирування. Тоді йому вдалося встановити, що за Гульдурсуном дійсно існувала значна зона руїн домусульманського періоду (Тереножкін 1940, с. 172). Це відкривало широкі перспективи для досліджень: *«Открывшиеся земли произвели на меня несравненно более сильное впечатление, чем район Замахшара. В полной сохранности здесь среди такыров и барханов возвышались не только крепостные стены и башни городов домонгольского времени, но и разбросанные на местности отдельные здания...»* (Із життя... 2006, с. 21).

Спочатку Олексій Іванович досліджував околиці м. Турткуль, потім провів розвідки біля с. Шурахан і м. Шаббаз. Він простежив стародавню меліоративну систему, а обабіч зафіксував значну кількість давніх руїн. Найдав-

ніші знахідки вчений датував першими століттями до н. е. (наконечники стріл кількох типів, знайдені поблизу гробниці Наринджан-баба та околицях Беркут-кала), а найпізніші — близькими до XIV ст., себто увесь масив пам'яток охоплював період щонайменше у 17—18 ст. (Тереножкін 1940а, с. 172). О.І. Тереножкін вважав ці знахідки надзвичайно важливими і для науки загалом, і для дослідників, які працювали в цьому регіоні: *«Попадались бронзовые наконечники стрел скифского типа, показывающие, что район был обжит и во второй половине I тысячелетия до н. э. На более глухих участках такыров встречались обломки керамики бронзового века. Это доставляло большую радость: удалось преодолеть барьер незнания, который ограничивал результаты экспедиции 1934 года»* (Із життя... 2006, с. 22).

Упродовж першого року експедиція дослідила райони Аяз-кала, Уй-кала, Піль-кала, Беркут-кала, Думан-кала, Тешик-кала. Спираючись на результати проведених робіт, вчений дійшов висновку, що Уллі-Гульдурсун і Ковад-кала є руїнами ремісничо-торгівельних містечок середніх розмірів (Тереножкін 1940, с. 169—172).

Обстеження і підйомний матеріал з руїн Аяз-кала 1, Аяз-кала 3, Піль-кала, двох фортець Кош-парсан навели вченого на думку, що вони належать до перших століть н. е. (Тереножкін 1940, с. 170—172). О.І. Тереножкін вважав, що до будівель V—VIII ст. у Хорезмі належать Беркут-кала, Тешик-кала, Уй-кала — великі чотирикутні замки, обнесені високою масивною стіною з круглими сторожовими вежами по кутках і вздовж стіни. Поза стінами розташовувалися залишки поселень, у яких, імовірно, жили ремісники. Простір між замками займали запусілі поля, зрошувані у давнину невеликим каналом. На полях він також знайшов багато решток будівель, що відрізнялися меншими розмірами. Вони належали простим рільникам, які жили не в селищах або кишлаках, а в окремих садибах поблизу своїх полів. Науковець вважав, що такий незвичний замковий характер архітектури було спричинено тривожними умовами життя.

Для з'ясування стратиграфії було закладено великий шурф на руїнах південної прибудови фортеці Беркут-кала і виявлено низку цінних знахідок (розбитий глиняний хум, глиняний кухонний казан, одна монета із зображенням царя, сліди офірування). Проте дійти значної глибини завадила небезпека руйнування давніх комплексів (Тереножкін 1940, с. 176).

Тоді ж були здійснені розвідувальні розкопки маленького замку 4 (VII—VIII ст.) поблизу руїн Беркут-кала, двох будинків X—XII ст. поблизу фортеці Гульдурсун та у комплексі руїн ранньомусульманського міста Наринджан, що частково зберіг ритуальні риси зороастризму.

Для вивчення антропологічних даних було розкопано дві ділянки цвинтаря біля Наринджан-баба. На одній знайдено мусульманські поховання. У могилі для небіжчика влаштовували нішу, отвір якої закладали великими глиняними грудками, а на поверхні із цегли-сирцю викладали прямокутний надгробок. Небіжчика клали у савані, головою на захід, у випростаному стані на спині чи лівому боці. Обряд поховання вказував на глибину проникнення мусульманської релігії у побут простого населення Хорезму впродовж X—XII ст. (Тереножкін 1940, с. 187). При подальшому вивченні цього регіону науковець дійшов висновку, що саме у X—XII ст. архітектурні споруди також набули змін — почали зводити невеликі будинки, стіни яких прикрашали рядами напівколон (гофрована обробка стін). Археологічні пам'ятки XIII—XIV ст. траплялися доволі рідко. Це, на думку О.І. Тереножкіна, відображало глибину кризи, що виникла внаслідок монгольського завоювання, після якого Хорезм так і не було повністю відновлено (Тереножкін 1940, с. 183—188).

У 1938 р., під час пішої розвідки, О.І. Тереножкін та С.П. Толстов у пісках між фортецею Беркут-кала й Наринджаном відкрили перші пам'ятки бронзової доби Хорезму. Знайдена кераміка була подібна до посуду зрубної культури Поволжя і вказувала на тісні зв'язки давнього населення Хорезму з носіями зрубної культури степової смуги Східної Європи, Казахстану та Сибіру (Толстов 1948а, с. 27).

У ході робіт експедиції у 1938 р. О.І. Тереножкін розкопував будинок 34 поблизу руїн фортеці Беркут-кала, що належав до часу переходу в забудовах від елліністичних форм до середньовічних (Толстов 1939, с. 188).

Олексій Іванович запропонував першу класифікацію хорезмських споруд XI—XII ст., що було надзвичайно актуальним на той час. Він виокремив чотири основних типи будівель: 1) прямокутної в плані форми із замковою огорожею та захисними вежами (розташовані на південь від Ковад-кала); 2) у формі видовженого прямокутника з багатограними баштами на двох кутах головного фасаду (будинок 1 на південному такирі біля Ковад-кала); 3) ви-

довжені прямокутні (будинки 4—5 на такирі на південь від Ковад-кала); 4) у вигляді двох прямокутних будівель, об'єднаних під прямим кутом (Тереножкін 1940а).

На основі матеріалів з археологічних розвідок та польових досліджень на теренах Хорезму вчений звернувся до теми хорезмського мистецтва, маловивченого на той час. Ще у 1909 р. поблизу селища Аніковське Чердинського повіту Пермської губернії було знайдено срібне позолочене блюдо, центральне поле якого займало детальне модельне зображення двоповерхового замку. Дослідники зарахували знахідку до пам'яток сасанідського мистецтва. Проте О.І. Тереножкін зазначав, що це зображення дало можливість реконструювати образ архітектури Середньої Азії. На його думку, забудови, архітектурно пов'язані із поданим на Аніковському блюді, знаходяться поблизу Беркут-кала і найближчою до них є житлова башта (кешк) замку Тешик-кала. «Блокоподібну» кладку, зображену на блюді, вчений пов'язував із потребами побудови масивних глинобитних споруд, що у подальшому поряд з іншими прийомами використовувалася для декоративного оздоблення фасаду замків та будинків. Після детального вивчення дослідник дійшов висновку, що блюдо має давньохорезмське походження. Доказом цього є схожість архітектурних даних, а також символів, зображених на ньому: півмісяць у верхній частині є типовою прикрасою корони царів Хорезму на монетах V—VIII ст.; тригранний шолом на вершнику в правому верхньому краї блюда повторюється на одній теракотовій статуетці воїна з руїн Джанбас-кала (за 25—30 км від Беркут-кала). Озброєні воїни були найулюбленішим мотивом у мистецтві давнього Хорезму. Свідченням цього є зображення на монетах домусульманського Хорезму, знайдених під час археологічних розвідок у 1937 р. (Тереножкін 1939).

О.І. Тереножкін також виділив три основні етапи гончарного виробництва у стародавньому Хорезмі. Вчений вважав, що перший період збігається у часі з елліністичним, другий — із закінченням владарювання хорезмських династій Афригідів, який позначився спадом рівня техніки і спрощеністю форм посуду. Домашнє виробництво не скоротилося, а, навпаки, набуло більшого розмаху. Науковець, послуговуючись етнографічними паралелями, вважав, що цією діяльністю займалися жінки. Це було пов'язано, насамперед, із глибокими змінами у соціально-економічному устрої, що проявилися у досить різкому скороченні культивува-

них земель. Зовнішні зв'язки керамічного ремесла Хорезму того періоду не розглядалися через брак опублікованих матеріалів з ближніх областей. Третій період — XII ст. — вирізняється відсутністю виготовленого вручну посуду, не помітно його і в комплексах X ст. При дослідженні зразків кераміки вчений звернув увагу, що посуд VI—VIII ст. і XII ст. має нерівне дно, що є наслідком роботи майстра на ручному гончарному крузі. Цього висновку вчений дійшов через проведення аналогій із сучасними ремісниками Хіви, Ургенча, Ташауза: коли вони формували велику посудину або блюдо, то робили це не на робочому крузі станка, а на насадженому на нього за допомогою шматка сирій глини глиняному випаленому диску більшого діаметра. Готову посудину знімали з круга разом із цим диском. Після просушування він легко відстає від диску, а на дні посудини залишаються незначні нерівності. Казани XII ст. ліпили таким самим способом, але на увігнутих поверхнях (Тереножкин 1940б).

У 1939 р. через непорозуміння з керівником Хорезмської експедиції О.І. Тереножкин покинув її. Припинивши таким чином дослідження старожитностей пустельних місцевостей Правобережжя Амудар'ї, вчений змінив коло своїх наукових інтересів і зосередив увагу на Согді та Чачі (Шаші) — областях стародавньої цивілізації у Середній Азії, які розвивалися на базі іригаційного рільництва.

У 1940 р. О.І. Тереножкин здійснював археологічний нагляд у ході будівництва Велико-го Ташкентського каналу (Тереножкин 1940в), відкривши пам'ятки, датовані від кам'яної доби до середньовіччя. Одним із найважливіших результатів цієї роботи стало виокремлення бургулюкської культури, що належала рільникам раннього залізного віку. Одночасно досліджувалися кілька поселень на берегах уроч. Бургулюк, але поховальні пам'ятки виявити не вдалося. Так само не вдалося точно встановити час її існування. Було вказано, що бургулюкська культура є старшою від ступеню Каунчи II, тому її спочатку було датовано III—I ст. до н. е., а згодом віднесено до IV—III ст. до н. е. Також траплялися пам'ятки каунчинської культури, яку виокремив у 1930-х рр. Г.В. Григор'єв, та поховання джунської культури. Під час будівництва каналу було розкопано також курганні й безкурганні поховання з могилами у вигляді катакомб. Але простежити форми вхідних ям не вдалося через прискорений темп робіт (Тереножкин 1979, с. 22—37). Пам'ятки VII—XII ст. були переважно пред-

ставлені поселеннями, керамікою і металевими виробами.

У 1940 р. О.І. Тереножкин провадив дослідження пам'ятки Ак-тепе поблизу Ташкента. Фортеця на той час мала вигляд високого пагорба чотирикутної форми. Над південно-західною частиною верхівка, подібна до чотирикутника, здіймалася на 21 м. Розкопки зосереджувалися на західному схилі. Тут, а також частково уздовж південного схилу, проводилася розчистка приміщень від завалів і глиняних забуток, прокладалися зверху донизу широкі траншеї для вияву сполучення приміщень, розташованих на різному рівні (Тереножкин 1941). Головну увагу було зосереджено на кільцевій галереї завдовжки 50 м. Приміщення були штучно забиті суцільною глинобитною кладкою. Через це розкопано лише незначну частину споруди. У дворі біля західної стіни розкрито майданчик площею 144 м². На ньому в нижньому будівельному горизонті було розчищено чотири кімнати з масивними, добротної кладки, глинобитними стінами, що поєднувалися між собою через отвори зі слідами дверних коробок.

На думку О.І. Тереножкина, Ак-тепе існував як житловий замок у період з VI по VIII ст. Пам'ятка, вірогідно, належала до володінь родової доарабської аристократії — декханів — і відносилася до тієї історичної епохи, коли ця територія входила до володінь царя Шашу, який підкорювався то великому тюркському каганату, то китайцям, а в певні періоди був майже самостійним. З арабським завоюванням життя у фортеці майже припинилося, і у XI—XII ст. замок вже розвалився і міг бути лише тимчасовим притулком для навколишнього населення.

Восени 1941 р. О.І. Тереножкина мобілізували до лав радянської армії, і до наукових досліджень він повернувся лише у 1945 р., зосередивши увагу на м. Самарканд.

Закінчуючи огляд досліджень О.І. Тереножкина у 1929—1941 рр. у царині археології Середньої Азії зазначимо, що цей період був дуже важливим і результативним у науковому житті вченого. Саме тоді відбувалося його становлення як польового дослідника, а матеріали розвідок та розкопок склали базу наукових розробок. За доволі короткий час О.І. Тереножкин працював на різних типах пам'яток — міста, поселення, фортеці, садиби, кургани, ґрунтові могили, осуарії тощо — і застосовував різні методики. Це надзвичайно збагатило молодого науковця та надало необхідний досвід у проведенні польових робіт, що повною мірою реа-

лізувалося при подальших дослідженнях таких складних пам'яток, як, наприклад, Афрасіаб в Узбекистані, Мелітопольський курган в Україні. Розробляючи певні теми, він, окрім археологічних джерел, залучав писемні свідчення давніх авторів, аналізував публікації попередників та сучасників.

У ті роки О.І. Тереножкін довелося розв'язувати різні проблеми. Для 1929—1934 рр. — це пошук пріоритетних місць для систематичних досліджень. У той період головним досягненням вченого стало введення до наукового обігу значної кількості нових матеріалів з археологічної спадщини Киргизії та Казахстану. Період 1935—1936 рр. не представлено його публікаціями, є лише запис у щоденнику про участь в експедиції А.Н. Бернштама на півдні Казахстану. Новим етапом у творчих пошуках дослідника був «хорезмський» 1937—1939 рр., який позначено не лише реєстрацією пам'яток, але й першими інтерпретаціями. Саме з цього часу пріоритетною для науковця стала тема середньовічної архітектури. На ґрунті отриманих матеріалів йому вдалося частково прослідкувати її розвиток та впливи різних традицій. Розроблена ним типологія середньовічних будівель Кара-Калпакії була дуже актуальною, оскільки

систематизувала значну кількість матеріалу. Крім того, вчений розв'язував інші проблеми, що органічно перепліталися з його головною тематикою, — питання мистецтва, керамічного виробництва тощо. Наступним етапом його діяльності став «ташкентський» 1940—1941 рр., коли О.І. Тереножкін продовжив дослідження середньовічної архітектури, акцентуючи увагу на фортеці Ак-тепе, яку планував вивчати протягом кількох років. Одночасно він працював при будівництві Великого Ташкентського каналу. Головним результатом цього дослідження стало відкриття бургулюкської культури, яка входить до кола так званих культур розписної кераміки доби пізньої бронзи—раннього заліза. У ході робіт було виявлено значну кількість археологічних пам'яток від кам'яної доби до пізнього середньовіччя, що дозволяло детальніше прослідкувати історичний розвиток цього регіону. Ці дослідження були перервані з початком війни, і після повернення з фронту О.І. Тереножкін до них не повернувся.

Без сумніву, в зазначений період вчений багато зробив для вивчення стародавньої історії країн Середньої Азії. Його дослідження, здобута джерельна база та ідеї стали основою для наукових розробок наступними поколіннями археологів.

Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). — К., 2006.

Иневаткина О.Н. Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция // Ранний железный век Евразии. — К., 2007. — С. 15—16.

Скорий С.А. Олексій Іванович Тереножкін — видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 3—10.

Тереножкин А.И. Разведки в Чуйской долине // ПИДО. — 1935. — 5—6. — С. 138—150.

Тереножкин А.И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии // ВДИ. — 1938. — № 1. — С. 204—216.

Тереножкин А.И. Рельеф «сасанидского» блюда и архитектурные памятники Хорезма // Искусство. — 1939. — № 2. — С. 121—125.

Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме // СА. — 1940. — 6. — С. 169—188.

Тереножкин А.И. Жилые постройки XI—XII вв. н. э. в Кара-Калпакской АССР // Известия УзФАН. — 1940а. — 7. — С. 58—73.

Тереножкин А.И. О древнем гончарстве в Хорезме // Известия УзФАН. — 1940б. — 6. — С. 54—64.

Тереножкин А.И. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале // Известия УзФАН. — 1940в. — 9. — С. 30—38.

Тереножкин А.И. Раскопки холма Ак-тепе близ Ташкента в 1940 г. // Известия УзФАН. — 1941. — 3. — С. 49—59.

Тереножкин А.И. Материалы бургулюкской и каунчинской культур в зоне Ташкентского канала // Древняя и средневековая культура Чача. — Ташкент, 1979. — С. 8—37.

Толстов С.П. Древнехорезмийские памятники в Кара-Калпакии (предварительные итоги археологических работ ИИМК АН СССР и КК АССР в 1938 г.). // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 172—199.

Толстов С.П. Древний Хорезм. — М.; Л., 1948.

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1948а.

Надійшла 29.09.2009

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ А.И. ТЕРЕНОЖКИНА В СРЕДНЕЙ АЗИИ (1929—1941 гг.)

В статье рассматриваются исследования А.И. Тереножкина в Средней Азии в 1929—1941 гг. Этому периоду его деятельности уделялось недостаточно внимания, чем и обусловлены актуальность и новизна. Исследованный материал позволяет проследить становление ученого, а также выделить круг его научных интересов. Рассмотрено три основных этапа: разведки в Киргизии, Казахстане, Узбекистане, главным итогом которых стало введение в научный оборот новых материалов. «Хорезмийский» этап — открытие ученым ряда памятников древнего Хорезма, изучение средневековой архитектуры региона, вопросов искусства, гончарного производства, периодизации; «ташкентский» — изучение особенностей средневековой архитектуры региона по материалам крепости Ак-тепе; археологические исследования ученого при строительстве Большого Ташкентского канала, в ходе которых была открыта бургулюкская культура, найдены и описаны памятники от каменного века до средневековья. В целом, А.И. Тереножкин внес значительный вклад в изучение древней истории стран Средней Азии, а его исследования, источниковая база и идеи послужили основой для научных разработок следующими поколениями специалистов.

М.В. Hrechyshkina

ARCHAEOLOGIC RESEARCH OF O.I. TERENOZHKIN IN THE CENTRAL ASIA (1929—1941)

The article views the research by O.I. Terenozhkin in the Central Asia since 1929 to 1941. This period of his activity has received insufficient attention which causes topicality and novelty. The material researched allows the author to trace the development of a scholar, and also to define a circle of his interests. Three main stages are viewed: archaeological prospecting in Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Uzbekistan, the main result of which was presenting the new materials to the scientific circles. On the «Chorasmian» stage the researcher discovered a number of sites of the Ancient Choresm, studied mediaeval architecture of a region, issues of art, ceramics, and division into periods. On the «Tashkent» stage he studied the peculiarities of mediaeval architecture of a region based on the materials of Ak-Tepe fortress. The last stage is the archaeological research of the scholar during the construction of the Great Tashkent canal, when Burguluk culture was discovered, and the sites dating from the Stone Age to the Mediaeval period were found and described. In general, O.I. Terenozhkin contributed a lot to the study of the ancient history of countries of the Central Asia, and his research, source base and ideas became the base for the scientific developments of the succeeding generations of scholars.

Ейкхоф М.

**«РОМАНТИКА 1001 НОЧИ» ЗА ВОСТОЧНЫМ ФРОНТОМ?
МИКРОИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РАСКОПОК
СС-АНЕНЕРБЕ В СОЛЕНОМ (Украина, 1943 г.)¹**

На основании изучения архивных материалов и опроса поданы результаты исследования трех курганов в с. Соленое (Украина), проведенных летом 1943 г. нидерландским доисториком Ф.С. Буршом.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Восточная Европа, Украина, Вторая мировая война, СС-Аненербе, раскопки курганов

Летом 1943 года нидерландский доисторик Ф.С. Бурш по приглашению окружного комиссара (Гебитскомиссара) Днепропетровска СС-Бригаденфюрера Клауза Селцнера и научной службы СС-Аненербе (нем. *Ahnenerbe* — насле-

ха Шиллера (FSU) в г. Йена. Автор выражает благодарность Norbert Frei, профессору новой и новейшей истории FSU, за гостеприимство, а также за безвозмездное сотрудничество следующим лицам: Luc Amkreutz, Arnold Andrea, Валентине Бекетовой, Karel Berkhoff, Marieke Bloembergen, W.J. de Boone, Е.Л. Фещенко, Я.П. Гершковичу, С.А. van Hees, Leon van Hoof, Uta Halle, Н. Капустиной, Achim Leube, Б.В. Магомедову, В.Н. Павлову, А.П. Супруненко, Л. Чуриловой, Leo Verhart, Simon Wynia. Особая благодарность — Paul van der Woerd за перевод статьи с нидерландского языка на русский, а также Нидерландскому институту военной документации (NIOD), который финансировал перевод.

¹ Данная статья написана благодаря субсидии «Talent» Нидерландской организации научного исследования (NOW), обеспечившей пребывание автора в качестве гостя-исследователя в 2005—2006 гг. в Историческом институте университета им. Фридри-

дие предков) организовал экспедицию в расположенное южнее Днепропетровска с. Соленое (о Селцнере см.: Hufen 1998; Berkhoff 2004, p. 39). Там он с июня по сентябрь раскапывал три кургана. Полностью следуя политике Аненербе, Бурш в своих исследованиях применял самые современные методы. В течение раскопок на него произвели сильное впечатление украинское население и культура. Однако к более близкому знакомству с местными жителями или сотрудничеству с украинскими учреждениями по археологическим исследованиям он не стремился. Конечной целью было и осталось с помощью археологических раскопок легитимизировать завоевание Украины Германией, а также применяемую там политику истребления населения.

В Западной Европе раскопки СС-Аненербе под Соленым вскоре забылись. В 1974 г. историк М.Н. Катер в книге об Аненербе заключил, что СС в Украине раскопок не производил (Kater 1974, s. 158). То, что на самом деле раскопки производили, показали исследования в Германии и в Нидерландах лишь в середине 90-х гг. (Hufen 1998; Eickhoff 2002). Оказалось, что документация и несколько находок из раскопок находятся на складе Государственного музея древностей в г. Лейден, т. е. в том музее, где Бурш работал консерватором (обзор находок см.: Noof van 1998). Эти материалы Бурш и его коллеги по окончании раскопок перевезли в Лейден для дальнейшей обработки. В 1944 г. в результате этого была опубликована статья (Bursch 1944), которая, однако, не упоминается ни в одном археологическом издании и, вероятно, осталась неизвестной.

В этой статье автор намерен изложить, что происходило вокруг раскопок СС-Аненербе в Соленом, и стремится опровергнуть доминирующие взгляды на эти раскопки, противопоставляя им украинские. С этой целью были проведены беседы, с одной стороны, с непосредственными и косвенными свидетелями из Соленого, с другой — с археологами в Киеве и Днепропетровске². При этом исходным пунктом является тот факт, что археологические реалии могут оказывать объединяющее или же разъединяющее действие в зависимости от на-

строения, умения и желания. В Европе XIX—XX вв. подобные процессы объединения и разъединения зачастую происходили в национальном контексте (Brather 2003; Diaz-Andreu, Champion 1996). Существовали и «контринтерпретации»: оценка археологических проявлений также происходила в региональных и сверхнациональных рамках и к тому же определялась политическими, культурными, этнически-расовыми или религиозными взглядами. Поэтому некоторые решили, что археологические места можно назвать *«sites of conflict in the construction of multiple pasts»* (Hodder 1998). Автор искал доказательства подобных конфликтов касательно курганов под Соленым, задавая следующие вопросы. В рамках какой исследовательской программы ими интересовался Аненербе? Как их оценивали в Советском Союзе местные жители и украинские археологи? Какой эффект на эту местную оценку и на украинские научные традиции оказал интерес СС-Аненербе? Можно ли говорить о взаимодействии, а если да — в каком плане?

Нидерландский археолог среди украинцев.

Во время пребывания в Украине Бурш писал отчеты о поездках для нидерландскоязычного нацистского журнала *De Waag* (Весовая). Отчеты имели анекдотический характер и описывали общество без евреев. Бурш не упоминал, что больше, чем за год до его прибытия, между 9 и 12 февраля 1942 г., в районе Соленого Einsatzgruppe согнала и расстреляла 49 евреев, в том числе 13 детей, 21 женщину и 15 мужчин (Круглов 2001, с. 294)³.

Характерен для взглядов Бурша отчет о его поездке на двухколесной запряженной лошаадьми коляске в обществе «нескольких» украинцев: *«Прежде всего, это мне дало возможность поближе наблюдать жизнь населения»*. Договорились выехать в сторону Днепра. По пути Бурш пообещал у «добропорядочных крестьян» и записал: *«С трогательной заботливостью старушка нам приготовила обед: густой русский суп с многими овощами, потом сложенные в треугольники блины со сметаной»*. Стало поздно и ясно, что до Днепра добраться уже невыносимо, и было решено вернуться. При возвращении в ту же хату их опять начали кормить. Бурш, наевшись прошлый раз, больше кушать не мог. Он записал: *«Из неудобного положения я спасся тем, что поднял обе руки вверх жестом, который все поняли и приняли общим смехом»* (Bursch 1943/39⁴, s. 620—621).

² Это Б.В. Магомедов и Я.П. Гершкович (Киев, ИА НАНУ, 29.05.2006 г.), Н. Капустина, Л. Чурилова, В. Бекетова (Днепропетровск, Исторический музей, 31.05.2006 г.), Е.Л. Фещенко (Соленое, Охрана памятников истории и культуры), В.Н. Павлов (Соленое, историк-краевед), А.П. Супруненко (житель Соленого) — все 1.06.2006 г. Автор благодарит переводчицу Андрею Арнольд.

³ Благодарю Анну Абакунову.

⁴ Поскольку речь идет, главным образом, о публи-

Бурш и его сотрудник де Бооне на веранде хаты в Соленом (авторские права принадлежат Государственному музею древностей, Лейден, Нидерланды)

Несмотря на понимаемый язык жестов, Бурш остался посторонним человеком, что ясно, прежде всего, с тех моментов, когда он сам непосредственно оказывался свидетелем немецкого террора. В одной из статей он упомянул расстрел немецкими властями «*нескольких непоколебимых партизан в нашей деревне*». Он удивился, что супруги расстрелянных унесли их тела «*вполне сдержанно*», не пустив слезу. Бурш, не пожелав или не сумев углубиться в психику этих женщин, заметил: «*Жесткий этот народ...*» (Bursch 1943/38, s. 596—597).

Именно потому, что Бурш находился среди украинцев, экспедиция в Украину произвела на него очень сильное впечатление и затронула основы его нацистского мировоззрения. В течение раскопок он вместе со своими сотрудниками — художником В.Й. де Бооне и переводчиком-фотографом Ф. ван Мером — жил в хате на главной улице Соленого, предоставленной им Гебитскомиссаром, о бывших жильцах которой ничего не известно. В записях Бурша упоминаются такие удобства, как центральное отопление, электричество, проточная вода, а также кухарка и кучер. Пребывая в Соленом, Бурш, как уже известно из отчета поездки на коляске, был под впечатлением украинских обычаев и традиций. Население он описал как «*интеллигентное, по внешности нам родное*» (Bursch 1943/24, s. 375). Но общение с местными совсем не потрясло

его вдохновленные расовым мышлением чувства превосходства, хотя могло бы быть иначе. Как показывают сообщения Sicherheitsdienst (SD, Служба безопасности), у немецких солдат уже зимой 1941/1942 гг. возникли сомнения в правдивости немецкой расистской пропаганды о русских и украинцах. Действительность за фронтом выглядела не так, как утверждала эта пропаганда. Население оказалось и дружелюбным, и одаренным, а к тому же воинственность Красной Армии внушала уважение. Тем не менее, находились и солдаты, не поддающие сомнению пропаганду (Wette 1994; Fetscher 2003), как и Бурш, что доказывают его частная переписка, а также научные и пропагандистские издания о раскопках. В сентябре 1943 г. он вернулся в Голландию, по собственным словам, «закаленным национал-социалистом»: его мировоззрение, соединяющее науку и национал-социализм, было лишь подкреплено археологическими, физически-антропологическими и этнографическими наблюдениями⁵.

Бурш как в статьях в *De Waag*, так и в частных письмах ссылался на основу нацистского мировоззрения, т. е. на ту мысль, что внутри человечества существовало расовое неравенство и что важнейшие культурные различия можно объяснить с расовой точки зрения. При встречах с местными жителями систематически вы-

кациях в *De Waag* 1943 г., через дробь указан номер (прим. ред.).

⁵ Bursch F.C. Lezing-Russische Reisindrukken // Год и место издания не указаны. Частный архив Ф.С. Бурша, папка IV.

давались расовые классификации. Таким образом было создано расстояние и подкреплено неравенство. О расовом составе украинцев Бурш в *De Waag* утверждал: «С расовой точки зрения население Украины смешано, но бросается в глаза сильный элемент северной расы, по крайней мере кажущийся европейским».

Бурш отличал четыре главных типа: народных немцев (Volksduitschers); тип, производящий «северное впечатление»; «монгольский» и с «татарской кровью» (Bursch 1943/30). Разные типы были им запечатлены с помощью этнографических портретных фотографий. Однако, наверное из-за нехватки времени, его подход не стал систематическим. Для него и его сотрудников узнавание расовых типов на практике осталось чем-то вроде настольной, хотя и не совсем невинной игры. Найденное между ним и украинцами родство Бурш мог игнорировать, поскольку нашел также расовое смешение. Поэтому все положительное, что он испытывал в Украине, он объяснял иностранным происхождением, как воздействие «северной расы».

Высокомерное отношение Бурша к украинцам подкреплялось колониальной системой отчета. Экспедиция Аненербе была поддержана так называемой Нидерландской восточной компанией (Nederlandsche Oostcompagnie, NOC) (Rost von Tonningen 1943; Barnouw 2004). Это созданное в 1942 г. нацистское учреждение вносило нидерландский вклад в так наз. «колониализацию» завоеванной нацистской Германией Восточной Европы, опираясь на примеры более раннего времени — того периода, когда Индийский архипелаг был колонизирован нидерландской VOC (Объединенной восточной компанией, Verenigde Oostindische Compagnie). Однако разработанную в 1900—1941 гг. в нидерландской Индии и направленную на долгосрочное воспитание аборигенов к самостоятельности так наз. этическую политику Бурш не воспринимал как призыв к руководству: согласно его взглядов, в Украине на управление народом требовалась твердая, справедливая рука (Bursch 1943/38). Сходство проявилось в иконографическом плане. Бурш и его сотрудники ходили в Украине в обычных белых льняных костюмах колониального стиля и тропических шлемах, что иногда приводило к неожиданностям: однажды на прогулке по окрестностям их оставила местная полиция, принявшая их за английских летчиков⁶.

⁶ Письмо Бурша к жене Емше из Соленого от 23.08.1943 // Частный архив Ф.С. Бурша.

СС-Аненербе и археология Украины. Не удивительно, что при Третьем рейхе страдало традиционное археологическое исследование немецкого до- и протоисторического общества. Идеалом национал-социализма являлась «gesellschaftbezogene» (поддерживающая отношения с обществом) наука, в связи с чем было стремление поставить археологические исследования в сверхнациональные германские рамки. Тем не менее, британский археолог-историк Триггер в 1989 г. в книге «History of Archaeological Thought» сделал вывод, что, несмотря на нацистский идеал построения нового мирового порядка, немецким археологам не удалось создать империалистическую археологию, хотя, тем не менее, они произвели экстремальный вариант уже существующей националистической археологии (Trigger 1989, p. 164). Однако такое представление о немецкой археологии до 1933 г. правдиво только отчасти. Германия в странах древности имела уже долгую традицию политически мотивированных археологических проектов явно империалистического характера, в которых одновременно главную роль играла научность. При археологических исследованиях в Италии, Греции и Османской империи Немецкий археологический институт (Deutsches Archäologisches Institut, DAI) применял самые современные методы раскопок (Marchand 1996, p. 75—115). При этом немцы считались «носителями культуры», обладающими большими правами на объект исследования — древние народы, чем нынешние жители тех стран, где производились раскопки (Fuhrmann 2006). И DAI направлялся не только в страны древности. В 20-е гг. была разработана программа по исследованию следов германских массовых переселений внутри Европы, от Испании до Украины (Fehr 2003, s. 226—227; сравни: Junker 1998). Кроме того, в период между Первой и Второй мировыми войнами Германия произвела «West-forschung» и «Ostforschung». В этом междисциплинарном исследовании германского характера находящихся вне Германии территорий, подтверждающем территориальные претензии в Западной и Восточной Европе, основная роль была уделена доистории (Adam, Bardiès 2001; Fehr 2003; Halle 2003; Eickhoff 2004; Leube 2004; 2004a; Gasche 2005). После 1933 г. эти традиции можно было продолжать без излишних содержательных изменений.

При Третьем рейхе практика археологии в особенности определялась двумя новыми, конкурирующими между собой учреждениями: Ведомством Розенберга (Amt Rosenberg) и СС-Аненербе (Bollmus 1970; Kater 1974). Последнее

учреждение, имеющее большее отношение к данной статье, в 1935 г. было создано в Берлине Рейхсфюрером-СС Г. Гиммлером, Рейхсбауэрн-фюрером Р.В. Даррэ и нидерландско-немецким языковедом Г. Виртом. Амбициозные и выборочные цели учреждения касались исследования, содержания и оживления как культурного, так и генетического наследия арийских предков. В деятельность учреждения, совпадающую на практике в основном с личными интересами самого Гиммлера, вошли, прежде всего, астрономия, индогерманистика, этнография, история и германская археология. В первые годы после создания учреждение под руководством В. Сиверса развивалось в научную службу СС. Археологическое отделение вскоре стало предметом гордости всей службы. Ведущие университетские доисторики, в том числе Г. Янкун, согласились произвести раскопки, в то время, как в другие области науки были привлечены в основном лица, считающиеся по тогдашним научным нормам лжеучеными (о Янкуне и его карьере см.: Mahsarski 2009). СС-доисторики считали, что, благодаря их вкладу, снизился псевдонаучный характер СС-Аненербе. Например, за несколько лет они добились увольнения из учреждения Вирта, воспринятого всеми как псевдоученого (Löw 2005).

После начала Второй мировой войны Аненербе опять изменилось: некоторые отделения занимались в концлагерях медицинскими опытами, в которых, по всем известным данным, доисторики СС-Аненербе непосредственно не участвовали. Однако и для них Вторая мировая война оказалась переломной. На оккупированных территориях они разработали археологическую политику, в рамках которой организовали в Восточной Европе «Sicherstellung» (заведение) культурных достояний. На самом деле речь шла об эвфемизме для хищения культурных ценностей, так как в основном те собрания или их части, которые считались германскими, были увезены (см.: Hufen 1998; Heuss 2002). После начала Второй мировой войны Янкун в качестве заведующего отделением по раскопкам (Abteilung Ausgrabungen) мог определять программу Аненербе по раскопкам (Steuer 2004, s. 465). Не давая ограничить национальными границами территорию его исследования, Янкун определил цель для археологов Аненербе: исследовать индогерманские корни европейских народов (Steuer 2001). После того, как Янкун в 1942 г. стал начальником Особой команды Янкуна (Sonderkommando Jankuhn), он получил возможность направить эту программу на архео-

Местное население Соленого, снимок Бурша (авторские права принадлежат Государственному музею древностей, Лейден, Нидерланды)

логию южной России и Украины. Особое внимание уделялось археологическому наследию викингов и южнороссийской готской империи, в том числе под Киевом и вдоль Днепра (Steuer 2004, s. 472, 487, 494).

Когда Бурш в феврале 1943 г. получил в Гааге приглашение Янкуна произвести раскопки в Украине, недалеко от Днепра, несомненно он почувствовал, что сбылась мечта⁷. Он получил возможность приобрести знания о доистории территории, к которой долгое время голландцы не имели доступа и которая, по содержательным профессиональным причинам, была ему и его близким коллегам дорога. Эти причины касались вопроса о происхождении доисторического нидерландского «народа кубков». Доисторики, работавшие в первой половине XX в. в Государственном музее древностей в Лейдене, долгое время придерживались мнения, что этот «народ кубков» произошел из южной России (Remouchamps 1923; Holwerda 1925, s. 43—

⁷ Письмо F. Mai к H.E. Schneider от 11.02.1943 // Bundesarchiv, Berlin, 2180—515.

Босоногие каторжники с тачкой-самосвалом (авторские права принадлежат Государственному музею древностей, Лейден, Нидерланды)

53). Вовлеченность Янкуна в СС-Аненербе совсем не мешала Буршу, который уже в сентябре 1940 г. решил сочетать свою археологическую деятельность с политической в пользу национал-социализма. На основе научных до- и протоисторических знаний им было развито идеализированное представление о прошлом, в котором центральное место занимало расово чистое общество, которое было для него утопическим идеалом. Частично потому, что в начале 30-х гг. занимаясь два семестра в Германии, он думал, что лишь национал-социалисты в состоянии осуществить этот идеал (Eickhoff 2003, s. 257—272).

Сотрудник Бурша де Бооне в 1996 г. об исследовании в Соленом упомянул: «Того, чего искали, мы не нашли»⁸, что в своем отчете о раскопках в 1944 г. отметил и Бурш. Он писал, что «естественно» он интересовался следами «наших германских предшественников», в особенности готов и викингов. Но по структуре и содержанию (могилам и посуде) исследуемых курганов он вскоре понял, что это ему не удастся. Оказалось, что курганы были бронзового века и в одном находятся скифские останки. Хотя ему было трудно скрыть свою разочарованность, Бурш, оптимистичный как всегда, говорил о «перспективных достижениях», так как можно было связать находки с европейской культурой кубков. Отталкиваясь от существующих

уже давно у лейденских коллег представлений о том, что культура кубков пришла с востока на запад, он утверждал, что движение шло в противоположном направлении. Ссылаясь на недавнее немецкое нашествие, спровоцировавшее его раскопки, он заявил: «В растерянности великого южнороссийского пространства, фактически предоставлены самим себе, вымирали носители культуры кубков, европейцы и, вероятно, люди северной расы, веками, практикуя земледелие и скотоводство, наверное оттого, что они, будучи немногочисленными, вошли в оригинальное монгольское население. Очевидно, все снова и снова для южной России оправдывается: не ex oriente, но ex occidente lux!» (Bursch 1944, s. 9, 24, 26).

Таким образом, Бурш отошел от традиционных лейденских взглядов и приблизился к украинской программе исследований Янкуна. К подходу Янкуна также подключились избирательные научные интересы Бурша, открыто различающего находки первого ранга (т. е. германского происхождения) от материалов второго ранга (т. е. другого происхождения). К тому же выводы Бурша служили опорой позиции Гиммлера в том, что в доисторическое время российские территории изначально были населены северогерманскими племенами, которые потом смешались со славянским населением, тем самым потеряв свою лидирующую роль (Kroll 1998, s. 227). Относительно того, что поворот во взглядах Бурша на происхождение «народа кубков» был уступкой или следствием давления со стороны Янкуна

⁸ Интервью W.J. de Boone, Гардерен (Нидерланды), 9.05.1996.

или других сотрудников СС-Аненербе, данных нет. Наоборот, Бурш со стороны заказчиков испытывал поддержку и поощрение. Его отношения с Янкунм носили дружески-коллегиальный характер. По пути в Днепропетровск, остановившись в Берлине, они, так по крайней мере Бурш писал супруге, «очень уютно поужинали»⁹. Контакты поддерживались и в Украине. Известно, что Янкун посетил раскопки под Соленым. Даже после того, как у Бурша установили желтуху и с конца июля до начала августа в течение 16 дней его лечили в больнице Днепропетровска, и там его посетил Янкун¹⁰. Такой ход дел проливает иной свет относительно традиционного взгляда на СС-Аненербе, а именно, что в этой организации доисторики, делая мелкие уступки идеологии, создавали себе пространство для объективного исследования (Kater 1974, s. 73—74). Здесь Бурша и Янкуна, скорее, можно назвать активными научными участниками в новой политической системе, представляющей им как великолепный расовый проект.

Исследование курганов под Соленым. В то время, как Бурш в начале июня начал исследовать три кургана под Соленым, и он сам, и его СС-заказчики ожидали, что самый крупный из них лишь по впечатляющему размеру обязательно окажется германским. Это убеждение выросло из идеи, что немецкое расширение в восточном направлении было предназначено природой и повторяет передвижения народов прошлого.

Три исследованных кургана были частью комплекса, состоявшего примерно из 50 насыпей. Самый крупный был высотой 4,5 м и 35,0 м в диаметре. Перед коллективизацией этот курган был собственностью местного попа и поэтому назывался Попова Могила. Сам Бурш раскопки закончить не мог. 18 сентября 1943 г. их пришлось прекратить из-за того, что Красная Армия слишком близко подошла к Соленому. Его сотрудник де Бооне утверждал, что буквально было слышно фронт¹¹.

Для раскопок Бурш имел в распоряжении 20 украинских каторжников. В течение раскопок их число сократилось до девяти по неупомяннутым Буршом причинам. После войны, во время его судебного дела в Голландии, Бурш заявил, что охранники каждое утро приводили, днем охраняли и вечером отвозили каторжников в лагерь,

⁹ Письмо Ф.С. Бурша к жене Емше. Берлин, 19.05.1942 г. // Частный архив Ф.С. Бурша, папка IV.

¹⁰ Письмо Ф.С. Бурша к W. Goedhuys от 5.08.1943 г. // Частный архив Ф.С. Бурша, папка IV.

¹¹ Интервью W.J. de Boone, Гардерен (Нидерланды), 9.05.1996.

им не описанный¹². Заключенные, в том числе и молодые девушки, работали по 12 час. в день. Бурш также рассказал, что Герц, Ortskommandant Соленого, не разрешал их обижать, тем более бить. Они работали «*лопатой, которую голой ногой должны были вдавливать в жесткую глину*»¹³. Бурш также упомянул, что каторжники обычно были в хорошем настроении и пели грустные песни (Bursch 1943/41; 1944, s. 11—12).

Нынешним местным жителям известно, что немцы раскопали три кургана. Самый крупный ранее был виден из села. По всей видимости, копали каторжники, которых увозили на работу рано утром и забирали очень поздно¹⁴. Также был передан тот факт, что каторжников содержали в подвале здания немецкого Ortskommandantur¹⁵. Сельских жителей не допускали к месту раскопок¹⁶, что впоследствии обросло слухами: даже рассказывали, что там ищут золото¹⁷. Местное население, конечно, интересовало раскопки: после того, как в одном из курганов нашли детскую могилу, там ночью были возложены цветы, упомянул Бурш. Видимо, то значение, которое придавало кургану Аненербе, деревенским жителям было неизвестно. Исчезнувшая в настоящее время насыпь является *lieu de mémoire* о немецком присутствии в Украине. Один очевидец даже назвал холм местом уничтожения евреев¹⁸.

После 1943 г. крупный курган, прорытый двумя траншеями и с тех пор называемый Разрытая Могила, больше не трогали. В середине 50-х гг. он был санирован, чтобы освободить поле для кукурузы. Несколько десятилетий спустя территория стала использоваться для земледелия, что в направленном на прогресс Советском Союзе часто встречалось¹⁹. Данные о раскопках не сохранились ни в краеведческом

¹² Бурша 1 марта 1948 г. приговорили к пяти годам с учетом предварительного заключения. Его условно выпустили 1 сентября 1948 г. после двух лет и пяти месяцев заключения. См.: Дело Ф.С. Бурша // Центральный архив особого судопроизводства Национального архива (Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Nationaal Archief) в Гааге.

¹³ Bursch F.C. Лекция «Russische Reisindruckken» 5 и 7 // Частный архив Ф.С. Бурша, папка IV.

¹⁴ Интервью с А.П. Супруненко — жителем Соленого, которому в 1943 г. было 17 лет, 1.06.2006 г.

¹⁵ Интервью с В.Н. Павловым — историком-краеведом, Соленое, 1.06.2006 г.

¹⁶ Интервью с А.П. Супруненко, 1.06.2006 г.

¹⁷ Интервью с В.Н. Павловым, 1.06.2006 г.

¹⁸ Интервью с А.П. Супруненко, 1.06.2006 г.

¹⁹ Интервью с Е.Л. Фещенко, Охрана памятников истории и культуры, Соленое, 1.06.2006 г.

музее Соленого, ни в Историческом музее Днепропетровска²⁰. В этом, наверное, сыграло роль то, что устроенный Ведомством Розенберга в ноябре 1942 г. в Киеве как начальник украинского Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte (Национального института по до- и протоистории) археолог Р. Штампфусс не разрешил Буршу изучать коллекцию музея последнего. Штампфусс обиделся за то, что он лишь «auf Umwegen» (косвенно) узнал, что Бурш по заказу СС производит раскопки в Украине²¹. По крайней мере, Бурш не успел узнать о том, что созданный в 1849 г. Исторический музей в Днепропетровске имеет традицию раскопок с 1837 г.²², как и не узнал о крупномасштабном исследовании, произведенном в 1930-е гг. под руководством Дмитра Яворницкого в долине Днепра перед постройкой ДнепроГЭС (Tallgren 1936, s. 138, 144; Капустіна 1999).

Группа европейских археологов в 1930-е гг. с интересом наблюдала, как в Советском Союзе отдалялись от системы «трех веков» деления доистории (каменный, бронзовый и железный века) и на основе историко-материалистических принципов исходили из общественных формаций (племенная, феодальная); та же группа озабоченно наблюдала принудительное переселение советских археологов Сталиным (о принудительных переселениях и оценку содержания профессионального развития см.: Tallgren 1936, s. 131, 149—151). Но Бурш не относился к той группе археологов. Еще менее он был в курсе того, что в 1930-е гг. в Советском Союзе производились исследования этногенеза (Trigger 1989, p. 229—230; Shnirelman 1995, p. 129—132). Так как русскоязычные источники ему были недоступны, он ссылался только на немецкие издания, например, русского эмигранта М.И. Ростовцева (Rostovtseff 1922). Таким образом, ничего ему не мешало утверждать, что применяемый им при раскопках курганов в Соленом метод квадратов, будучи западноевропейским достиже-

ем, представил южнороссийскую древность в новом свете (Bursch 1944, s. 26).

Археологические издания после 1945 г. о раскопках СС в Украине молчали. Примером может служить вышедший в 1991 г. каталог «Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine» («Золото степу. Археологія України»), Schleswig. Тот факт, что в Советском Союзе долгие годы не давали возможности исследовать соединение науки с идеологией, еще больше подкрепил наложение табу и стыд на немецкой стороне. Также нежелательно было утверждать, что раскопки СС были высокого качества. Но раскопки СС и менталитет, в котором они были произведены, не остались без следа. В 1950-е гг. в Советском Союзе производились археологические исследования с тем, чтобы разрушить миф о германском культурном расширении (Shnirelman 1995, p. 137).

Заключение. Анализ раскопок Бурша в Украине для Аненербе проясняет, по крайней мере, то, что археологическая экспедиция, очевидно, была связана с нацистской политикой истребления населения Украины. Раскопки служили обоснованием расистского мировоззрения, легитимизирующего эту политику уничтожения.

Тема отношений между геноцидом и археологией важна, но в научной литературе редко обсуждается (Kossak 1999, s. 76; ср.: Arnold 2002). Что касается археологии СС-Аненербе и Холокоста, на теоретическом уровне не трудно найти связи. Внутри организации существовал идеализированный взгляд на германское прошлое, по которому «германское» настоящее, во имя будущего, необходимо защищать всеми, в том числе и самыми радикальными средствами. Особое место занимают описания Буршом деревенской жизни в Соленом. С одной стороны, они похожи на западноевропейские описания райских садов из прошедших времен, с другой, обращая особое внимание на предполагаемую жесткость украинцев, он мог романтизировать массовое убийство на практическом уровне как выражение естественного поведения и таким образом создал себе «антропологию» геноцида. Очень значимый приложенный Буршом к одной из своих статей в журнале *De Waag* рассказ о казацком атамане Бен Али, который одному немецкому офицеру, не поверившему, что он убивает в неделю по 20 жертв («евреев и большевиков»), захав через несколько дней, вручил мешок с 20 головами. Бурш заметил: «*Тут романтика 1001 ночи — все еще действительность*» (Bursch 1943/24, s. 375).

²⁰ Интервью с Н. Капустиной, Л. Чуриловой, В. Бетековой, Днепропетровск, Исторический музей, 31.05.2006 г.

²¹ Письмо Бурша к W. Goedhuys, Соленое, 5.08.1943 г. // Частный архив Бурша, папка IV. Про развитие и ход конфликта см.: Письмо Бурша к W. Hülle, Соленое, 1.06.1943 г.; Письмо W. Hülle к Буршу, Днепропетровск, 12.06.1943 г.; Письмо Бурша к R. Stampfuß, Соленое, 21.06.1943 г.; Письмо R. Stampfuß к Буршу, Киев, 5.07.1943 г.; Письмо Бурша к R. Stampfuß, Соленое, 6.08.1943 г.; Письмо Бурша к Selzner, Соленое, 6.08.1943 г. // Частный архив Бурша, папка IV.

²² Интервью с Н. Капустиной, 31.05.2006 г.; см. также: Капустіна 1999.

- Капустіна Н.І.* Дніпропетровському історичному музею — 150 років // Музей на межі тисячоліть. — Дніпропетровськ, 1999.
- Круглов А.И.* Катастрофа украинского еврейства 1941—1944 гг. // Энциклопедический справочник. — Харьков, 2001. — С. 294.
- Adam A.M., Bardès I.* L'archéologie en Alsace et en Moselle au temps de l'annexion. — Strasbourg, 2001.
- Arnold B.* Justifying Genocide. Archaeology and the Contruction of Difference // A. Laban Hinton (ed.). Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide. — Berkely, 2002. — P. 95—116.
- Barnouw D.* Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog. — Amsterdam, 2004.
- Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. — Cambridge, 2004.
- Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. — Stuttgart, 1970.
- Brather S.* Die Projektion des Nationalstaats in die Frühgeschichte. Ethnische Interpretationen in der Archäologie // M. Hardt, C. Lübke, D. Schorkowitz (ed.). Inventing the Pasts in North Central Europe. The National Perception of Early Medieval History and Archaeology. — Bern, 2003. — P. 18—42.
- Bursch F.C.* Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe — Het leven in een Oekraïensch dorp // De Waag. — 1943. — **24**. — S. 375.
- Bursch F.C.* Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe — De Oekraïense bevolking // De Waag. — 1943. — **30**. — S. 474—475.
- Bursch F.C.* Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe — Het harde hart // De Waag. — 1943. — **38**. — S. 596—597.
- Bursch F.C.* Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe — Een dag «op den buiten» in de Oekrajine // De Waag. — 1943. — **39**. — S. 620—621.
- Bursch F.C.* Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe — Do suidanie, Oekrajina // De Waag. — 1943. — **41**. — S. 650—651.
- Bursch F.C.* Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje, gebied Dnjepropetrowsk Oekrajina // Oost Europa. Cultuur en Wetenschappelijk Tijdschrift. — 1944. — **1**. — S. 9—31.
- Díaz-Andreu M., Champion T.* Nationalism and Archaeology in Europe: an Introduction // M. Díaz-Andreu, T. Champion (ed.). Nationalism and Archaeology in Europe. — London, 1996. — P. 1—23.
- Eickhoff M.* Die politisch-gesellschaftliche Bedeutung der Archäologie während der deutschen Besetzung der Niederlande. Reflexionen am Beispiel von F.C. Bursch und A.E. van Giffen // A. Leube и M. Hegewisch (ed.). Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933—1945. — Heidelberg, 2002. — S. 555—573.
- Eickhoff M.* De Oorsprong van het «Eigene». Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme. — Amsterdam, 2003.
- Eickhoff M.* Zusammenarbeit diesseits und jenseits der deutsch-holländischen Grenze: A.E. van Giffens archäologische Forschung in den niederlanden, «Westforschung» und die Praxis der deutschen Besetzung // M. Middel, U. Sommer (ed.). Historische West- und Ostforschung in Zentraleuropa zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg—Verflechtung und Vergleich. — Leipzig, 2004. — S. 55—71.
- Fehr H.* Germanen und Romanen im Merowingerreich. Frühgeschichtliche Archäologie zwischen Wissenschaft und Zeitgeschichte. Inaugural-Dissertation — Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i. Br. — Freiburg, 2003.
- Fetscher I.* Bewunderung wurde Stalin nicht versagt. Das Russlandbild der deutschen Soldaten wandte sich zum Guten // Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 28.12.2003.
- Fuhrmann M.* Der Traum von deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851—1918. — Frankfurt am Main, 2006.
- Gasche M.* Die Vor- und Frühgeschichtsforschung im Reichskommissariat Ostland, 1941—1944 // EAZ. — 2005. — **46**. — P. 91—104.
- Halle U.* Archäologie und Westforschung // B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau (ed.). Griff nach dem Westen. Die «Westforschung» der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919—1960). — Münster, 2003. — S. 383—406 (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas. — **6**).
- Heuss A.* Prähistorische «Raubgrabungen» in der Ukraine // A. Leube, M. Hegewisch (ed.). Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933—1945. — Heidelberg, 2002. — S. 545—554.
- Hodder I.* The past as passion and play: Çatalhöyük as a site of conflict in the construction of multiple pasts // L. Meskell (ed.). Archaeology under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East. — London, 1998. — P. 124—139.
- Holwerda J.H.* Nederland's Vroegste Geschiedenis. — Amsterdam 1925.
- Hoof, van L.* Ostrogoten in der Skythensteppe. De opgraving van de Staraja Popowa Mogila binnen de archeologiebeoefening in het Derde Rijk. — Дипломная работа МА, Universiteit Leiden, 1998.

- C. Hufen. Gotenforschung und Denkmalpflege. Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des «Ahnenerbe» der SS // W. Eichwede, U. Hartung (ed.). «Betr.: Sicherstellung» NS-Kunstraub in der Sowjetunion. — Bremen, 1998. — S. 75—95.
- Junker K. Research under Dictatorship: The German Archaeological Institute 1929—1945 // *Antiquity*. — 1998. — 72. — P. 282—292.
- Kater M.H. Das «Ahnenerbe» der SS 1935—1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. — Stuttgart, 1974.
- Kossack G. Prähistorische Archäologie in Deutschland im Wandel der geistigen und politischen Situation // Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.Hist. Klasse. — Sitzungsbericht, Jg 1999. — Heft 4.
- Kroll F.L. Utopie als Ideologie. Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich. — Paderborn, 1998.
- Leube A. Der Prähistoriker Werner Radig (1903—1985). Ein Beitrag zur deutschen Prähistorie im Wandel der Zeiten // *EAZ*. — 2004. — 45. — S. 83—129.
- Leube A. Zur Problematik der Gotenforschung im Nationalsozialismus. Aktionen—Personen—Ideologien // *Monumenta Studia Gothica*. — 2004a. — IV. — S. 249—269.
- Löw L. Der «Fall Herman Wirth» // *Archäologisches Nachrichtenblatt*. — 2005. — 10-3. — S. 315—320.
- Mahsarski D. Herbert Jankuhn. Ein deutscher Prähistoriker zwischen national-socialistischer Ideologie und wissenschaftlicher Objektivität. Dissertation. — Göttingen, 2009.
- Marchand S.L. Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750—1970. — Princeton, 1996.
- Remouchamps A.E. De cultuur der koepelgrafheuvels. Opgravingen nabij Ermelo // *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*. — 1923. — IV. — S. XCV—CXVI.
- Rost M.M. van Tonningen. Bericht von Dr. M.M. Rost van Tonningen, Präsident des Aufsichtsrates der Nederlandsche Oost Compagnie N.V. gegründet am 6. Juni 1942 in Den Haag über die bisherigen und zukünftige geplante Aufbau-Arbeit der Nederlandsche Oost Compagnie N.V. in den besetzten Ostgebieten. — 's-Gravenhage, 1943.
- Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford, 1922.
- Shnirelman V.A. From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s // P.L. Kohl, C. Fawcett. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. — Cambridge, 1995. — P. 120—138.
- Steuer H. Herbert Jankuhn und seine Darstellungen zur Germanen- und Wikingerzeit // D. Hakelberg, H. Steuer (ed.). *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. — RGA-E. — 2001. — Band 29. — S. 417—473.
- Steuer H. Herbert Jankuhn — SS-Karriere und Ur- und Frühgeschichte // H. Lehmann и O.G. Oexle (ed.). *Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften*. — Band 1: Fächer—Milieus—Karrieren. Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte. — Göttingen, 2004.
- Tallgren A.M. Archaeological Studies in Soviet Russia // *ESA*. — 1936. — X. — S. 129—170.
- Trigger B.G. A History of Archaeological Thought. — Cambridge, 1989.
- Wette W. Das Rußlandbild in der NS-Propaganda. Ein Problemaufriß // H.E. Volkmann (ed.). *Das Rußlandbild im Dritten Reich*. — Köln, 1994. — S. 55—78.

Надійшла 08.10.2009

М. Ейкхоф

«РОМАНТИКА 1001 НОЧИ» ЗА ВОСТОЧНЫМ ФРОНТОМ? — МИКРОИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РАСКОПОК СС-АНЕНЕРБЕ В СОЛЕНОМ (Украина, 1943 г.)

Данная статья содержит отчет микроисторического исследования раскопок трех курганов в расположенной южнее Днепропетровска деревне Соленое, проведенных летом 1943 г. нидерландским доисториком Ф.С. Буршом. Раскопки производились по приглашению как окружного комиссара (Гебитскомисара) Днепропетровска СС-Бригаденфюрера Клауза Селцнера, так и научной службы СС-Аненербе. Полностью соответствуя политике Аненербе, Бурш в своих исследованиях применял самые современные методы. В течение раскопок на него произвели сильное впечатление украинское население и культура. Однако к непредубежденному знакомству с местными жителями или к сотрудничеству с украинскими учреждениями по археологическим исследованиям он не стремился. Окончательной целью было и осталось с помощью археологических раскопок легитимизировать завоевание Украины Германией, а также исполняемую там убийственную политику населения. Применяя микроисторический подход, автор старается реконструировать ход дел на местном уровне и прервать доминирующие над сохраняемыми в Нидерландах и Германии источниками взгляды СС на эти раскопки, противопоставляя им украинские взгляды. С этой целью автором — историком, исследователем, связанным с Нидерландским институтом военной документации (NIOD), были проведены разговоры, с одной стороны, с непосредственными и косвенными свидетелями из Соленого, с другой — с археологами в Киеве и Днепропетровске.

«ROMANCE OF 1001 NIGHTS» BEHIND THE EASTERN FRONT? MICRO-HISTORICAL
RESEARCH OF THE EXCAVATIONS SS-AHNENERBE IN SOLONE (Ukraine, 1943)

The article contains a report on micro-historical research of excavations of three burial mounds in Solone village situated to the south from Dnipropetrovsk conducted by the Dutch pre-historian F.C. Bursch in 1943. The excavations were started upon invitation of both district commissar (Gebietskomissar) of Dnipropetrovsk SS Brigadefuhrer Klaus Selzner, and the Scientific section of SS Ahnenerbe. Completely corresponding politics of Ahnenerbe F.C. Bursch in his research used the most recent methods. During the excavations he was under a strong impression of Ukrainian habitants and culture. However, he did not strive for unbiased familiarity with the local population and for cooperation with Ukrainian archaeological institutions. A definitive goal was and remained legitimation with help of archaeological research of Germany's conquest of Ukraine and of murderous politics provided there. Using micro-historical approach the author tries to reconstruct a course of events at the local level and break off the SS's opinion about these excavations prevailing upon sources kept in the Netherlands and Germany, by opposing them to Ukrainian opinion. On this purpose the author, a researcher of history related to the Dutch Institute for War Documentation (NIOD), interviewed direct and indirect witnesses from Solone, on the one hand, and archaeologists in Kyiv and Dnipropetrovsk, on the other.

О.Д. Могилов

Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи.

К.; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

Скіфи, цілком справедливо, увійшли до античної писемної традиції як непереможні воїни-вершники. Високоякісний на той час набір спорядження коня, разом із озброєнням, забезпечив підвищену рухливість та ударну силу кочових об'єднань, що зумовило військову перевагу номадів не лише над автохтонним населенням Півдня Східної Європи, але й над арміями передових на той час країн Переднього Сходу. Тож природним було запозичення скіфського обладунку коня сусідніми племенами, його поширення у Лісостепу Східної Європи, на Північному Кавказі, у Середній Європі, поява у некрополях античних міст поховань у супроводі коней зі степовим комплексом деталей. Не випадково предмети спорядження коня, разом із озброєнням та мистецтвом звіриного стилю, входять до так званої «скіфської тріади». Цей термін, вперше запропонований Б.М. Граковим та А.І. Мелюковою (1954), завдяки своїй простоті та образності досить швидко набув популярності. Проте не всі науковці були з ними згодні. Зокрема, проти цього послідовно виступала В.А. Іллінська (Ільинская 1980), яка слушно вважала, що лише ці три ознаки не можуть відобразити всю багатогранність рис археологічного «обличчя» скіфської культури. Але як би там було, спорядження бойового коня є справді яскравою частиною «візитної картки» скіфської матеріальної культури.

Як свідчать дані палеозоологів, скіфські коні були невеликі на зріст — висота у холці сягала лише 138—144 см (можливо, більше високорослими були бойові коні «власного сидла» вищої скіфської аристократії). Проте, як усі коні степових порід, вони вирізнялися невибагливістю та витривалістю. Про невтомність сарматських коней писав, зокрема, Публій Овідій

Назон (Листи з Понту, 1, 2, 75—85). Точніші дані ми маємо для пізнішого часу. Так, у 1894 р. за наказом російського генерал-фельдмаршала І.В. Гурко, дві сотні донських козаків на конях старої донської породи, що походила, головним чином, від калмицьких коней, подолали 350 верст (приблизно 380 км) за три дні і одразу після прибуття до місця призначення їх кинули в атаку, де вони продемонстрували енергію і бойову підготовку (Урусов 1911).

Не випадково для скіфів, як і для інших кочовиків (див., напр.: Липец 1984), кінь був не лише розумною і красивою істотою, але й найближчим другом та бойовим побратимом, здатним винести пораненого вершника з виру бою, уникнути переслідування, допомогти здолати водну перешкоду. Саме тому скіфи намагалися спорядити своїх вірних помічників не тільки високоякісною вуздою, але й прикрасити їх якомога пишніше. Згадаємо золоті або бронзові, плаковані золотом, налобники і нащічники з курганів скіфської аристократії, виконані з золотистої бронзи ремінні бляхи та ворварки на конях з поховань рядових воїнів та ін.

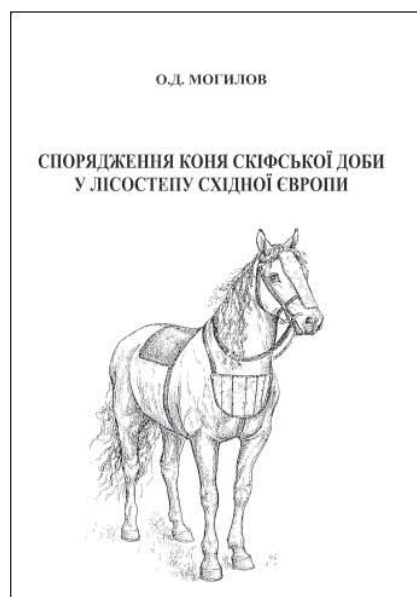
Традиція прикрашати бойових коней простежується й у деяких регіонах Лісостепу, перш за все у Середньому Подніпров'ї та Середньому Побужжі, що свідчить про певний вплив на мешканців цих територій скіфської ідеології та притаманного скіфам світосприйняття. Це навряд чи було можливо без політичної зверхності скіфів на цих територіях. Через це робота О.Д. Могилова має не тільки суто археологічне значення, а й може вивести нас на деякі історичні узагальнення, зокрема допомогти у визначенні північних кордонів Скіфії.

Не можна сказати, що спорядження скіфського коня раніше не привертало увагу дослідників. У розв'язанні різноманітних проблем воно розглядалося серед іншого інвентарю, характерного для окремих локальних груп

скіфської культури чи окремих територій, але тільки для певних часових проміжків чи лише як окремі категорії (вудила, псалії тощо). Значну увагу було приділено проблемам походження скіфської вузди. Однак до останнього часу не існувало роботи, яка б узагальнювала розвиток комплексу спорядження коня ні в Східноєвропейському Лісостепу, ні у Північному Причорномор'ї загалом.

Цю «лакуну» вдало заповнює монографія О.Д. Могилова. Робота є доповненим варіантом кандидатської дисертації, захищеної автором у 2006 р. Поставивши собі за мету проаналізувати предмети обладунку коня з великого регіону Європейської Скіфії — Східноєвропейського Лісостепу, автор опрацював величезну джерельну базу — понад 6 тис. предметів, багато з яких публікуються вперше. Органічно доповнює працю і дозволяє скласти власне враження з тих чи інших питань значний каталог ілюстрацій (понад 200 таблиць). Про добру обізнаність автора із сукупністю профільних проблем свідчить список залученої літератури — більше ніж 700 позицій.

Аналіз великої кількості артефактів дозволив успішно вирішити спектр найважливіших завдань дослідження. Запропонована автором вдала класифікація речей і атрибуція кожної з груп знахідок надає можливості використовувати монографію як своєрідний довідник при визначенні різноманітних деталей вуздечок, сприятимуть цьому і якісні ілюстрації. Важливих результатів вдалося досягти О.Д. Могилову в хронологічній атрибуції комплексів спорядження коня. Виділення вузьких типо-хронологічних груп у межах головних періодів існування культури (ранньоскіфського, середньоскіфського і пізньоскіфського) дозволило визначити специфічний

інвентар кожної з них та створити базу для хронологічного визначення комплексів з вуздечними деталями у подальшому. Важливим видається підтверджений на масовому матеріалі висновок про два етапи побутування матеріального комплексу скіфської культури.

У результаті дослідження вдалось отримати картину розвитку обладунку коня на окресленій території, встановити специфіку його зміни у часі, з'ясувати територіальні особливості, отримати вихід на вирішення широкого кола проблем скіфознавства. Монографія не лише закладає основу для повного вивчення спорядження воїнів-вершників Північного Причорномор'я та степового поясу Євразії, але й сприятиме створенню узагальнюючих досліджень з проблем розвитку кочових суспільств раннього залізного віку.

В.Ю. МУРЗІН

Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных районах Европейской части СССР в скифское время // ВССА. — М., 1954. — С. 39—93.

Ильинская В.А. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. — 1980. — № 5. — С. 121—122.

Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. — М., 1984.

Урусов С. Книга о лошади. — СПб., 1911.

Надійшла 08.10.2009

Праця Т.Б. Попової «Племена катакомбной культуры» (1955) на багато десятиліть стала настільною книгою для фахівців. Але час вніс значні корективи в її побудову: поточнювались територіальні кордони й хронологічні межі, етапи розвитку, кількість культур (варіантів) тощо. Та змінилося й саме поняття «катакомбна культура», і все більшого поширення набуло визначення «катакомбна культурно-історична спільнота».

Проте дослідження з цієї тематики на сьогодні мають переважно регіональний характер, вони стосуються території Подоння, Північного Кавказу, Поінгулля, Приазов'я, межиріччя Дунаю та Дністра тощо (праці С.Н. Братченка, В.Я. Кияшка, О.Г. Шапошникової, С.М. Санжарова, В.А. Дергачова, Г.М. Тощева). Узагальнюючі дослідження відсутні. Достатньо сказати, що в серії «Археология СССР» (пізніше «Археология»), перший том якої вийшов ще 1981 року, не видано лише один — «Эпоха бронзы Евразийских степей».

Монографія Е. Кайзер є першою працею, в якій подано загальну характеристику катакомбних пам'яток межиріччя Прута й Дніпра, себто території, де матеріали цього часу почали масово вивчати лише з 1960-х рр., хоча автор не обійшла увагою пам'ятки інших суміжних регіонів.

Вихід роботи Е. Кайзер — значне явище у вивченні катакомбної тематики. Вона дуже важлива, оскільки розуміння багатьох проблем Європи бронзової доби пов'язано з вивченням степових культур, інформація про які не вповні доступна неросійськомовним читачам. У монографії послідовно висвітлено історію дослідження пам'яток вказаного регіону, основні проблеми вивчення, подано різносторонню характеристику пам'яток і різних категорій інвентарю, розглянуто питання періодизації та хронології, контактів носіїв катакомбних традицій з навколишнім світом на всіх етапах їхнього розвитку.

Праця складається з восьми розділів, великої кількості ілюстрацій і різноманітних додатків, вельми ретельно виконаних.

У перших двох розділах (S. 2—17) висвітлено завдання дослідження, детально викладено історіографію питання й охарактеризовано джерельну базу. Всього залучено 1047 комплексів із 313 пунктів, зосереджених у 12 районах концентрації пам'яток: Північна й Південна Молдова, Одеська обл., Поінгулля, Кіровоградська обл., Криворіжжя, Нікопольщина, область оз. Солоне, правий і лівий береги Запоріжжя, Орільсько-Самарський район. За межами залишився Крим, але його найяскравіші матеріали вибірково використано дослідницею.

Третій розділ (S. 18—26) присвячено огляду відомих уявлень про природу і клімат у період існування носіїв катакомбних культур.

Дослідження базується на матеріалах поховальних пам'яток, різнобічна характеристика яких, на думку автора, із залученням інших даних, дозволяє зробити висновки історичного характеру (S. 26). Розділ 4 присвячено опису поховального ритуалу і виявленню особливостей регіональних груп. Видається, що в цьому розділі краще було б поміняти місцями підпункти 3.3 і 3.4, 3.5. Логічніше було б також розділ 7 розмістити після розділу 4, а питання хронології (розділ 5) розглядати в кінцевому розділі після характеристики і співставлення матеріалів, огляду проблеми зв'язків і контактів. Додамо, що розділ 7 якоюсь мірою виглядає штучним, складається враження про серію об'єднаних нарисів. Адже у них висвітлюються певні деталі, що стосуються проявів тих чи інших особливостей поховального ритуалу. Через те цілком природно було б їх включити до відповідних частин розділу 4.

Проблеми релятивної та абсолютної хронології розглянуто в розділі 5 (S. 49—78). Головну увагу приділено даним радіовуглецевого аналізу. Зіставлення відомих і нових матеріалів дозволило автору зробити висновок про співіснування у низці районів ямного та

катакомбного населення, що доводиться й археологічно. Наведено шкалу абсолютного датування ранніх і пізніх катакомб. У цьому найбільш ґрунтовному розділі із залученням нових даних підсумовано практично всі відомі розробки.

У розділі 6 детально охарактеризовано категорії інвентарю: кераміку, вироби з металу, каменю, кременю й кістки.

Кераміку поділено на: орнаментовані горшки (14 основних форм) і неорнаментовані (12 провідних форм); округлободі (?) посудини (Kürbisförmige Gefäße) двох різновидів; амфори двох варіантів; посуд з ручками, чаші з ручками або виступами (кнопками) — вісім форм із варіантами для першої; неорнаментовані чаші — шість головних форм, круглодонні посудини (Abb. 41) — три форми.

Запропонований автором принцип класифікації дещо незвичний, і відрізняється від відомих на сьогодні типологій кераміки. В одному випадку критерієм для впорядкування посуду обрано таку ознаку як форма, в іншому — наявність орнаменту, в третьому — наявність рельєфних виступів. Достатньо сказати, що посуд одного типу може бути і з орнаментом, і без нього. Додамо, що гострореберна посудина із насипу кургану біля Кінських Раздорів (S. 97, Abb. 39, 8) відносяться до зрубної культури, якій властиві різні варіації такого типу, рівною мірою як і посудина на цьому рисунку (7) не відноситься до типу чаш. Сумнівним є і зарахування до цієї форми серії банкоподібних посудин на Abb 40, 4—5, 7—8. Мабуть, при макетуванні стався збій, інакше не можна пояснити окремі огріхи і неточності в підписах до рисунків (Abb. 30, 2; 34, 6; 41, 3 та ін.). Також зауважимо, що деякий посуд не охоплює частину типів катакомбної кераміки. Додамо, що низка показових зразків походить зі зруйнованих комплексів або тих, у яких позу кістяка не встановлено.

Загалом найбільше вагомий підрозділ 1 розділу 6 (S. 81—120) вимагає певного уточнення і коригування. Стосовно кожної іншої категорії виробів наведено відомі точки зору, конкретні приклади й порівняння, висловлено особисту думку. Приміром, у підрозділі 6.6 «Вироби з кістки» (S. 209—230) послідовно висвітлено усі категорії: прикраси в складі намиста, каблучки, молоточкоподібні шпильки, гральні кості тощо. Наведено класифікацію та рисунки показових поховань, зведені таблиці комплексів.

За цією схемою охарактеризовано й вироби з інших матеріалів.

Відзначимо, що більш наочним було б співставлення показових таблиць із матеріалами, характерними для катакомб зі скорченими кістяками (ранні) та випростаними (пізні). Подібний принцип ілюстрування переконливо показав би спільні, і відмінні риси між цими групами (культурами).

Нині стосовно так званих інгульських пам'яток існує дві думки — пізня фаза катакомбної культури від Попруття-Подніпров'я до Донеччини і Міуського півострова або окрема культура (місцева або прийшла — окреме питання). Е. Кайзер розглядає катакомбні пам'ятки з випростаними кістяками як локальну групу (локально-хронологічний варіант) між Дністром і Дніпром. Насправді її кордони набагато ширші, і видається можливим подібні пам'ятки розглядати в межах пізньокатакомбного горизонту, витоки якого ще слід з'ясувати.

Розділ 8 присвячено міжрегіональним контактам. Автор доходить цілком закономірного висновку щодо незначного впливу культур Кавказу на степове населення у добу середньої бронзи, підтверджуючи свої висновки конкретними прикладами. Окремі знахідки могли потрапляти опосередкованим шляхом. Залучаючи матеріали Балкано-Подунав'я і Карпат, Е. Кайзер підтверджує висновок про майже повну відсутність контактів між катакомбними племенами і населенням Південно-Східної Європи.

Праця добре ілюстрована, супроводжується таблицями і рисунками, довідниками і покажчиками. Вдала система картографування дозволяє легко орієнтуватися в додатках.

Завдяки вміщеним наприкінці монографії додаткам (S. 404—425) вперше оприлюднено масиви катакомбних пам'яток у Побужжі (40 комплексів), Нижньому Подніпров'ї (26), Південній Молдові (13). Детальний опис поховань і супроводу наочно підтверджують низку тих чи інших висновків дослідниці.

Слід віддати належне ерудиції автора, її детальним знанням джерел і літератури. Читач отримує повне уявлення про наявні напрями у вивченні катакомбного феномену, розробки дослідників, відомі поховальні різночасові пам'ятки, рівень їх вивчення та сучасні інтерпретації.

Дуже ретельно оформлено бібліографію, яку доведено до 2001 р. Огріхи поодинокі. Окремі

недоліки складають описки(?), пропуски окремих пунктів у покажчику знахідок, у структурі дослідження, огріхи з матеріалами, які загалом не знижують високий рівень праці. Монографія є своєрідною, найповнішою «катакомбною енциклопедією», на сторінках якої різною мірою підняті різні аспекти вивчення пам'яток цієї культури між Прутом і Дніпром, включаючи суміжні території.

Е. Кайзер протягом багатьох років ґрунтовно опрацювала величезний пласт і опублікова-

них, і архівних матеріалів у наукових установах України й Молдови. Її розробки проблем середнього та пізнього періодів доби бронзи східноєвропейських степів уже знайшли відображення у низці статей, а тепер і підсумовані в узагальнюючій праці.

Висловлені зауваження у жодному разі не зменшують високого рівня праці Е. Кайзер, котра в черговий раз засвідчила високий професіоналізм учнів наукових шкіл В. Терзан і Б. Хензеля.

Г.М. ТОЩЕВ

Надійшла 08.10.2009

ДО 60-річчя СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА РИЖОВА

Сучасне трипільознавство важко було б уявити без багатолітньої праці Сергія Миколайовича Рижова, який 13 грудня 2009 року відсвяткував свій 60-річний ювілей. Гострий аналітичний розум, неймовірна працездатність та працелюбність, вміння критично оцінювати не тільки розробки колег, але й особисті ідеї, широка ерудиція, принциповість та надзвичайна скромність дозволили Сергію Миколайовичу здобути науковий авторитет і стати моральним взірцем для кількох поколінь археологів.

За плечима дослідника десятки польових сезонів у Подністров'ї, Побужжі, Буго-Дніпровському межиріччі та Подніпров'ї. Головним об'єктом досліджень Сергія Миколайовича є кераміка трипільської культури. Навряд чи потребують коментарів ретельність та багатолітня невтомна праця, необхідні для вивчення цього матеріалу. Отже, цифра у 500 тис. екземплярів посудин (і це тільки з поселень у межиріччі Південного Бугу та Дніпра), які пройшли через руки фахівця, просто вражає. Окрім характеристики техніко-технологічних прийомів виготовлення трипільського посуду, яким присвячено спеціальний розділ С.М. Рижова в колективній роботі «Давня кераміка України» (К., 2001), та схеми класифікації матеріалу, аналіз цієї категорії знахідок дозволив досліднику вийти на рівень широких історичних узагальнень.

Робота з масовим джерелом, безумовно, дозволяє простежити подібність або відмінність археологічних комплексів на статистичному рівні. Тому підхід Сергія Миколайовича до локального та хронологічного членування пам'яток, в основу якого покладено ознаку статистичних закономірностей у специфічному поєднанні морфолого-стилістичних особливостей посуду, дозволив досліднику створи-

ти аргументовану, гнучку та евристичну схему хронологічних, територіальних та генетичних зв'язків західнотрипільського населення на теренах сучасної України.

У написаній спільно з І.І. Зайцем монографії (К., 1992) дослідник показав своєрідність унікального на сьогодні поселення Кліщів на Південному Бугу. Ним аргументовано викладено особливості керамічних комплексів поселень Верхнього та Середнього Подністров'я, проаналізовано роль тамтешнього населення у формуванні матеріальної культури трипільських поселень Буго-Дніпровського межиріччя. Вражає своєю масштабністю кандидатська дисертація С.М. Рижова «Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело» (К., 1999). У роботі всебічно подано технологічні, морфологічні та стилістичні особливості матеріалу, встановлено ієрархічні зв'язки між ними. Групування джерел за сталими ознаками дозволило автору визначити специфічні риси локальних груп регіону, зокрема виділеної ним небелівської групи. Вперше подано докладну та аргументовану схему хронологічного чле-

нування поселень косенівської локальної групи та генетично пов'язаних з ними селищ типу Кочержинці-Шульгівка. Пізніше цю схему було дещо уточнено в спеціальній розгорнутій статті Сергія Миколайовича. Дослідником з'ясовано напрями розселення трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя, контакти та зв'язки з населенням інших локальних утворень Кукутень-Трипільської спільноти, визначено хронологічні межі існування пам'яток. Усе це є широким підґрунтям для вивчення демографічних, зокрема міграційних, процесів доби енеоліту.

Останніми роками Сергій Миколайович не припиняє активних польових досліджень. Під його керівництвом проводилися розкопки пам'яток Піщана (спільно з Д.К. Черновол), Ріпниця I, Колодисте II. Написані дослідником розділи по кераміці поселення-гіганта Тальянки є окрасою кількох книг, присвячених

дослідженню цієї пам'ятки в 2001—2008 рр. У 2007 р. вийшла збірка наукових праць відомого вітчизняного археолога О. Кандиби-Ольжича, упорядкована Ю.Я. Рассамакінім та С.М. Рижовим. У ній опубліковано також розлогу статтю Сергія Миколайовича, де обґрунтовано виділення західнотрипільської культури, на широкому тлі показано її специфічні особливості, структурні зв'язки складових та місце західнотрипільської культури в системі Кукутень-Трипільської спільноти.

Отримані дослідником результати висвітлюють одну з найяскравіших сторінок давньої історії України і є добрим підґрунтям для подальшого її вивчення.

Щиро вітаємо Сергія Миколайовича з 60-річчям. Бажаємо йому міцного здоров'я, щастя, наснаги та реалізації творчих планів.

О.В. ДЯЧЕНКО, Д.К. ЧЕРНОВОЛ

НА ПОШАНУ МИХАЙЛА РОЖКА

Під таким девізом 4—5 червня 2009 р. відбулася Міжнародна наукова конференція, яку організував Державний історико-культурний заповідник «Тустань». У роботі конференції взяли участь історики, археологи, етнологи, архітектори, природознавці та інші спеціалісти.

Михайло Федорович Рожко народився 4 червня 1939 р. у с. Небилів на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) у селянській родині. Дитячі та юнацькі роки Михайла минули на Гусятинщині (Тернопільська обл.). Після здобуття середньої освіти і професії машиніста баштового крана юнак працював на Донбасі, а згодом — на Львівщині. Вищу освіту М. Рожко здобув у Львівському державному інституті прикладного і декоративного мистецтва на факультеті художньої кераміки. Потім працював викладачем рисунка і скульптури на кафедрі архітектури Львівського сільськогосподарського інституту.

У 1969 р. Михайло вперше відвідав скелі в с. Урич на Сколівщині — руїни замку Тустань —

і зробив їх вивчення справою свого життя. Він самотужки студіював архітектуру, археологію, етнологію, історію та інші дисципліни, необхідні для опрацювання спеціальної методики досліджень наскельної забудови. Багато років М. Рожко проводив обміри руїн фортеці Тустань, створював її графічну реконструкцію, використовуючи свої багатогранні знання та практичний досвід.

З 1978 р. Михайло Рожко розпочав польові археологічні вивчення Тустані — спочатку під керівництвом Л.І. Крушельницької в Урицькому загоні Львівської обласної експедиції (начальник експедиції Л.Г. Мацкевий), а з 1979 р., ставши працівником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), — самостійно.

Результати досліджень вражали масштабністю і новаторством. З'явилися публікації М. Рожка у фахових виданнях. Його доповіді на наукових конференціях викликали жвавий інтерес та цікаві дискусії. М. Рожко став визнаним спеціалістом комплексного міждисциплінарного на-

пряму на стику архітектури, археології та інших наук — наскельної археології. У 1996 р. вийшла його фундаментальна монографія «Тустань — давньоруська наскельна фортеця».

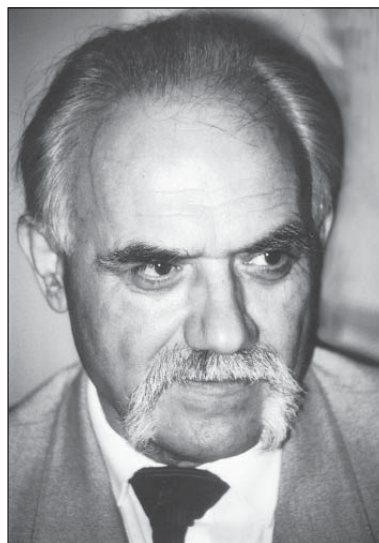
М.Ф. Рожко відомий також як дослідник Карпатської лінії оборони, знавець пам'яток дерев'яного зодчества з наскельною забудовою, відкривач значної кількості археологічних пам'яток на Поділлі та в Передкарпатті.

М.Ф. Рожко відійшов у вічність 2004 р., залишивши пам'ять про себе у вагомому науковому доробку, своїх учнях та послідовниках, у синові Василеві. Останній гідно продовжує батькову справу — Василь Рожко очолює Державний історико-архітектурний заповідник «Тустань» і проводить масштабну роботу із популяризації та вивчення цієї пам'ятки.

Міжнародна наукова конференція на пошану Михайла Рожка відбулась у день його 70-ліття. Вшанувати пам'ять видатного дослідника наскельних пам'яток, археолога, архітектора і громадського діяча зібралося багато науковців із різних міст України, Польщі, США — колеги, друзі, учні, послідовники, учасники археологічних експедицій з вивчення Тустані. Засідання відбувалися у Львівському Будинку вчених.

Відкрив пленарне засідання заступник голови Львівської обласної державної адміністрації, кандидат філософських наук Ігор Держко. Він наголосив на вагомості постаті Михайла Рожка, необхідності продовження започаткованої дослідником справи, важливості заснування і діяльності заповідника «Тустань». На пленарному засіданні Василь Рожко зачитав вітального листа від директора Інституту археології НАН України академіка НАН України Петра Толочка. У привітанні йшлося про високу оцінку праці Михайла Рожка, значущість його науково-дослідницького доробку для української і світової науки. До присутніх звернувся також доктор історичних наук Олександр Ситник. Привітавши учасників від імені Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, а також кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. І. Франка, О. Ситник підкреслив важливість наукового доробку М. Рожка та його вагому роль в археології.

На пленарному засіданні було виголошено п'ять доповідей. Юрій Лукомський (м. Львів) розповів про життєвий і творчий шлях Михайла Рожка. Охарактеризувавши віхи життя і наукової біографії М.Ф. Рожка, доповідач закін-

Михайло Федорович Рожко
(1939—2004)

чив свій виступ словами: «Я щасливий тим, що у мене був такий Учитель — хороша, талановита Людина, яка випромінювала тепло...».

Доповідь Тараса Романюка (м. Львів) «Архівна спадщина Михайла Рожка» стосувалась аналізу матеріалів з особистого архіву дослідника. М. Рожко залишив багату бібліотеку, картотеки, фото- і картографічні матеріали, понад 25 тис. аркушів рукописних і друкованих текстів.

Роман Миська (м. Львів) у доповіді «Археологічні дослідження Тустані: стан і перспективи» підсумував результати багаторічних досліджень цього об'єкта експедицією під керівництвом М.Ф. Рожка; відзначив важливість уведення в науковий обіг результатів цих досліджень; акцентував увагу на перспективних, на його думку, напрямках робіт.

Цікавою була доповідь професора Марека Кромпеца (м. Краків, Польща) «Про можливості дендрохронологічного датування деревини ялини (*Abies alba*) із Західної України на прикладі досліджень деревини з міста-фортеці Тустань та з алювіальних відкладів р. Великий Лукавець біля Старуні». Доповідач представив результати дендрохронологічного датування деревини з пам'ятки національного значення в с. Старуня та конструкцій фортеці Тустань, що є вагомим внеском у комплексне дослідження цих об'єктів.

Доповідачі Олександр Дишлик та Сергій Марков (м. Київ) виступили з повідомленням «Інноваційні технології для систематизації результатів археологічних досліджень та історичної реконструкції пам'яток наскельного

Пленарне засідання в Актівій залі Будинку вчених

міста-фортеці Тустань». Було представлено попередні результати по створенню електронного архітектурного архіву для фортеці Тустань, а також використані при цьому методи збору даних — наземне лазерне сканування, аерофотозйомка, геодезичні методи (GPS), елементи 3 D-ГІС та ін.

Пленарне засідання завершилося презентаціями двох книжок. В. Рожко представив присутнім книжку «Фортеця. Збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. Кн. 1». В ній представлено статті з історії, краєзнавства, археології, архітектури та етнології, реставрації та збереження культурної спадщини регіону, а також матеріали про Михайла Рожка. Це видання запроектовано як наукова збірка Державного історико-культурного заповідника «Тустань» і рекомендовано до друку Науково-методичною радою цього заповідника. Леонід Тимошенко (м. Дрогобич) презентував колективну монографію «Нариси історії Дрогобича», яка містить статті не тільки історичного профілю, але й інформацію про археологічні пам'ятки міста та його околиць.

Подальші засідання проходили у чотирьох секціях: історичній, археологічній, секції архітектурної археології та секції архітектури, реставрації і збереження культурної спадщини.

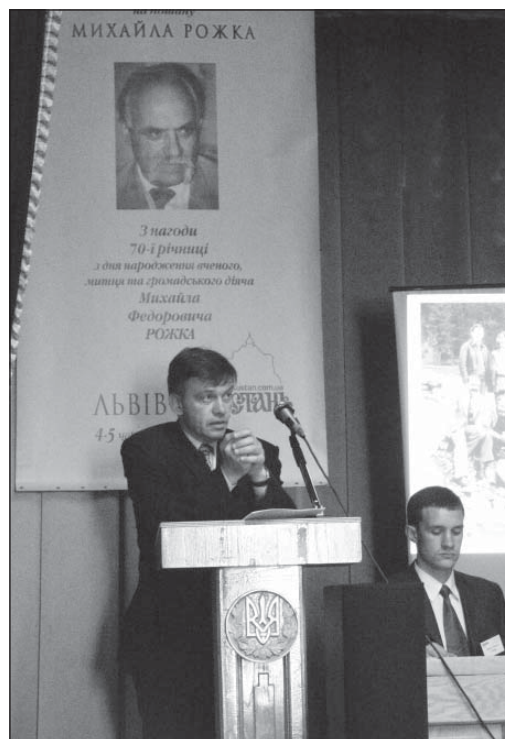
На **секції історії** (голова: д. і. н., проф. Леонтій Войтович) були виголошені такі допові-

ді: *Л. Войтович* (м. Львів) «Кілька зауваг до нової дискусії навколо «Слова о полку Ігоревім»; *Д. Домбровські* (м. Бидгощ, Польща) «Володимир-Дмитро Рюрикович та його стосунки з Данилом Романовичем. Листівка з історичних подій Русі першої половини XIII ст.»; *А. Петрик* (м. Дрогобич) «Політична платформа та рухи галицького боярства за правління Ростиславичів (1084—1199)»; *М. Долинська* (м. Львів) «Сенс терміну «передмістя» для Львова магдебурзького періоду»; *А. Іжєвський* (м. Львів) «Лев — герб Львова та Галичини: від символу давньоруськості до українства (за матеріалами сатиричної преси Галичини XIX — початку XX ст.)»; *Л. Тимошенко* (м. Дрогобич) «Опис замку Тустань в Уричі за рукописним путівником «Przewodnik po Drogobyczu i okolicy»; *Б. Лазорак, Т. Лазорак* (м. Дрогобич) «Літній табір Дрогобицької гімназії імені Франца Йосифа в Уричі (1910)»; *В. Менько* (м. Дрогобич) «Село Східниця Дрогобицького району в XVII — 30-х рр. XX ст.».

На **секції археології** (керівники: В. Петегирич та к. і. н. В. Гупало) були виголошені такі доповіді: *Л. Мацкевий, Г. Панахид* (м. Львів) «Роботи Львівської обласної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Підгородцях і Уричі 1998 року»; *Л. Мацкевий, Є. Червоний* (м. Львів) «Дослідження у печерно-скельному навісі Прийма VII»; *В. Конопля* (м. Львів) «До питання про укріплені

поселення періоду енеоліту на території України»; *Д. Павлів, В. Петегирич* (м. Львів) «Кургани бойківського Підгір'я»; *В. Ільчишин* (м. Тернопіль) «З історії відкриття та дослідження вищої культури»; *А. Єрмолін* (м. Керч) «Десять років роботи Керченської рятівної археологічної експедиції»; *В. Ткач* (м. Дубно) «Слов'янське поселення Онішківці-Новаки на Малому Поліссі»; *В. Гупало* (м. Львів) «Ранньосередньовічні могильники Звенигорода»; *В. Савицький, І. Маркус* (м. Луцьк) «Наконечники стріл до лука та арбалета з давньоруського Перемиля (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею)»; *В. Івакін* (м. Київ) «Дружинні поховання давньоруського Києва: проблема релігійної інтерпретації»; *С. Тараненко* (м. Київ) «Могильники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі»; *М. Сергєєва* (м. Київ) «Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі»; *А. Баукова* (м. Львів) «Історична топографія середньовічного Корчева за матеріалами рятівних розкопок Керченського історико-археологічного музею»; *С. Терський* (м. Львів) «Хронологія керамічних комплексів XIII–XV ст. з розкопок Львова, Володимира та Луцька»; *Н. Булик* (м. Львів) «Археологія доби романтизму у Східній Галичині».

На **секції архітектурної археології** (голова: к. і. н., директор Центру археології Києва Інституту археології НАН України М. Сагайдак) були виголошені доповіді: *Т. Милян* (м. Львів) «Оборонні споруди у ранньослов'янський час»; *О. Корчинський* (м. Львів) «До питання про типологію оборонних укріплень городищ Верхнього Подністрів'я VIII — початку XIV ст.»; *М. Филипчук* (м. Львів) «Підсумки дослідження оборонних ліній літописного Пліснеська у 2007—2008 роках»; *М. Сагайдак* (м. Київ) «Нові дані про укріплення «міста Ярослава» (за матеріалами археологічних досліджень 1981 і 2001 років)»; *П. Довгань, Н. Стеблій* (м. Львів) «Система оборони літописного Бужська»; *С. Маярчак* (м. Хмельницький) «Городища IX — XIII ст. лівобережжя Середнього Подністрів'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика)»; *Я. Погоральський, В. Ляска* (м. Львів) «Ранньосередньовічні житла з Розточчя»; *М. Ягодинська* (м. Тернопіль) «Давньоруські житла Західного Поділля»; *Ю. Лукомський* (м. Львів) «Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII—XIII ст.»; *Ю. Діба* (м. Львів) «Будівельна справа Давньої Русі у світлі біблійних настанов»; *В. Петрик* (м. Львів), *А. Петрик* (м. Дрогобич) «Дрого-

Пленарне засідання. Із доповіддю про життєвий і творчий шлях М.Ф. Рожка виступає Ю. Лукомський. Праворуч — син М.Ф. Рожка — Василь Рожко, директор ДІКЗ «Тустань»

бицька Жупа (Солеварня) у світлі історичних та архітектурно-археологічних досліджень»; *Р. Берест* (м. Львів) «Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт Підкамін»; *В. Шишак, Н. Войтович, Р. Могилич* (м. Львів) «Археологічні дослідження на вул. Краківській-Вірменській у 2007 р.»; *В. Оприск* (м. Львів) «Археологічні дослідження на вул. Вірменській, 13 у м. Львів».

На **секції архітектури, реставрації та збереження культурної спадщини** (голова: доктор архітектури, проф. М. Бевз) були виголошені доповіді: *М. Бевз* (м. Львів), *Д. Барнет-Гунке, Б. Клімек* (м. Люблін, Польща) «Причини руйнування пам'яткових кам'яних об'єктів (на прикладі Львова, Казімежа-Дольного і Яновця)»; *К. Присяжний* (м. Львів), *О. Байцар-Артеменко* (м. Острог) «Луцька брама в Острозі. Дослідження та спроба реконструкції»; *О. Байцар-Артеменко* (м. Острог) «Ян Ліс — будівничий замку в Клевані»; *І. Бойко* (м. Львів) «Споруди для зберігання сіна та соломи в Українських, Польських і Словацьких Карпатах (XIX — початок XX ст.)»; *А. Мандзій* (м. Морехед, США), *М. Бевз* (м. Львів) «Комплексне дослідження історичного поля битви: методика і досвід міжнародної архітектурно-археологічної експедиції»; *Б. Строць* (м. Тернопіль) «Охорона пам'яток археології: пробле-

ми та перспективи (з досвіду роботи ОАСУ «Подільська археологія»); *Б. Рідуш* (м. Чернівці) «Печерний Скит біля с. Путня (Південна Буковина)»; *Я. Онищук* (м. Львів) «З історії дослідження печер в Підкамені»; *А. Гощицький, Т. Гощицька* (м. Львів) «До питання про християнські скельні та печерні пам'ятки на Сколівщині»; *Ю. Токарський, Ю. Дубик* (м. Львів) «Монументальні пам'ятки Дублян».

Засідання секцій завершувалися **дискусіями**, у яких науковці обговорювали доповіді, обмінювалися думками стосовно різноманітних концепцій і накреслювали плани майбутніх досліджень.

Виїзне засідання відбувалося у с. Урич Сколівського р-ну на Львівщині. Були представле-

ні три доповіді та відбулися дві екскурсії. Доповідь «Ландшафтно-просторовий уклад та архітектура с. Урич» зробив *Л. Пархуць* (м. Львів). *Р. Гуцуляк* (м. Київ) доповів про «Концептуальні підходи щодо реставрації та збереження наскельного міста-фортеці Тустань». Директор Державного історико-культурного заповідника «Тустань» *В. Рожко* виголосив доповідь «Три роки діяльності заповідника Тустань: комплексний підхід до збереження та розвитку наскельного міста-фортеці».

Учасники конференції відвідали місто-фортецю Тустань та Музей історії міста, де ознайомилися з історією виникнення і розвитку цієї фортеці, а також з історією дослідження Тустані під керівництвом Михайла Рожка.

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА ЗОЦЕНКА

4 грудня 2009 року на 57-му році раптово пішов з життя Володимир Миколайович Зоценко — науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, доцент Духовної академії УПЦ Київського патріархату, доцент Національного університету Києво-Могилянська академія, за загальним визнанням — провідний фахівець та найактивніший дослідник зв'язків Київської Русі з країнами Північної Європи, автор більше 150-ти наукових праць, зокрема розділів «Давньої історії України».

У своєму Життєпису Володимир Зоценко писав так: «*Народився я у місті Ніжині 2 березня 1953 року. Родина з боку батька, Зоценка Миколи Федоровича, походить з с. Вертіївка, що виникло на землях Ніжинського полку ще на початку XVII ст. Більшість мешканців села мала козацькі прізвища, як то: Кирпоніс, Мушкетик, Мороз, Січкара, Зосима та інші. При офіційному наданні прізвищ, син козака Зосими (Zotsyma — реєстр був складений польською мовою) отримав прізвище Зоценко, з наголосом на першому складі...*». Родина матері, Лідії Карлівни (до заміжжя Рей), походить з міста Молочанськ (кол. Гальштатт) Запорізької обл.

Після народження сина Володимира Зоценка Миколу Федоровича — випускника Ніжинського педінституту за спеціальністю українська філологія — було направлено на офіцерську службу у складі військ спеціального призначення СРСР. Уже в зрілому віці Володимир, не без співчуття до батька, якого примусили змінити життєвий шлях, пригадував незavidну його долю. Сам же Володимир, скільки себе пам'ятав, виявляв глибинний інтерес до української історії та літератури і не бачив себе інакше як археологом. Уже школярем у Східній Німеччині, куди перевели батька, він захоплюється історичною та археологічною літературою, знайомиться з багатотомною «Історією України-Руси» М. Грушевського. У 1970 р. Володимир вступає на історичний факультет Ніжинського педінституту. Дитяче захоплення поступово переросло в серйозне зацікавлення, він прагне якомога ближче познайомитися з археологічними дослідженнями. У 1970 р. студент Зоценко під керівництвом В.К. Гончарова бере участь у розкопках Старокиївської частини Києва, а з 1971 по 1973 рр. працює землекопом та лаборантом у складі Подільського загону Київської експе-

диції під керівництвом П.П. Толочка і К.М. Гупала. Якраз тоді в котловані метробуду на Контрактовій площі та на території будівництва Житнього ринку на Подолі було зроблено велике наукове відкриття — знамениті київські зруби. З цього часу доля В. Зоценка назавжди була пов'язана з міською середньовічною археологією.

Із завидною самостійністю він пускається в пошуки всього, що стосується дерев'яного будівництва: студіює літописи, актові матеріали. Результатом стала дипломна робота, присвячена масовій забудові стародавнього Києва, захищена в Чернігівському педінституті в 1974 р., — вперше за історію цього закладу, оскільки дипломні роботи у педагогічних вузах не обов'язкові. І хоча роботу не вдалося хоча б частково опублікувати, це була дійсно повновартісна наукова праця. Опинившись після закінчення закладу спочатку на вчительській роботі, а згодом на посаді заступника директора Остерського краєзнавчого музею, В. Зоценко розвертає свій погляд на більш широкий науковий горизонт. Його пошуковою темою як аспіранта Інституту археології НАН України з 1975 р. стала проблема культурно-історичних зв'язків стародавнього Києва з Прибалтикою, успішно захищена як дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук.

У 1979 р. Володимир Миколайович починає самостійні розкопки стародавнього Вишгорода, де остаточно сформувався як археолог-польовик. Уперше за доволі тривалу історію досліджень міста вдалося отримати повну стратиграфічну колонку в центрі Вишгородського городища, виявити і дослідити низку осередків металургійного виробництва, з'ясувати питання історичної топографії. Впродовж усього життя він залишався одним з провідних експертів з пам'яткоохоронних проблем. Матеріали його розкопок увійшли до узагальнюючих праць з археології України, а сам В. Зоценко у своїх публікаціях неодноразово торкався цих сюжетів. Остання вагома розвідка, в якій з притаманною автору вичерпністю зроблено історико-археологічний огляд історії міста, була опублікована в Борисоглібській збірці, що вийшла у Парижі (2009 р.).

Тут варто перервати на мить біографічно-хронологічний опис та бодай коротко зупинитися на характеристиці часу, в якому формувався В. Зоценко на шляху до свого «maturus». 70—80-ті рр. минулого століття були добою важливих археологічних відкриттів на території України. Окрім згаданих сенсаційних роз-

копок на Київському Подолі, увагу всього світу привернули розкопки Товстої могили під керівництвом Бориса Мозолєвського. Та це була лише видима частина археології. У її «підґрунті» точилися запеклі теоретичні дискусії, зокрема, в археологічному середовищі СРСР назрівала нова хвиля суперечок з проблеми так званого «норманізму». Річ у тім, що праці таких радянських істориків-класиків як Б.Д. Греков та М.М. Тихомиров про автохтонний етногенез східних слов'ян і створення ними держави, що вінчала еволюційну лінію розвитку від Трипілья через скіфів до виникнення Київської Русі, вже почали переосмислювати дещо по-іншому, а деякі положення піддавати сумніву. У наукових колах, особливо в Ленінградському університеті, де велися найактивніші дискусії на цю тему (постійно діяв семінар), запановує атмосфера відсутності «єдиномислія». По своїй суті так звана «норманська проблема», яка до того не мала наукового сенсу і була привнесена в науку із зовні, точніше з ідеології, мала стати, на думку «бунтівників», предметом наукових досліджень, що мали б остаточно з'ясувати роль скандинавської складової або питомої ваги скандинаво-варягів у нашій історії. Це, власне, була спроба відновити свободу наукової діяльності, поставити на наукову основу одну з найбільш контroversійних проблем вивчення історії Київської Русі. Основна «фронда» точилася між Ленінградом та Москвою, де позиції «антинорманістів» були традиційно сильнішими. Київ здалеку спостерігав за дискусією.

Першим, хто в Україні повною мірою відчув асиметрію, що з роками накопичувалась, окрім

всього, і через відсутність регулярних зв'язків із науковими центрами Скандинавії, був Володимир Зоценко. Із властивою йому енергією та цілеспрямованістю він узявся за цю нелегку працю — створення вичерпного каталогу скандинавських старожитностей на території Південної Русі. Спочатку довелося опановувати загальноновизнану в західноєвропейській археології типологію матеріалів «добі вікінгів». Але труднощі були не тільки в тому, аби розпізнати серед масового матеріалу, добутого розкопками давньоруських міст та поселень, скандинавські артефакти. В інших археологічних контекстах, зокрема Південної Русі, такі речі, а це були навіть численні побутові предмети особистого користування, озброєння, спорядження коня, прикраси, атрибути культу, набували зовсім іншого сенсу і здебільшого не співпадали з тим, що стояло за ними в контексті Скандинавських країн. Окремо розглядалася тема так зв. «гібридних» предметів, виготовлених на Русі з використанням скандинавських або інших елементів.

Більшість згаданих проблем В. Зоценку вдалося поставити та розкрити, готуючи матеріали до третього тому «Давньої історії України» — розділів про торгівлю та грошовий обіг. Наступним етапом стала підготовка (під науковим керівництвом В. Зоценка) каталогу скандинавських старожитностей на території України. Роботу вдалося успішно завершити і сьогодні каталог готується до друку в Москві. Очевидно, що його вихід стане ще одним кроком до відновлення втраченої симетрії.

Кілька слів варто сказати і про головну працю, яка надто тяжко писалася дослідником і перший варіант якої (більше 300 с.) було втрачено. Монографія була завершена в переддень трагічної події. Володимир Миколайович готував її як докторську дисертацію, але праці судилося стати реквіємом його пам'яті. Знайомлячись з цією фундаментальною книжкою — більше, як 500 с., мимоволі підпадаєш під владу авторської переконливості, яку він обстоює численними аргументами. Неповторна, трохи важка манера, переповнена величезною кількістю спеціальних термінів та формулювань, вона добре знайома колегам по

відділу, і Володі не раз дорікали з цього приводу старші колеги. Тепер же, коли його не стало, вона сприймається зовсім по-іншому: потужний промінь, спрямований у найвіддаленіші глибини невідомого, неповторне письмо із самобутньою енергією інтелекту, багатобарвними відтінками. Його ні з ким не переплутаєш, і, прочитавши раз, віриш, що книжка належатиме до тих, що стають настільними на довгі роки.

Смерть неминуха й універсальна, вона однаковою мірою стосується кожного, перед нею всі рівні, тож немає сенсу не сприймати її відкрито. Вона не лишає жодних альтернатив. «Людина смертна» — самоочевидний факт, який актуалізує зникнення, недосяжність того, що втрачено. І хоча, як стверджується, наша свідомість співвідносить смерть з ідеєю долі, що незалежно від самої людини є наперед визначена, смерть, особливо раптова, завжди сприйматиметься як порушення норми і немає на те ради.

У нашій пам'яті Володимир Зоценко назавжди залишиться таким, яким ми знали його за життя: трохи дивакуватим, незмінно щедрим та щирим до всіх нас, товариським, аж надто здатним на самопожертву. Він зміг піднести фах археолога-урбаніста на нову висоту, і його неможливо запідозрити в тому, що він використовував факти, взяті з третіх рук. Кожну знахідку ретельно опрацьовував і перевіряв, як любив висловитися, «викручував» усе до останнього. А найголовніше, ніколи не відступав від основних фундаментальних, зокрема й етичних, засад археології як науки. Артефакт залишався для нього штучним, матеріальним предметом, виготовленим людиною, однак за нормами певної культури; археологічне джерело мало пройти процедуру аналітичного вивчення, перш ніж стати джерелом історичної інформації. Він до кінця залишався вірним слугою археології і міг написати не одну сотню сторінок. Не судилося, доля виявилася до нього не надто поблажливою, але він устиг уповні реалізувати свій талант науковця, посівши достойне місце не тільки в історіографії, а й у часі, в якому жив.

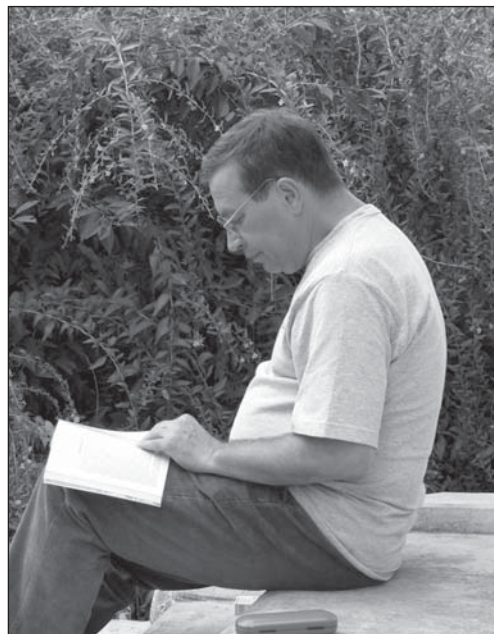
Колеги

ДО 60-річчя ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРЯ

Нинішнього року, 5 лютого, виповнилося б 60 років Віталію Михайловичу Зубарю — доктору історичних наук, професору, знаному фахівцю з античної історії та археології. Йому не судилося святкувати цей ювілей. Уже більше року його немає з нами — † 20 березня 2009 р. (див.: Пам'яті Віталія Михайловича Зубаря // *Археологія*. — 2009. — №1. — С. 123—125; R. Pillinger. Nachruf auf Dr. habil Vitalij Michajlovič Zubar // *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie*. — Wien. — 2009. — S. 112—113).

Віталій Михайлович належав до тих людей, відхід яких у інший світ сприймається особливо гірко і не тільки через те, що надто несподівано й рано те сталося. В тонкій субстанції життя утворився розрив, який насправді поправити важко. Сім'я втратила гарного чоловіка і батька, наука — професіонала високого рівня, інститут — опору у розв'язанні багатьох науково—організаційних проблем. В.М. Зубар упродовж багатьох років був відповідальним секретарем журналу «Археологія». Він прийшов в «Археологію», коли вона була скромним кварталником, аби, зрештою, за підтримки П.П. Толочка, перетворити її на журнал. У тяжкі роки розрухи, коли інститут виживав на ентузіазмі, він метався у пошуку спонсорів, і журнал виходив. Зміна статусу цього видання не була для В.М. Зубаря й керівництва інституту формальною, а передбачала якісні зміни: підвищення вимог до публікацій, відкриття різних рубрик, ретрансляцію резюме російською і англійською мовами, аби журнал став доступнішим зарубіжній науковій спільноті.

В.М. Зубар був задіяний у роботі того рівня, яка не зараховується у власний доробок вченого, але має велике значення для функціонування й розвитку науки, виховання її кадрів, — був членом Вченої ради і Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій в Інституті археології НАНУ, експертом ВАК з археології. Влітку 2009 року він мав очолити велику, з залученням зарубіжних колег, експедицію по дослідженню пам'яток Керченського півострова. Його досвід ще знадобився б у вихованні но-

вого покоління археологів — Віталій Михайлович був професором Національного університету Києво-Могилянська академія і вів спецкурси на магістерській програмі з археології та давньої історії України, поповнюючи таким чином кадри інституту. Колишні студенти магістеріуму «Могилянки» (декілька працюють в інституті, зокрема і в редакції журналу «Археологія») вважають його найяскравішим викладачем. На його заняттях панувала особлива атмосфера. Оцінюючи потуги студентів викласти якусь проблему, напругу безкомпромісної вимогливості й різкої критики («якби ви читали книжки...») він знімав жартом або пом'якшував зауваженням («це так, але трішечки не так...»), умів заохотити студента.

Зрештою, колеги втратили прискіпливого критика й радника, а дехто — і доброго товариша. Неймовірно працьовитий і динамічний у своїх пошуках Віталій Михайлович міг допікати колег за зволікання, невпевненість, поверховість, але залюбки й допомагав, оскільки вболівав за науку. Найвища цінність — знання, прагнення знань, наукового поступу — була для нього тим лакмусовим папірцем, яким він випробовував колег. І хто розумів це, то закривав очі на «незручні» риси його характеру і цінував

у ньому головне, а нерідко мав у його особі відданого друга. І цим все сказано. Спілкуючись із вченими різних країн, межі чого дуже розширив інтернет, В.М. Зубар завжди був у курсі найновітніших досягнень і ділився тим, часто наперед знав, де й коли з'явиться якась публікація і з нетерпінням чекав того, аби задіяти нові знання у своїх роботах або вступити в дискусію. Щонайменшу його роботу насичено колосальним науковим апаратом, і в тому проявлялася і особлива скрупульозність та вимогливість вченого до себе, і шана до попередників та сучасників наукового процесу.

Уродженець Харкова, вихованець Харківського університету, який він закінчив з відзнакою 1972 року (див.: С.Б. Сорочан. Памяти Виталия Михайловича Зубаря // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2010), Віталій Михайлович влився до громади київських археологів 1973 року, ставши аспірантом Інституту археології. Його науковим керівником був «батько» української скіфології Олексій Іванович Тереножкін. У його відділі молодий вчений працював після закінчення аспірантури й захисту 1978 року кандидатської дисертації «Некрополь Херсонеса Таврійського I—IV ст. н. е.», перейшовши 1982 року до відділу античної археології. У Києві В.М. Зубар стрів і свою половинку — Наталю Сон, теж фахівця з античної археології, яка нині очолює наукові фонди Інституту археології. У їхньому гостинному домі завжди знаходили прихисток приїжджі — вчені з Харкова, Херсонеса і Криму загалом.

З появою Віталія Михайловича в лексикон киян активно увійшло слово «Херсонес». Доти знана тут «з чужих вуст» археологія та історія цього античного полісу набула «реального» звучання. Він знав у Херсонесі і його околицях кожен камінчик, був у курсі новин кожного сезону, хоча його не оминула бурхлива пора великих новобудовних експедицій 1970-х рр., провадив там розкопки некрополю, а пізніше — й інших ділянок, добре знав скарги Херсонеського заповідника, накопичені впродовж майже 200 років дослідження цього міста. Він моментально реагував на нову інформацію і переосмислював її на тлі відомих фактів чи усталених поглядів. Працюючи в режимі «виклик — відповідь», В.М. Зубар, безперечно, склав цілу епоху в дослідженні Херсонеса, висувуючи нові і критично розвиваючи ледь намічені ідеї щодо соціально-економічної природи цього полісу, його етнічного забарвлення, зв'язків з варварським (таври, скіфи, сармати) та античним сві-

том Північного Причорномор'я і ширше, взаємин з Римською імперією, мінливості його культури в різні періоди майже тисячолітньої античної історії, долучення до християнського світу.

По-справжньому його кипуча натура почала реалізовуватися після захисту докторської дисертації 1991 року — «Херсонес Таврійський і Римська імперія», опублікованої згодом окремішною книжкою. Здається, до того підштовхнули й тяжкі моральні та матеріальні випробування 1990-х рр. Віталій Михайлович не розгубився в тій ситуації і, не зраджуючи головних інтересів та розширюючи діапазон досліджень (до прикладу, монографія «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)». — К., 1998) і виконуючи планові роботи інституту (розділи в кількох узагальнюючих працях з історії та культури стародавнього населення України), знайшов нові ніші для застосування своєї енергії та знань, залучаючи до «своїх проектів» і колег. Так з'явився підручник із стародавньої історії для школярів 6-го класу, посібник з історії античних міст Північного Причорномор'я для студентів вузів, чудові науково-популярні книжки про Херсонес і інші античні міста на території України (див. список праць).

Той заряд не спадав і надалі та вилився у створення власних та організованих ним колективних фундаментальних праць з історії та культури Херсонеса, з-поміж яких нагадаємо про три об'ємні томи, видані в 2004 і 2005 роках. Жоден античний поліс Північного Причорномор'я не удостоївся такої уваги на рубежі 20—21 ст., як Херсонес, і в тому — безперечна заслуга вченого. Схоже, що саме настрої В.М. Зубаря підштовхнули його друга й соратника С.Б. Сорочана на підготовку капітального тому з ранньосередньовічної історії цього визначного центру (Византийский Херсонес (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1, 2. — 1644 с.).

Справжньою енциклопедією дослідження Херсонеса стала остання праця Віталія Михайловича, виходу якої він не побачив, — «Летопись археологических исследований Херсонеса—Херсона и его окружи» (Симферополь, 2009) обсягом 62 др. арк.! Така назва щонайточніше відбиває зміст об'ємного фоліанту про майже 100-річну історію розкопок цього полісу (1914—2005 рр.). У ній задіяно колосальну фактологічну базу, голов-но, завдяки залученню архівних джерел різних установ і особистих архівів вчених — тексти, ма-

люнки, фото. Те, що зазвичай постає в науковій роботі як суха констатація недоліків чи здобутків, тут пропущено через призму часу (історію країни й історію античної археології — методика розкопок, задані «світилами» парадигми) і особисті прагнення й долі вчених, які працювали в Херсонесі і продовжують досліджувати цю пам'ятку. З цієї криниці будучь черпати знання не тільки майбутні дослідники Херсонеса, а й історики науки.

Віталій Михайлович був, у першу чергу, істориком. А це завжди настроює розглядати світ у його єдності. Видно, якраз через це, не задовольняючись дослідженнями Херсонеса і

висвітленням різних аспектів його історії, вчений зніціював і інші проекти, зокрема по археології й історії Боспору та його столиці Пантикапею, античних центрів Північно-Західного Причорномор'я, готував разом з іншими вченими корпус латинських написів з північно-понтійських античних міст. У хисті будоражити наукову спільноту, провокувати гнів одних безпощадною критикою і провокативними запитаннями і націлювати інших «на подвиги» В.М. Зубарю не було рівних.

Може, в шаленому темпі роботи і планів він лише на мить розслабився і... поринув у інший світ...

К. БУНЯТЯН

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРЯ

1975

1. Некрополь у Загородного храма в Херсонесі // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. 2. — С. 77—78 (соавт. В.Ф. Мещеряков).

1976

2. Раскопки некрополя Херсонеса // АО 1975 года. — М., 1976. — С. 327—328 (соавт. С.Г. Рыжов).
3. Подбойные могилы херсонесского некрополя // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — С. 39—40.
4. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі // Археологія. — 1976. — 20. — С. 42—46.

1977

5. Погребальные сооружения и погребальный обряд участка некрополя у Загородного храма в Херсонесе // Новейшие исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 69—82.
6. Підбійні могили херсонеського некрополя // Археологія. — 1977. — 24. — С. 68—73.

1978

7. Подвески-апотропеи из некрополя Херсонеса первых веков н. э. // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Тезисы докл. — Ужгород, 1978. — С. 84.
8. Склеп № 20 некрополя Херсонеса // Археологія. — 1978. — 27. — С. 58—61 (співавт. Т.І. Костромічева).
9. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1978. — 24 с.
10. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса // Археологія. — 1978. — 25. — С. 50—59.
11. Склепи з нішами-лежанками з Херсонесу // Археологія. — 1978. — 28. — С. 36—45.
12. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье // АО 1978 года. — М., 1979. — С. 419—421 (соавт. Н.Н. Чередниченко и др.).

13. Разведки и охранные раскопки на Нижнем Днепре // АО 1978 года. — М., 1979. — С. 332—333 (соавт. Я.В. Болдин, Я.В. Баран, Л.В. Литвинова).

1980

14. Об обряде трупосожжения в греческом обществе // Тез. докл. всесоюз. науч. конф. «Проблемы античной истории и классической филологии». — Харьков, 1980. — С. 13—14.
15. О новых явлениях в идеологии населения Херсонеса первых веков н. э. (по материалам некрополя) // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. — Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 114—115.
16. Славяне и Русь // РЖ. — 1980. — Серия 5. — № 2. — С. 199—202.

1981

17. Работы Широкобалковской экспедиции // АО 1980 года. — М., 1981. — С. 250—251.
18. Об одном типе узды сарматского времени // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — Тез. докл. — К., 1981. — С. 68—69 (соавт. А.В. Симоненко).
19. Любимівське городище та кургани // УРЕ. — К., 1981. — Т. 6. — С. 198.
20. Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса // Археологія. — 1981. — 36. — С. 71—77 (співавт. Б.В. Магомедов).

1982

21. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982. — 144 с.
22. Раскопки Западного некрополя Херсонеса // АО 1981 года. — М., 1982. — С. 261.
23. Розкопки Західного некрополя Херсонеса в 1975 р. // Археологія. — 1982. — 39. — С. 77—87 (співавт. С.Г. Рижов).
24. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р. // Археологія. — 1982. — 38. — С. 110—113 (співавт. Л.В. Литвинова).
25. О датировке нового погребального комплекса из некрополя Херсонеса // Материалы по хроноло-

гии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 113—125 (соавт. С.Г. Рыжов).

1983

26. Охоронні розкопки поблизу городища Золотий мис // Археологія. — 1983. — **44**. — С. 107—111 (співавт. Н.О. Гаврилюк).
27. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя I—IV вв. н. э. // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 96—114 (соавт. В.Ф. Мещеряков).

1984

28. Раскопки Западного некрополя Херсонеса // АО 1982 года. — М., 1984. — С. 262—263.
29. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 147—156 (соавт. С.Б. Сорочан).
30. Рец.: Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981 // СА. — 1984. — № 4. — С. 266—269 (соавт. А.С. Русяева).

1985

31. О снаряжении боевых коней первых веков н. э. в Северном Причерноморье // Оружие скифов и сарматов. — К., 1985. — С. 148—156 (соавт. А.В. Симоненко).
32. Про пізню дату деяких античних городищ ольвійської хори // Археологія. — 1985. — **49**. — С. 25—41 (співавт. Є.Л. Гороховський, Н.О. Гаврилюк).
33. Исследование Западного некрополя Херсонеса // АО 1983 года. — М., 1985. — С. 278—279.
34. Новое латинское клеймо из Ольвии // Проблемы исследования Ольвии. — Тез. докл. — Парутино, 1985. — С. 30—31.

1986

35. Некрополь Херсонеса Таврического античной эпохи // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 348—353.
36. Позднескифское царство в Крыму // Там же. — С. 240—276 (соавт. П.Н. Шульц).
37. Некрополи хоры Херсонеса // Там же. — С. 361—364.
38. Новый склеп II—IV вв. н. э. и некоторые вопросы экономического развития Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986. — С. 101—130 (соавт. С.Б. Сорочан).
39. Два нових склепи пізньоантичного часу з Херсонеса // Археологія. — 1986. — **54**. — С. 58—70 (співавт. С.Г. Рыжов, А.В. Шевченко).
40. О свинцовых зеркалах из некрополя Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 150—154.
41. Рец.: Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первые века н. э. — Харьков, 1981 // УИЖ. — 1986. — № 3. — С. 152—154 (співавт. В.Ф. Мещеряков).
42. Раскопки Западного некрополя Херсонеса // АО 1984 года. — М., 1986. — С. 236—237.

1987

43. Дослідження Західного некрополя Херсонеса // Археологія. — 1987. — **58**. — С. 100—102 (співавт. С.Г. Рыжов, А.В. Шевченко).
44. Этнический состав населения Херсонеса Таврического в первые века н. э. // Материалы по этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. — С. 78—105.
45. Из истории Херсонеса Таврического рубежа н. э. // ВДИ. — 1987. — № 2. — С. 118—129.
46. Новый участок эллинистического некрополя Херсонеса // КСИА. — 1987. — **191**. — С. 34—38 (соавт. С.Б. Ланцов).
47. Погребальные комплексы рубежа н. э. из Нижнего Поднепровья // СА. — 1987. — № 4. — С. 248—253 (соавт. А.И. Кубышев).
48. До питання про політичний статус Тіри середини I ст. до н. е. // Археологія. — 1987. — **59**. — С. 12—17 (співавт. Н.О. Сон).
49. Раскопки Западного некрополя Херсонеса // АО 1985 года. — М., 1987. — С. 332—333.
50. Об интерпретации сюжетов росписи склепа, открытого в Херсонесе в 1893 г. // Десятая авторско-читательская конф. ВДИ АН СССР. — Тез. докл. — М., 1987. — С. 161—162.
51. Итоги и перспективы исследования Западного некрополя Херсонеса // Задачи советской археологии в свете решений XVII съезда КПСС. — Тез. докл. — М., 1987. — С. 103—104.
52. Херсонес Таврический и Скифия. По поводу одной точки зрения // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 62—64.

1988

53. Херсонес Таврический и проникновение христианства на Русь. — К., 1988. — 208 с. (соавт. Ю.В. Павленко).
54. Новый погребальный комплекс Западного некрополя Херсонеса // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 148—165 (соавт. С.Г. Рыжов, А.В. Шевченко).
55. Два новых раннесредневековых склепа Западного некрополя Херсонеса // Вопросы социального и политического развития. — АДСВ. — Свердловск, 1988. — С. 138—141 (соавт. А.В. Робустова).
56. Новое латинское клеймо из Ольвии // ВДИ. — 1988. — № 1. — С. 78—81.
57. Исследование Западного некрополя Херсонеса // АО 1986 года. — М., 1988. — С. 279.
58. По поводу одного латинского надгробия из Херсонеса // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — Тез. докл. — Львов, 1988. — С. 26—27.
59. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении из некрополя Херсонеса IV в. до н. э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988 гг. — Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 52—54.
60. Из истории Херсонеса Таврического IV—III вв. до н. э. // Тез. докл. Крымской науч. конф. «Проблемы

античной культуры». — Симферополь, 1988. — Ч. III. — С. 244—245.

61. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 3—14.
62. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — 63. — С. 19—27.

1989

63. Рец.: Тачева М. История на българските земи в древността. Развитие и расцвет на рабовладельского общество. — София, 1987. — Ч. II. — 284 с. // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 136—141 (спів-авт. С.Ю. Саприкін).
64. Нові дослідження Любимівського городища // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 131—136 (спів-авт. І.М. Храпунов).
65. К вопросу о канабе римского гарнизона Херсонеса // Проблемы исследования античных городов. — Тез. докл. — М., 1989. — С. 50.
66. Бутероль из Тиры // СА. — 1989. — № 2. — С. 250—252 (соавт. Е.В. Черненко, Н.А. Сон).
67. Западный некрополь Херсонеса (материалы раскопок 1983 — 1985 гг.). — К., 1989. (Препр.): Ч. 1. — 48 с.; Ч. 2. — 48 с.; Ч. 3. — 44 с. (соавт. А.В. Шевченко, С.А. Липавский).
68. К пониманию IPE, I², № 550 // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 123—127.
69. О государственном устройстве Херсонеса конца IV в. н. э. // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 82—83.
70. Сарматський могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно—Західному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 74—83 (співавт. О.Я. Савеля).

1990

71. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—51.
72. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 107—115.
73. Некрополь Херсонеса Таврического // Материалы и исследования. — К., 1990 (Препр.). — 48 с. (соавт. А.В. Шевченко, С.А. Липавский).
74. Западный некрополь Херсонеса Таврического (раскопки 1982 г.) // К., 1990 (Препр.). — 44 с. (соавт. С.М. Ивлев, В.Н. Чепак).
75. По поводу зависимости типа илютии в эллинистическом Херсонесе // Історія і культура античності. — Тези доп. — Львів, 1990. — С. 28—31.
76. Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА. — 1990. — 197. — С. 83—86 (соавт. Т.И. Костромичева).
77. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 61—84.
78. Римский гарнизон Тиры и система защиты Нижне-мезийского лимеса // Проблемы истории и ар-

хеологии Нижнего Поднестровья. — Тез. докл. — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 2. — С. 93—96 (соавт. Н.А. Сон).

1991

79. Новый латинский надпись з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 118—126.
80. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80—88 (соавт. И.А. Антонова).
81. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса // СА. — 1991. — № 4. — С. 228—240 (соавт. Е.П. Бунятян).
82. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, 2, № 404) // Проблемы истории Крыма. — Тез. докл. — Симферополь, 1991. — Вып. 1. — С. 50—52.
83. По поводу надгробия Луция Фурия Севта // Древнее Причерноморье. П чтения памяти проф. П.О. Карышковского. — Тез. докл. — Одесса, 1991. — С. 40—41.
84. Надгробок римського кавалериста з околиці Баллави // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 102—107 (співавт. І.А. Антонова, О.Я. Савеля).
85. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 8—29.
86. Золотой медальон с изображением Фортуны и Гликона из некрополя Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 3. — С. 76—84 (соавт. М.Ю. Трейстер).
87. Разведки в Юго-Западном Крыму // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991. — С. 23—24 (соавт. В.Л. Мыц, С.Г. Колтухов).
88. Херсонес Таврический и Римская империя (середина I в. до н. э. — вторая половина 5 в. н. э.). — Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — К., 1991. — 32 с.
89. Späte Skythen und Sarmaten // Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. — Schleswig, 1991. — S. 209—214.

1992

90. Про римську військову організацію у Тавриці в другій половині II ст. н. е. // УІЖ. — 1992. — № 6. — С. 57—63.
91. Рец.: Пиоро И.С. Крымская Готия. Очерки истории Крыма в позднеантичный период. — К., 1990 // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 127—131 (співавт. Д.Н. Козак).
92. Про пізньоскіфську державність // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 100—102.
93. Новый район хори Херсонеса елліністичного періоду // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 85—94 (співавт. В.Л. Миц, С.Г. Колтухов).
94. Из истории Юго-Западного Крыма на рубеже II—III вв. // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 32—33.
95. Новые данные о римских войсках в Херсонесе // История и археология Слободской Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1992. — С. 117—118.
96. Из истории экономики Херсонеса Таврического конца II — первой половины I вв. до н. э. //

Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура. — Тез. докл. — Севастополь, 1992. — С. 23—24.

1993

97. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.
98. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 66—70.
99. Таврика и Римская империя во второй половине II — первой половине III вв. // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Тез. докл. — Краснодар, 1993. — С. 39—40.
100. Северное Причерноморье и Септимий Север // ВДИ. — 1993. — № 4. — С. 34—45.
101. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении из некрополя Херсонеса IV в. до н. э. // First International Symposium; Sevtopolis... «Burial Mounds in South—East Europe». — Bulgaria, 1993. — С. 74—75.
102. По поводу достоверности одного письменного источника по истории Ольвии середины II в. н. э. (SHA, Ant. Pius, 9, 9) // РА. — 1993. — № 3. — С. 185—189.
103. Римско-боспорская война и Херсонес // ДСПК. — 1993. — С. 225—230 (соавт. А.В. Шмалько).
104. Нове свідомство про римські війська в Херсонесі Таврійському // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 133—137.
105. Au pays d'Iphigenie: Chersonese Taurique // Les Dossiers d'Archeologie. — 1993. — № 188. — P. 26—33.

1994

106. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — 180 с.
107. Ольвия і Боспор у першій третині II ст. // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 148—152.
108. По поводу римской цитадели Ольвии // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994. — С. 62—64.
109. Про заключний етап античної епохи в історії Херсонеса Таврійського // Старожитності Русі—України. — К., 1994. — С. 28—36.
110. Об интерпретации ольвийской надписи с упоминанием трех легионов // Ольвия — 200. — Тез. докл. Междунар. конф., посвященной 200-летию археологического открытия Ольвии. — Николаев, 1994. — С. 52—54 (соавт. Н.А. Сон).
111. По поводу так называемых малоазийских надписей из Херсонеса // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 195—199 (КСОАМ).
112. Херсонес и Восточно-Римская империя в конце III—IV вв. // Тез. Междунар. конф. «Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.)». — Симферополь, 1994. — С. 21—22.
113. Ольвия, Рим и сарматы // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 218—223.

114. A Gold Medallion representing Fortuna and Glicon from the Necropolis of Chersonesus // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 1,3. — Leiden: E.J. Brill, 1994. — P. 334—345 (співавт. М.Ю. Трейстер).

1995

115. Культ римских императоров в Северном Причерноморье // РА. — 1995. — № 1. — С. 57—64.
116. По поводу вопроса о Таврическом лимесе // Фортификация в древности и средневековье. — Мат-лы конф. ИИМК. — СПб., 1995. — С. 62—63.
117. О характере ольвийско-позднескифских отношений в середине — второй половине II в. до н. э. // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1995. — С. 61—62.
118. Из истории Ольвии последней трети IV в. до н. э. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья. — Тез. докл. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 22—24.
119. По поводу интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE, I², № 322) // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 181—187 (соавт. Н.А. Сон).
120. Ще раз з приводу інтерпретації поховань в скорченому положенні з некрополя Херсонеса // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 137—146.
121. Еще раз о так называемом ольвийско-херсонесском конфликте в середине IV в. до н. э. // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — 1. — С. 17—21.
122. Про ранню дату клейм Мезійського Флавієва флоту // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 136—138.
123. О характере землевладения в Херсонесе Таврическом во второй половине IV—III вв. до н. э. // Хозяйство древнего населения Украины. — К., 1995. — С. 132—164.
124. Новые данные о положении Херсонеса Таврического в IV — первой половине VII вв. // ДСПК. — Запорожье, 1995. — 6. — С. 123—131 (соавт. С.Б. Сорочан).
125. Zur römischen Militärorganisation auf der Taurike der zweiten Hälfte des 2. und am Anfang des 3. Jahrhunderts // Historia. — 1995. — B. XLIV/2. — S. 192—203.

1996

126. Новий фрагмент латинського напису з Херсонеса // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 91—97 (співавт. І.А. Антонова).
127. К вопросу о рабах в составе населения Березанско-Ольвийского полиса в архаический период // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. — Мат-лы юбилейных чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 122—124.
128. Новое латинское надгробие из Херсонеса // Міжнар. конф. пам'яті проф. А.О. Білецького (1911—1995) «Актуальні проблеми сучасної філології». — Тези доп. — К., 1996. — С. 25 (соавт. Н.А. Сон).
129. Рец.: S.J. Saprykin. Ancient Farms and Land-plots on the Khora of Chersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990). — Amsterdam, 1994. — 153 p., 65 pl. // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 145—148.

130. Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку III ст. // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 115—123.
 131. О происхождении изображения павлина в раннехристианских мозаиках // Животные и растения в мифоритуальных системах. Мат-лы науч. конф. — СПб., 1996. — С. 45.
 132. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е. // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 127—136.
 133. Ольвия и Скилур // РА. — 1996. — № 4. — С. 44—51.
 134. Römische Besatzungstruppen auf der Südkrim und eine Bauinschrift aus dem Kastell Charax // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. — 1996. — Bd. 112. — S. 229—234 (співавт. Т. Сарновський).
 135. Die Schola Principalium in Chersonesos // Il Mar Nero. — 1995/1996. — II. — P. 129—143 (співавт. Ю.Г. Виноградов).
- 1997**
136. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К., 1997. — 128 с.
 137. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье (науч.-поп.). — К., 1997. — 80 с. (соавт. Н.А. Сон).
 138. Античные государства Северного Причерноморья. Краткий исторический очерк. Буклет. — К., 1997. — 22 с.
 139. Херсонес Таврический в античную эпоху. — Николаев, 1997. — 24 с.
 140. Боспорское царство. — Николаев, 1997. — 24 с. (соавт. А.С. Русяева).
 141. Історія стародавнього світу. Підручник для 6-х класів середніх шкіл України. — К., 1997. — 240 с. (співавт. К.П. Бунятян, С.І. Селіська).
 142. З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 120—129 (співавт. Н.О. Сон).
 143. Религиозный синкретизм в Херсонесе и на Боспоре // Религиозный синкретизм: проблемы теоретического и исторического исследования. — Тез. докл. — СПб., 1997. — С. 19—20.
 144. Храм Юпитера Долихена в окрестностях Херсонеса // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 40—41 (соавт. Т. Сарновский, О.Я. Савеля).
 145. Из истории Ольвии первой половины III в. н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Тез. докл. — Одесса, 1997. — С. 291—295.
 146. О так называемой «тавро-скифской» войне в истории Ольвии // РА. — 1997. — № 2. — С. 85—90.
 147. По поводу интерпретации одного памятника первых веков н. э. из окрестностей Херсонеса Таврического // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. — Тез. докл. — Севастополь, 1997. — С. 39—40.
 148. Новые эпиграфические памятники из окрестностей Херсонеса Таврического // Там же — С. 36—38 (соавт. Т. Сарновский, О.Я. Савеля).
 149. Про так званий Таврійський лімес // Київська старовина. — 1997. — № 1/2. — С. 163—174.
 150. До інтерпретації одного письмового джерела (Luc. Alex., 57) // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 119—123 (співавт. М.В. Скржинська).
 151. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 67—89 (співавт. Т. Сарновський, О.Я. Савеля).
 152. Культ Юпитера Долихена и римская армия // Новые страницы древней истории Южной Украины. — Тез. докл. Межд. конф. — Николаев, 1997. — С. 20—22.
 153. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кімерійського // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 41—52.
 154. Новая латинская строительная надпись с Ай-Тодора и некоторые вопросы римской военной организации в Таврике во второй половине II в. н. э. // ВДИ. — 1997. — № 4. — С. 50—59 (соавт. Т. Сарновский).
 155. Еще раз о боспорских манумиссиях // Чобручанский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварских культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Мат-лы полевого семинара. — Тирасполь, 1997. — С. 77—78.
 156. The Nord Pontic Area and Septimius Sever // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 2, 2. — Leiden, 1995. — P. 182—250.
 157. Das Dolichenum in Balaklava auf der Südkrim // 17th International Congress of Roman frontier Studies. — Zalau, 1997. — S. 168 (співавт. Т. Сарновський, О.Я. Савеля).
 158. The stationing of soldiers from the Iala of Atectorigiana in Tauris // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 4, 3. — Leiden, 1997. — P. 101—108.
 159. Concerning the Character of the Statehood in the Taurica Territory // Miscellanea Bulgarica. — 1997. — 11. — P. 46—48.
- 1998**
160. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.). — К., 1998. — 200 с.
 161. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев, 1998. — 110 с. (соавт. А.С. Русяева).
 162. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом. Буклет. — К., 1998.
 163. Херсонес Таврійський // Україна крізь віки. Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — Т. 2. — С. 179—246.
 164. З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 129—136.
 165. Проникнення християнства в античні держави Північного Причорномор'я // Мат-ли першої Міжнар. наукової конф. «Християнство в контексті історії та культури України». — К., 1997. — С. 15—16.
 166. Утворення Боспорської держави // УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 62—69.

167. До історії Боспорського царства в III ст. н. е. // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 148—151.
 168. Новая римская вексильяция в Таврике // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. — Мат-лы Междунар. конф. — СПб., 1998. — С. 98—100.
 169. Херсонес Таврійський наприкінці V — першій половині I ст. до н. е. // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С. 284—300.
 170. Херсонес Таврійський в другій половині I ст. до н. е. — третій чверті III ст. // Там само. — С. 381—394.
 171. Херсонес Таврійський в кінці III — першій половині VI ст. // Там само. — С. 460—465.
 172. Боспорське царство в другій половині I ст. до н. е. — третій чверті III ст. // Там само. — С. 367—381.
 173. Боспорське царство в кінці III — на початку VI ст. // Там само. — С. 456—460.
 174. «Скіфські війни» та античні держави Північного Причорномор'я // Там само. — С. 452—456.
 175. Пізні скіфи в Криму // Там само. — С. 180—192 (співавт. О.Є. Пуздровський).
 176. О положении Херсона в конце V—VI вв.: политический и экономический аспекты // Хсб. — 1998. — IX. — С. 118—132 (соавт. С.Б. Сорочан).
 177. Про один тип археологічних пам'яток сільської території античних держав Північного Надчорномор'я IV—III ст. до н. е. // Музейні читання. — Мат-ли Міжнар. наукової конф., присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І. Тереножкина. — К., 1998. — С. 36—39.
 178. Об атрибуции коллективных усадеб раннеэллинистического времени // ВДИ. — 1998. — № 4. — С. 102—117.
 179. Zum religiösen Leben der Niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklava // Historia. — 1998. — Bd. XLVII/3. — S. 321—341 (співавт. Т. Сарновський, О.Я. Савеля).
- 1999**
180. Античний світ Північного Причорномор'я. Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — Навч. посібник. — К., 1999. — 320 с. (співавт. Є.А. Ліньова, Н.О. Сон).
 181. Античне пам'яткознавство. — Робоча програма для студентів спеціальності 6.02.01.03: «Музейна справа і охорона пам'яток історії і культури». — К.: НаУКМА, 1999. — 22 с.
 182. Методика музеєфікації археологічних пам'яток. — Робоча програма для студентів тієї ж спеціальності. — К.: НаУКМА, 1999. — 22 с.
 183. Спеціальні історичні дисципліни. — Робоча програма для студентів тієї ж спеціальності. — К.: НаУКМА, 1999. — 30 с.
 184. Новый латинский напис с розкопок Ольвии 1998 року // Україна—Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — С. 71—73 (співавт. В.В. Крапівина).
 185. Про атрибуцію пам'яток сільської території античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 25—34.
 186. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — XVI. — С. 72—81 (соавт. Ю.Г. Виноградов, И.А. Антонова).
 187. Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 197—218 (соавт. Т. Сарновский, О.Я. Савеля).
 188. Юпитер на быке. Римское военное присутствие в Крыму в свете новых археологических открытий // Родина. — 1999. — № 6.
 189. Проникнення християнства в Херсонес Таврійський // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. I. — С. 35—41.
 190. Про так звану Боспорську війну // УІЖ. — 1999. — № 1. — С. 92—97.
 191. Склепи з ранньохристиянським розписом з Херсонеса // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — Мат-ли ювілейної Міжнар. науково-практичної конф. — К., 1999. — С. 54.
 192. Некоторые особенности распространения христианства на Боспоре // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1999. — С. 37.
 193. Боспорское царство и варвары в конце IV — первой половине III вв. до н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья — Запорожье, 1999. — С. 107—111.
 194. О некоторых особенностях денежного обращения Боспора в первые века н. э. // Античный мир. — Белгород, 1999. — С. 104—111.
 195. Некоторые особенности распространения христианства на Боспоре // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. — Материалы Междунар. научной конф. — СПб., 1999. — С. 321—326.
 196. О римской вексильяции Херсонеса в середине — второй половине II в. н. э. // СППК. — 1999. — 7. — С. 93—100.
 197. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 76—83. (соавт. В.В. Крапивина).
 198. Раскопки некрополя Херсонеса на западном берегу Карантинной бухты в 1998—1999 гг. // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 87—91 (соавт. Р. Пиллингер, Н.А. Сон, Е.Я. Туровский, А.М. Фарбей).
 199. Нові археологічні дані про римську залозу Тіри // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 118—123 (співавт. Н.О. Сон).
 200. Об основных тенденциях процесса христианизации населения Юго-Западного Крыма // Хсб. — 1999. — 10. — С. 291—297.
- 2000**
201. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — 828 с. (соавт. С.Б. Сорочан, Л.В. Марченко).
 202. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на

- юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.). — К., 2000. — 180 с. (соавт. А.И. Хворостяный).
203. Новые раннехристианские памятники юга Украины. Буклет. — К., 2000 (соавт. А.М. Фарбей).
 204. Херсонес—Херсон: від Іфігенії до Христа // Хроніка — 2000. — 33. — С. 213—248.
 205. Херсонес. Карта в серии «Археологические памятники Крыма». — Симферополь, 2000 (соавт. С.Б. Сорочан, Л.В. Марченко)
 206. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 66—70 (соавт. И.А. Антонова).
 207. Отчет о раскопках склепов с полихромной росписью на территории некрополя Херсонеса в 1998 — 1999 гг. // В.М. Зубарь, А.И. Хворостяный. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.). — К., 2000. — С. 144—154 (соавт. Р. Пиллингер, Е.Я. Туровский, Н.А. Сон, М.В. Русяева, А.М. Фарбей).
 208. Еще раз о Таврическом лимесе // РА. — 2000. — № 2. — С. 52—60.
 209. Надгробие солдата I Сугамбской когорты из Херсонеса // ВДИ. — 2000. — № 3. — С. 39—47 (соавт. Н.А. Сон).
 210. О форме эксплуатации варварского населения Восточного Крыма Боспором во второй четверти IV — первой половине III в. до н. э. // Таманская старина. — СПб., 2000. — 3. — С. 70—72.
 211. До питання про реконструкцію храму Юпітера Доліхена на території сучасної Балаклави // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 119—130 (співавт. С.Д. Крижицький).
 212. О римских войсках в Херсонесе и его округе в середине II — первой трети III вв. // Сарновский Т., Савеля О.Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Доліхена. — Warszawa, 2000. — С. 252—264.
 213. Нові унікальні пам'ятки ранньохристиянського живопису в Херсонесі Таврійському // Ант. — 2000. — № 4—6. — С. 12—15.
 214. Смерть богів // Віра і розум. — 2000. — № 1. — С. 106—168 (співавт. С.Б. Сорочан).
 215. По поводу атрибуции заключительного этапа античной истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ССПК. — 2000. — 8. — С. 281—287.
 216. Ще раз про римську військову присутність у Херсонесі в другій половині III — на зламі IV—V ст. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 83—97.
 217. Римская крепость Харакс // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 176—200.
 218. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III — на рубеже IV—V вв. // Там же. — С. 291—302.
 219. Новая латинская надпись и некоторые вопросы истории Ольвии в середине III в. н. э. // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 239—247 (соавт. В.В. Крапивина).
 220. Новые латинские эпиграфические памятники II — середины III вв. н. э. из Херсонеса, Балаклавы и Харакса // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 220—238.
- 2001**
221. О заключительном этапе античной истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 132—138.
 222. До інтерпретації однієї споруди на території римської цитаделі Херсонеса // Проблеми історії та археології України. — Мат-ли Міжнарод. конф. — Харків, 2001. — С. 61—62.
 223. Бутероль ножен длинного римского меча из Херсонеса // РА. — 2001. — № 2. — С. 122—125 (соавт. И.А. Антонова).
 224. Еще раз по поводу местоположения «канабы» римского гарнизона Херсонеса // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. — Мат-лы Вторых Боспорских чтений. — Керчь, 2001. — С. 47—50.
 225. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2001. — 2. — С. 45—53 (соавт. И.А. Антонова).
 226. Римські терми на території цитаделі Херсонеса Таврійського // Магістеріум. — 2001. — 6. — С. 81—87 (співавт. І.А. Антонова).
 227. Римляне в Криму. О новых сенсационных открытиях // Древний мир. — 2001. — № 1. — С. 34—38.
 228. Об имущественном положении населения Ольвии архаического периода // Ольвия та античний світ. — Мат-ли наукових читань, присв. 75-річчю утворення історико-археол. заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 58—59.
 229. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса // Хсб. — 2001. — 11. — С. 106—115 (соавт. Т. Сарновский, И.А. Антонова).
 230. Женский скульптурный портрет римской эпохи // Древний мир. — 2001. — № 2. — С. 64—67.
 231. Кругла споруда на території римської цитаделі Херсонеса (з приводу інтерпретації) // Військово-історичний альманах. — К., 2001. — 2 (3). — С. 55—57.
 232. Об одном типе боспорских керамических клейм // ВДИ. — 2001. — № 4. — С. 146—149.
 233. О так называемом алтаре на территории римской цитадели Херсонеса // ССПК. — 2001. — 9. — С. 206—208.
 234. New Tombs with Early Christian Murals from the Necropolis of Tauric Chersonesos (Preliminary Note) // TALANTA. — 2000 — 2001. — XXXII—XXXIII. — P. 123—130 (співавт. R. Pillinger).
- 2002**
235. По поводу методики подсчетов численности населения сельской территории Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 84—85.
 236. Armamentarium римского гарнизона Херсонеса // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир

- в период античности и средневековья. — Керчь, 2002. — С. 106—112.
237. О работах в цитадели Херсонеса Таврического в 2001 г. // Археологічні відкриття в Україні 2000 — 2001 рр. — К., 2002. — С. 246—247 (соавт. С.Б. Сорочан, С.Н. Сухинина, А.В. Иванов, Т.Н. Крупа).
 238. Из приводу інтерпретації й датування одного латинського напису з Херсонеса // Археологія. — 2002. — № 1. — С. 132—136.
 239. По поводу интерпретации и датировки некоторых памятников, связанных с римским военным присутствием в Херсонесе Таврическом // ВДИ. — 2002. — № 2. — С. 85—91.
 240. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 102—109 (співавт. Ю.І. Козуб).
 241. Новые материалы к датировке раннехристианской росписи склепов некрополя Херсонеса // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси—Украины. Мат-лы науч. конф. — К.; Судак, 2002. — С. 105—108.
 242. Еще раз по поводу позднескифской государственности // МАИЭТ. — 2002. — 9. — С. 501—518.
 243. Еще раз по поводу интерпретации надгробия солдата Кипрской когорты Луция Волузия из Пантикапея // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 55—57.
 244. Итоги и перспективы изучения римских военных древностей Таврики // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 324—326.
 245. О некоторых особенностях экономического развития Ольвии в I — середине III в. н. э. // Северное Причерноморье в античную эпоху. — К., 2002. — С. 57—66.
 246. Некоторые вопросы истории тавров и Херсонеса в конце II — начале I в. до н. э. // ССПК. — 2002. — 10. — С. 196—215.
 247. Римський слід на Півдні України // Україна incognita. — К., 2002. — С. 20—26.
 248. По поводу этнической принадлежности так называемых votivных плиток фракийского круга из Таврики // Античный мир и археология. — 2002. — 11. — С. 195—199.
 249. Римское военное присутствие в Таврике // Stratum plus. — 2001—2002. — № 4. — С. 8—179.
 250. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 2002. — Vol. 8. — № 3—4. — P. 199—210 (співавт. Yu.I. Kozub).
- 2003**
251. Херсонес—Херсон—Корсунь. Экскурсия через века без экскурсовода. — К., 2003. — 240 с. (соавт. С.Б. Сорочан, Л.В. Марченко).
 252. Римское военное присутствие и население Таврики во II — первой половине III вв. н. э. // Vita Antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 150—166.
 253. О методических вопросах исследования проблемы рабства в античных государствах Северного Причерноморья // Наук. записки істор. факультету ЗДУ. — Запоріжжя, 2002. — 15. — С. 195—205.
 254. По поводу интерпретации одной постройки на территории римской цитадели Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2003. — № 1. — С. 120—130.
 255. Латинские эпиграфические памятники Пантикапея // БИ. — 2003. — 3. — С. 38—48.
 256. По поводу датировки надписи из Преслава с упоминанием Боспорской войны // Там же. — С. 198—203.
 257. О характере боспорского ремесла в эллинистический период // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Мат-лы Четвертых Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 124—132.
 258. О работах в цитадели Херсонеса Таврического в 2002 г. // Археологічні відкриття в Україні 2001 — 2002 рр. — К., 2003. — С. 266 (соавт. С.Б. Сорочан, А.В. Сазанов, Т.Н. Крупа).
 259. О научной этике и статье Р. Карасевича-Щеперского, посвященной римской цитадели Херсонеса // Там само. — С. 267—270.
 260. До історії Тарики II—I ст. до н. е. // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 27—35.
 261. Дві свинцеві пластини із зображеннями дунайського вершника з колекції Національного музею історії України // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 104—109 (співавт. М.Ю. Трейстер, Л.В. Строкова).
 262. Римское военное присутствие и население Таврики во II — первой половине III вв. // Vita Antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 136—152.
 263. Сармати, населения Таврики і Херсонес у I ст. до н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 25—41.
 264. До етнічної атрибуції так званих votivних плиток фракийського кола з Таврики // Магістеріум. — 2003. — Вип. 1. — Археологічні студії. — С. 33—36.
 265. Некоторые итоги археологических исследований римской цитадели Херсонеса // Хсб. — 2003. — 12. — С. 31—68 (соавт. И.А. Антонова).
 266. Рец.: L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov (eds.). Panskoe I. Vol. 1—2. The Monumental Building U 6. Aarhus University Press, 2002. 368 P., 191 Pl. // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 140—146 (співавт. А.В. Буйских).
 267. Еще раз о походе легата Мезии Тиберия Плавтия Сильвана в Таврику // Исседон. — Екатеринбург, 2003. — Т. 2. — С. 155—170.
 268. Некоторые аспекты истории Северо-Западной Таврики в конце VI — на рубеже IV—III вв. до н. э. // ПИФК. — 2003. — XIII. — С. 45—70.
 269. Об одном аспекте греко-таврских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV в. до н. э. // Там же (соавт. Э.А. Кравченко).
 270. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos // Guldager Bilde, J.M. Højte, V.F. Stolba (eds.) The Cauldron of Ariantas.

Studies presented to A.N.Shcheglov on the occasion of his 70th birthday — Aarhus, 2003. — P. 185—195 (співавт. Е.А. Kravchenko).

2004

271. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004. — 312 с.
272. Таврика и Римская империя: римские войска и укрепления в Таврике. — К., 2004. — 232 с.
273. На берегах Боспора Киммерийского. — К., 2004. — 238 с. (соавт. А.С. Русаева).
274. Ще раз о датировке раннехристианской росписи склепа № 1, исследованного в 1998—1999 гг. на территории некрополя Херсонеса // Сугдейский сборник. — К., 2004. — С. 75—82.
275. О характере культа Геракла в Херсонесском государстве в эллинистический период // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., — 2004. — Ч. 2. — С. 131—135.
276. Введение // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — С. 5—28.
277. Основные этапы исторического развития Херсонеса в середине I в. до н. э. — первой половине II в. // Там же. — С. 31—72.
278. Херсонес и римское военное присутствие в Таврике во второй половине II — третьей четверти III вв. // Там же. — С. 73—182 (соавт. И.А. Антонова).
279. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения // Там же. — С. 183—256 (соавт. Д.В. Журавлев, С.Б. Сорочан).
280. Религиозное мировоззрение // Там же. — С. 333—430 (соавт. А.С. Русаева).
281. Историческое развитие Херсонеса в конце III — начале V вв. // Там же. — С. 495—519 (соавт. С.Б. Сорочан).
282. Экономическая жизнь Херсонеса в конце III—VI вв. // Там же. — С. 546—555 (соавт. С.Б. Сорочан).
283. Проникновение и утверждение христианства // Там же. — С. 556—628.
284. Заключение // Там же. — С. 629—646.
285. Фрагмент латинской надписи из Тиры // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 173—176 (соавт. Н.А. Сон).
286. По поводу раннехристианской базилики в Тире // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. — Керчь, 2004. — С. 164—169.
287. О семантике одной группы погребального инвентаря в некрополе Херсонеса эллинистического периода // БИ. — 2004. — 5. — С. 160—176.
288. З приводу інтерпретації однієї споруди, відкритої на території античної Тіри // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 137—145.
289. Работы объединенной археологической экспедиции «Цитадель» в Херсонесе Таврическом в 2003 г. // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 290—302 (соавт. С.Б. Сорочан, Т.Н. Крупа, А.В. Сазанов, А.В. Иванов).
290. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 23—33 (співавт. Ю.І. Козуб).
291. Государственное устройство Херсонеса в конце VI — середине I вв. до н. э. // ДСПК. — 2004. — 11. — С. 344—355.
292. Римские гарнизоны Таврики. Некоторые итоги и перспективы исследований // Памятники Южного берега Крыма: вчера, сегодня, завтра. — Матлы Всеукр. научно-практ. конф., 24—26 апреля 2002 г. — Ялта, 2004. — С. 8—13.
293. Еще раз по поводу интерпретации надписи в честь Агасикла, сына Ктесия (IOSPE, I², № 418) // ВДИ. — 2004. — № 3. — С. 89—99.
294. По поводу некоторых особенностей религиозного мировоззрения жителей Херсонеса Таврического // Проблемы истории и археологии Украины. — Матлы конф. — Харьков, 2004. — С. 50—51.
295. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев, 2004. — 208 с. (соавт. А.С. Русаева).
296. Рец.: С.Ю. Сапрыкин. Боспорское царство на рубеже двух эпох. М.: Наука, 2002. — 272 с. // ВДИ. — 2004. — № 4. — С. 203—207.
297. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // ВДИ. — 2004. — № 4. — С. 166—178 (соавт. В.В. Крапивина).
298. Из истории Северо-Западной Таврики рубежа IV—III вв. до н. э. // ПИФК. — 2004. — Т. 14. — С. 195—208.
299. Two lead Plaques with Depiction of the Danubian Horseman from the Collection of the National Museum of the History of the Ukrain // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 2004. — Vol. 10. — N 1—2. — P. 67—75 (співавт. М. Yu. Treister, L. V. Strokovaya).

2005

300. Боги и герои античного Херсонеса. — К., 2005. — 188 с.
301. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. — К., 2005. — 181 с. (соавт. С.Б. Сорочан).
302. Про характер землеволодіння в Херсонесі Таврійському // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 19—27.
303. Остатки комплекса с апсидой в Тире (к проблеме атрибуции) // РА. — 2005. — № 1. — С. 100—108.
304. Рец.: Масленников А.А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. — Тула, 2003 // РА. — 2005. — № 2. — С. 167—171.
305. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 16—28.
306. Об интерпретации антропоморфных надгробий Херсонеса // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф. — Керчь, 2005. — С. 128—132.
307. Еще раз о демографическом потенциале Херсонеса Таврического в середине — второй половине IV в. до н. э. // БИ. — 2005. — 9. — С. 127—137.
308. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период // МАИЭТ. — 2005. — 11. — С. 31—58.

309. Ще раз з приводу інтерпретації епітафії солдата І Сугамбрської ветеранської когорти з Херсонеса Таврійського // *Археологія*. — 2004. — № 4. — С. 86–88 (співавт. Н.О. Сон).
310. Партенос — верховная богиня Херсонеса // *ССПК*. — Запоріжжя, 2005. — **12**. — С. 202–219.
311. Об особенностях отправления культа Кибелы в Херсонесе Таврическом // *Боспорский феномен. Проблемы соотношения письменных и археологических источников*. — СПб., 2005. — С. 217–221.
312. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса Таврического в 2004 г. // *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* — К., 2005. — С. 283–286 (соавт. С.Б. Сорочан, Т.Н. Крупа, А.В. Сазанов, А.В. Иванов).
313. Латинские лапидарные надписи римской крепости Харакс // *НЭ*. — 2005. — **17**. — С. 55–69.
314. Рец.: Кленина Е.Ю. (при участии В.В. Созник). Керамические сосуды II–III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического). — *Roznai*, 2004. — 113 с., 31 рис., 7 табл. // *Археологія*. — 2005. — № 4. — С. 111–113.
315. Новые надгробия с латинскими эпитафиями из Ольвии // *Исседон*. — 2005. — Т. 3. — С. 177–195 (соавт. Ю.И. Козуб).
316. Введение // *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I в. до н. э.* — К., 2005. — С. 7–28 (соавт. Э.А. Кравченко, А.В. Буйских, М.В. Русяева).
317. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI — середине IV вв. до н. э. // *Там же*. — С. 59–120.
318. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV — в первой трети III вв. до н. э. // *Там же*. — С. 121–208.
319. Херсонес и Северо-Западная Таврика во второй четверти III — первой половине II вв. до н. э. // *Там же*. — С. 209–242.
320. Херсонес во второй половине II — середине I вв. до н. э. // *Там же*. — С. 243–292.
321. Государственное устройство // *Там же*. — С. 293–306.
322. Религиозное мировоззрение // *Там же*. — С. 345–470.
323. Заключение // *Там же*. — С. 521–534.
324. Етнічна історія Південно-Західної та Південної Таврики за античної доби (6 ст. до н. е. — 6 ст. н. е.) // *Етнічна та етнокультурна історія України*. — К., 2005. — С. 149–190.
325. История и методика раскопок античного некрополя Херсонеса Таврического // *Сугдейский сборник*. — К., 2005. — **2**. — С. 67–70.
326. О культе Геракла в системе религиозного мировоззрения населения Херсонесского государства // *Там же*. — С. 70–87.
327. Антична цивілізація в Північному Причорномор'ї // *Археологія України. Навч. посібник*. — К., 2005. — С. 274–343.
328. Про характер контактів Херсонеса і населення Таврики в другій половині III–IV ст. // *Археологія у Києво-Могилянській Академії*. — К., 2005. — С. 126–136.
329. The Crimean Campaign of Tiberius Plautius Silvanus // *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. — Exeter, 2005. — P. 176–180.

2006

330. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. — Керчь, 2006 — 304 с. (БИ. — **12**; соавт. В.Н. Зинько).
331. История изучения сельскохозяйственной округи Херсонеса в конце XVIII — в середине — третьей четверти XX в. // *БИ*. — 2006. — **10**. — С. 295–360.
332. Час будівництва комплексу Західної базилики Херсонеса—Херсона // *Археологія*. — 2006. — № 1. — С. 25–41.
333. Об интерпретации некоторых памятников Маячного полуострова второй половины IV — начала III вв. до н. э. // *БИ*. — 2006. — **11**. — С. 146–162.
334. Изучение сельскохозяйственной округи Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове в 70–80-х гг. XX в. // *Там же*. — С. 331–386.
335. Еще раз об атрибуции подбойных могил некрополя Херсонеса // *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. — Керчь, 2006. — С. 154–159.
336. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського // *Археологія*. — 2006. — № 2. — С. 12–23 (співавт. А.В. Буйських).
337. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // *МАИЭТ*. — 2006. — **12**. — С. 7–42 (соавт. А.В. Буйских).
338. Еще раз о двух «варварских» типах погребальных сооружений в некрополе Херсонеса первых веков н. э. // *Готы и Рим*. — К., 2006. — С. 16–25.
339. Некоторые итоги изучения усадебных комплексов хоры Херсонеса на Гераклеяском полуострове // *БИ*. — 2006. — **13**. — С. 61–79.
340. Круглые постройки на Гераклеяском полуострове. По поводу датировки и интерпретации // *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре*. — К.; Судак, 2006. — С. 145–152.
341. Об интерпретации остатков круглых построек на Гераклеяском полуострове // *ПИФК*. — М.; Магнитогорск, 2006. — Вып. ХУ1/1. — С. 65–87.
342. Некоторые итоги изучения сельскохозяйственной округи Херсонеса Таврического на рубеже XX–XXI вв. // *ССПК*. — 2006. — **13**. — С. 83–117.
343. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов между певкинами и фенами // *Stratum plus*. — 2003–2004. — № 4. — С. 436–468.
344. По поводу методики датировки склепов с раннехристианской росписью некрополя Херсонеса // *РА*. — 2006. — № 4. — С. 131–136.
345. О некоторых особенностях погребального обряда некрополя Херсонеса Таврического классического и эллинистического периодов // *ВДИ*. — 2006. — № 3. — С. 47–60.
346. Из истории Херсонеса и населения Таврики во второй половине III — начале V в. // *Северное*

Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н.П. Сорокиной. — М., 2006. — С. 76–93 (Труды ГИМ, 159).

347. Classical States of the Northern Black Sea Coastland in the Third through the Sixth Centuries A.D. and the Arrival of Christianity // Akten des XIV. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie — Vaticano; Wien, 2006. — S. 809–813 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Archäologische Forschungen. — Bd. 14).

2007

348. Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове: история раскопок и некоторые итоги изучения. — К., 2007. — 318 с.
349. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху (МАИЭТ. — Supplementum 3). — Симферополь, 2007. — 240 с. (соавт. Н.А. Сон).
350. По поводу интерпретации ритуальных конструкций поселения на западном берегу Казачьей бухты в окрестностях Херсонеса // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Святители и сакральные объекты. — Керчь, 2007. — С. 37–45 (соавт. А.В. Буйских).
351. О некоторых особенностях религиозной жизни населения Боспорского царства в первые века н. э. // Там же. — С. 161–165.
352. З приводу теменоса античного поселення на Західному березі Козачої бухти в околицях Херсонеса // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 14–24 (співавт. А.В. Буйських).
353. О семантике надгробных памятников некрополя Херсонеса классического и эллинистического периодов // Научные ведомости Белгородского гос. университета. Серия: история, политология, экономика. — 2007. — № 3 (34). — С. 5–14.
354. Археологическое изучение Херсонеса Таврического и его окрестностей между двумя мировыми войнами (1914–1941 гг.) // БИ. — 2007. — 17. — С. 199–279.
355. Західний Крим // Крижицький С.Д., Зубар В.М., Крапівина В.В. Античні держави Північного Причорномор'я. Україна — хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. — Л., 2007. — С. 412–423.
356. Східний Крим і береги Керченської протоки // Там само. — С. 424–449.
357. Из археологической летописи Херсонеса Таврического: К.Э. Гриневич // МАИЭТ. — 2007. — 13. — С. 401–419.
358. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: тавры и Херсонес // ВДИ. — 2007. — № 3. — С. 87–100.
359. Коропластика Боспора первых веков нашей эры и характер религиозных верований // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — Ч. 1. — С. 99–101.
360. Еще раз о локализации святилища и храма Партенос на Гераклеяском полуострове // Исседон. — Екатеринбург, 2007. — Т. 4. — С. 99–106.
361. Некоторые вопросы интерпретации античной системы межевания земли на территории Европей-

ского Боспора // Древности Боспора. — 11. — М., 2007. — С. 195–207.

362. Tauric Chersonesos : Aspects of Romanization // Une *koinè* pontique. — Bordeaux, 2007. — P. 342–347.
363. Tauric Chersonesus and the Roman Empire // Ancient Greek Colonies in the Black Sea. 2. — BAR. — 2007. — Vol. II. — P. 729–788.

2008

364. Основные этапы археологического изучения памятников на территории цитадели // БИ — 2008. — 19. — С. 156–249 (соавт. С.Б. Сорочан).
365. Херсонес—Херсон—Корсунь: памятник цивилизации // Кузик Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Северное Причерноморье — пространство взаимодействия цивилизаций. — М., 2008 — С. 402–408.
366. Директор Херсонесского музея В.Ф. Смолин // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. — Мат-лы Междунар. конф. — Белгород, 2008. — С. 186–189.
367. Некоторые итоги и задачи изучения Херсонеса // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria. Боспорские чтения, 6. — Керчь, 2008. — С. 123–127.
368. Эпиграфика — главный стержень жизни (памяти Эллы Исааковны Соломоник) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2008. — 3. — С. 384–388 (соавт. А.С. Русяева).
369. Памяти Людмилы Григорьевны Колесниковой // Там же. — С. 396–399 (соавт. А.В. Буйских).
370. Ще раз про мармурові саркофаги Херсонеса Таврійського // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 13–21 (співавт. А.В. Буйських).
371. До 80-річчя з дня народження І.А. Антонової — невтомної дослідниці Херсонеса // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 109–111 (співавт. С.Б. Сорочан).
372. Исследователи Херсонеса: В.В. Борисова // Проблемы истории и археологии Украины. — Мат-лы конф. — Харьков, 2008. — С. 36–37.
373. К проблеме функциональной атрибуции памятников Маячного полуострова // Археологические вести. — 2008. — 15. — С. 91–101 (соавт. А.В. Буйских).

2009

374. Летопись археологических исследований Херсонеса—Херсона и его округа (1914–2005 гг.) — Симферополь, 2009. — 492 с. (МАИЭТ.— Supplementum 6).
375. Некоторые итоги археологического изучения Херсонеса Таврического и его округа в 60-х гг. XX — начале XXI ст. // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — 15. — С. 37–42.
376. Склепи з християнськими розписами некрополя Херсонесу: проблеми датування // Археологія. — 2009. — №1. — С.18–23.
377. Борисфен и некоторые проблемы греческой колонизации Нижнего Побужья // Stratum plus. — 2005–2009. — № 3. — С. 93–113.

Склала Н.О. Сон

МУЛЬТИМЕДІЙНІ ПРОГРАМИ З ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ В.М. ЗУБАРЯ

В.М. Зубар відомий автор численних наукових праць, зокрема й багатьох монографій з археології та давньої історії України. Читачі не могли не звернути увагу на якість, кількість і розмаїття представленого у них ілюстративного матеріалу. Дослідник завжди ретельно добирав ілюстрації, щоб збагатити зміст видань. Із цим прагненням, на нашу думку, пов'язані так звані електронні видання, проте вони менше відомі, як і історія їх створення. Серед них особливе місце посідають кілька мультимедійних проєктів, виконаних на зламі ХХ—ХХІ ст.

Наприкінці 90-х років для археологів України настали доволі складні у різних аспектах часи, зокрема видавництво книжок. Водночас на цей період припадає запровадження та широке використання комп'ютерних технологій, які відкривали небачені раніше можливості, зокрема для публікації результатів досліджень, робили електронні видання якіснішими, привабливішими та доступними не лише для науковців, але й широкого загалу, зацікавлених у вивченні далекого минулого. Саме тоді у наш побут увійшли перші записані на CD енциклопедії, тематичні програми, які репрезентували світову культурну спадщину. Однак тоді в Україні нічого подібного ще не виробляли. Відтак, у деяких науковців з'явилася бажання спробувати створити подібні вітчизняні продукти. У ті роки В.М. Зубар співпрацював з Інститутом пам'яткоохоронних досліджень, у якому було створено відділ, співробітники якого мали займатися, крім іншого, створенням мультимедійних програм¹. Найскладніше було визначитися з напрямками, а, головне, з початковими кроками у цій роботі.

На початку 1998 року було вирішено, що слід починати з навчальних програм з історії для середніх шкіл. І тут придався досвід Віталія Михайловича у створенні підручника з історії стародавнього світу, а, головне, його знайомство з педа-

гогами — від учителів історії до директорів шкіл. Власне, в основу перших розробок якраз покладено саме тексти та ілюстрації щойно виданого підручника, надані його авторами (Бунятян, Зубар, Селіцька 1997). Було відскановано сотні ілюстрацій, зокрема з книжок, які знаходив і приносив В.М. Зубар. Спочатку здавалося, що на CD можна вмістити не лише текст і всі ілюстрації зі згаданого видання, а й набагато більше — скажімо, відеофрагменти, озвучені диктором уривки з текстів давніх авторів. Однак виявилось, що 650 мегабайт замало, аби втілити всі амбітні плани. Крім того, стало зрозуміло, що слід випрацювати саму методику створення мультимедійних програм, адже навіть тематичну літературу в ті роки відшукати було складно. Видання, присвячені цьому питанню, більше уваги приділяли поясненню, що таке сканер (цифрова фотокамера) і як слід із ним працювати, або ж роботі з певними програмними пакетами. Практичний досвід творчих груп тоді доводилося збирати та вивчати, фактично читаючи «між рядками», він лишався таємним ноу-хау успішних виробників мультимедійних програм. Після певних дискусій було вирішено зосередитися на якомусь певному періоді давньої історії, для якого на той час було найбільше зібрано матеріалів.

Завдяки В.М. Зубарю та його науковим інтересам таким періодом був саме Давній Рим. Згодом йому навіть вдалося знайти першого замовника — НВП «Промінь», яке спеціалізувалося на виробництві та поставках різноманітного обладнання для шкіл — від парт до наочності. Керівництво фірми виявило зацікавленість до створення навчальних програм і після відповідної роботи, проведеної за участі Віталія Михайловича, прийняло рішення фінансувати роботу творчої групи у складі двох істориків, двох програмістів та дизайнера.

Праця над першим варіантом програми тривала кілька місяців. В основу поклали текст підручника — тему за темою, доступ до яких давала сторінка «зміст» — за аналогією з паперовою книжкою. Програма складалася з кількох сотень сторінок, з кожної з яких завдяки системі зв'язків можна було миттєво потрапити в інший розділ або довідкову систему. Багато часу піш-

¹ До групи на початковому етапі, окрім В. Зубаря, входили програмісти С. Богданець та М. Корбут, дизайнер М. Бабенко та автор цієї статті. Відомості про усіх учасників проєкту (а їх було більше) та їх особистий внесок зазначено у відповідному розділі програми.

ло на розробку та вдосконалення дизайну, системи зв'язку між сторінками. Тривала робота над наповненням програми відеофрагментами, які слід було вибрати з фільмів та змонтувати. В.М. Зубар зібрав цілу колекцію фільмів з історії Риму, фрагменти з яких ілюстрували окремі теми, переважно з воєнної історії — від «Спартака» і «Даків» до «Колони» і «Клеопатри». Знадобилося кілька сеансів перегляду фільмів, аби відібрати, оцифрувати, а потім змонтувати окремі фрагменти у більш-менш цілісні сюжети — шиккування легіонів із фільму «Спартак» або сцени облоги фортеці з фільму «Даки». Особливо складним виявилось формування кліпу зі сцен морського бою із «Клеопатри». Враховуючи потужність персональних комп'ютерів кінця 90-х років, оцифрування й остаточний запис кліпів міг тривати 10—12 годин.

Паралельно йшла розробка сюжетів з комп'ютерною анімацією, яка мала відтворити дію «римської артилерії» — облогових машин: катапульти і балісти. За малюнками, наданими В.М. Зубарем, було створено анімацію римської балісти, яка «вела вогонь» по стінах фортеці, за якими піднімалися вогонь та дим. Частина анімації, яка пояснювала принцип дії цього пристрою, було навіть вмонтовано у відеокліп, що складався з кадрів фільму «Даки». Слід сказати, що саме частина програми, присвячена римській армії, збирала біля демонстраційного стенду НВП «Промінь» найбільшу кількість глядачів.

За два роки було зроблено дві версії навчальної програми «Давній Рим» — українською та російською мовами. Їх продемонстрували вчителям київських шкіл. Саме тоді розпочалося створення комп'ютерних класів, а деякі школи навіть придбали досить дороге проекційне устаткування. У вихідних даних програми прізвище В.М. Зубаря зазначене, як автора ідеї теми, текстів, підбору матеріалів та наукового консультанта.

Ще більше часу, аніж на створення програми, знадобилося на включення її до «електронних засобів навчального призначення» Міністерством освіти і науки України². Довелося написати не одну пояснювальну записку у відповідь на чис-

² І нині діючим є лист № 1/11-6625, 14.11.2005, Лист, Перелік, Міністерство освіти і науки України «Щодо переліку навчально-наочних посібників, електронних засобів навчального і загального призначення, обов'язкової ділової документації, допоміжних засобів навчання та шкільного обладнання, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2005/2006 навчальному році»

ленні запитання рецензентів. Зрештою, від початку розробки до вказаного листа минуло цілих вісім років! Нині програма все таки потрапила до багатьох шкіл, учні яких отримали можливість не лише гортати сторінки підручника, але і познайомитися з Давнім Римом у більш звичному для сучасних дітей форматі. «Давній Рим» став однією з перших вітчизняних навчальних програм з історії. Співпраця у цьому проекті остаточно переконала В.М. Зубаря у перспективності використання можливостей комп'ютерної техніки в роботі з ілюстративним матеріалом. Саме у ті роки він почав збирати свій величезний електронний архів зображень з археології та давньої історії, який повною мірою було використано для підготовки багатьох друкованих видань.

Робота над програмою показала також, що принаймні один з фахівців-археологів, який працює у складі робочої групи, має хоча б на початковому рівні володіти програмним забезпеченням, необхідним для створення мультимедійного проекту. Так виникла думка підготовки інших мультимедійних продуктів, вже не на замовлення, а на власний розсуд. Роботу розпочали з електронної версії звіту про розкопки склепів з розписами в Херсонесі, до якої увійшло близько 200 кольорових зображень, кресленики, фото знахідок (Відейко 2002). Потім В.М. Зубар запропонував зробити електронну версію книги, яку він написав разом із А.І. Хворостяним (Зубарь, Хворостяный 2000). Паперове видання хоч і мало багато ілюстрацій, але вони були чорно-білі (і не завжди відповідного розміру), хоча у розпорядженні авторів були чудові слайди з краєвидами Херсонеса, знаменитими мозаїками з базилік та іншими цікавими знахідками. Показати це зібрання у всій красі та без жодних обмежень можна було лише в електронному виданні. Маючи досвід співпраці з програмістами та весь необхідний матеріал — тексти й ілюстрації, цю роботу вдалося виконати впродовж кількох місяців. Розроблено було навіть дизайн обкладинки, яку прикрасила одна з мозаїк. Тираж дисків був мізерним — кілька десятків примірників, етикетки видрукували вдома, на принтері. Спроба поширювати книжку в Херсонеському заповіднику була не дуже вдалою, відтак цей проект не став успішним.

Однак В.М. Зубар весь час шукав нові можливості, аби не лише створити, але й цілком офіційно видати CD-диск, присвячений старожитностям Херсонеса та його околиць. Після 2000 р. він співпрацював з університетом у м. Бордо (Франція) і не раз демонстрував ко-

легам створені мультимедійні продукти. Університет узяв на себе фінансування проекту, і в 2001 р. у Франції, тиражем у кілька сотень примірників, офіційно випущено диск, присвячений раннім християнським склепам з Херсонеса (Зубарь, Видейко 2001). Головною темою цієї публікації стали склепи з ранньохристиянськими розписами, виявлені біля Херсонеса і досліджені за участю В.М. Зубаря у 1998—1999 рр. Окрім детального опису, креслеників та фотознімків, на диску представлені також відеозаписи з місця розкопок. Програма, крім нових знахідок, містила інформацію про описані М.І. Ростовцевим ще 1918 р. склепи з розписами. Крім того, на диску знайшлося місце і для короткого путівника по заповіднику та нарису про поширення християнства у Північному Причорномор'ї. В останньому випадку придалися матеріали від попереднього проекту.

Згодом ситуація з публікацією археологічної літератури почала змінюватися на краще. Мультимедійні видання перестали бути дивною, з іншого боку, стало зрозуміло, що робота над їхнім створенням вимагає чимало зусиль. Однак, як і раніше, «паперові» видання в академічному середовищі традиційно вважалися більше престижними і вартими уваги. Обста-

вини склалися так, що подальша робота над мультимедійними програмами завмерла, залишивши по собі кілька незавершених проєктів. Однак зібрані для них матеріали не пропали, а знайшли втілення у нових книжках, які В.М. Зубар видав після 2001 р., зокрема, присвячених історії військової присутності Риму у Тавриці та історії археологічних досліджень в Херсонесі (Зубарь 2001—2002; 2009). Ілюстративний матеріал також було використано у лекціях у Національному університеті Києво-Могилянська академія.

Нині електронні видання стали звичним, навіть буденним явищем, створено навіть спеціальні пристрої для читання їх, зростає число людей, схильних гортати не паперові книжки, а електронні. Не здивувати електронною презентацією на конференції. Науковий архів Інституту археології вже багато років приймає на зберігання разом із роздрукованими електронні версії звітів, записи цифрових фотознімків. На цьому тлі пошуки та розробки десятилітньої давності, можливо, і постають дещо наївними, однак є всі підстави гадати, що вони все ж не втратили своєї актуальності, а, головне, мають певну перспективу.

М.Ю. ВІДЕЙКО

Бунятян К.П., Зубар В.М. Селіцька С.І. Історія стародавнього світу: Пробний підручник для 6 класу середніх загальноосвітніх шкіл. — К., 1997.

Видейко М.Ю. Археологія та давня історія України на CD // Збірник праць першої української конференції ЕВА. — К., 2002. — С. 226—228.

Зубарь В.М. Римское военное присутствие в Таврике // Stratum Plus. — 2001—2002 — № 4. — С. 8—179.

Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914—2005 гг.). — Т. 1., 2. — Симферополь, 2009. (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Supplementum 6).

Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. — К., 2000.

Зубарь В.М., Видейко М.Ю. Склепы с раннехристианскими росписями из Херсонеса. — Бордо, 2001 (CD-ROM).

НАШІ АВТОРИ

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Донбаського державного технічного університету, завідувач Донбаським відділом Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ГРЕЧИШКІНА Марія Вікторівна — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЕЙКГОФ Мартайн — доктор історичних наук, Нідерландський інститут воєнної документації (NIOD)

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОСТЮК Ірина Олександрівна — завідувач сектора реставрації кераміки наукового відділу реставрації Національного музею історії України

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

МИСЬКА Роман Григорович — старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Тустань»

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ПАНАХИД Галина Іванівна — директор картографічного видавництва «ЛІГА Львів»

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

ПРЯХІН Анатолій Дмитрович — доктор історичних наук, професор кафедри археології та історії стародавнього світу Воронежського державного університету, директор Наукового центру Воронежського університету по історіографії вітчизняної археології, Росії

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу античної археології ІА НАН України

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту Передньохазійської археології, Вільний університет (Берлін)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	—	Археологические открытия
БИ	—	Боспорские исследования
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВССА	—	Вопросы скифо-сарматской археологии
ГИМ	—	Государственный исторический музей
ДСПК	—	Древности степного Причерноморья и Крыма
Известия УзФАН	—	Известия Узбекского филиала академии наук СССР
ИИМК	—	Институт истории материальной культуры
КБН	—	Корпус боспорских надписей
КИМ	—	Киевский исторический музей
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСОАМ	—	Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	—	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття й Волині
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НАА	—	Народы Азии и Африки
НГФ	—	Нижний город Фармаковского
НМІУ	—	Національний музей історії України
НМФ	—	Нижнє місто Фармаковського
НО	—	Надписи Ольвии
НЭ	—	Нумизматика и эпиграфика
ОАК	—	Отчеты Императорской археологической комиссии
ПИДО	—	Проблемы истории докапиталистических обществ
РА	—	Российская археология
РЖ	—	Реферативный журнал
СА	—	Советская археология
ССПК	—	Старожитності степового Причорномор'я і Криму.
УІЖ	—	Український історичний журнал
УРЕ	—	Українська радянська енциклопедія
Хсб.	—	Херсонесский сборник
APS	—	Archeologia Polski Środkowowschodniej, Lublin
ACC	—	Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AP	—	Archeologia Polski, Warszawa
AR	—	Archeologické rozhledy, Praha
BPS	—	Baltic-Pontic Studies, Poznań
ESA	—	Eurasia Septentrionalis Antiqua
IOSPE	—	Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
LGPN	—	A Lexicon of Greek Personal Namen
SA	—	Sprawozdania archeologiczne, Kraków
SEG	—	Supplementum Epigraphicum Graecum
SPA	—	Sprawozdania archeologiczne, Kraków
WA	—	Wiadomości Archeologiczne, Warszawa
ZAKS	—	Zeitschriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
ZWAK	—	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej

Н.И. Николаев

Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э.

Николаев, 2008. — 262 с.

Запропонована книжка М.І. Ніколаєва є підсумком його багаторічних творчих пошуків на теренах ольвійської ономастики та просопографії, які базуються на інформації з ольвійських лапідарних пам'яток, графіті та ін. Це не епіграфічне дослідження. В ньому, з епіграфічної точки зору, не порушуються дискусійні питання стосовно різних варіантів редагування окремих клаузул численних документів, варіанти заповнення текстових лакун, характеристика шрифтів, стилів та ін. Враховано, насамперед, наявність пам'яток як таких та присутність в них тих чи інших персонажів, які і є головним об'єктом його дослідження. В основу роботи покладено математичний підхід, застосований до традиційних методів хронографії ольвійської хронології, просопографії та генеалогії.

Базовим документом для дослідження є відомий перелік ольвійських епонімів, виданий В.В. Латишевим (IOSPE, I², 201), що дискутується багато років. Перелік ольвіополітів, що вважався більшістю фахівців діахронним, все ж не залучався для хронологічних розробок і, тим паче, для моделювання на його основі суто ольвійського літочислення. Такі дослідження стали можливими зі знахідкою посвяти Матері богів намісника Мітрідата VI Євпатора Діогена Тієєва (дата можливого переходу Ольвії на Понтійський календар: Крапивина, Дятропов 2005), а також нової посвяти Клеомброта Пантаклова Гераклу (знахідка 1990 р.), що стали своєрідними хронологічними реперами для автора книги. Спираючись на рік Аполлона з декрету на честь амісенського кібернета (IOSPE, I², 35) і орієнтуючись на прийняті датування багатьох інших лапідарних джерел, з'явилася реальна можливість зіставлення ольвійського та сучасного літочислення, а також уточнення хронології відомих ольвійських документів.

З позиції IOSPE, 201 автором змодельовано та частково заповнено своєрідний хронологічний «каркас» ольвійського епонімного літочислення і співставлено з сучасним календарем. Сам принцип подібного заповнення

хронологічних лакун є доволі поширений. Стосовно пізньої історії Ольвії вказаним методом і на скромнішому об'ємі джерел свого часу користувався П.Й. Каришковський, оперуючи загальним переліком імен післягетської Ольвії, особливо підкреслюючи роль перших архонтів, стратегів, жерців та агораномів у посвятах Ахіллу Понтарху, Аполлону Простату, Зевсу Ольвію та Гермесу Агорею (Каришковський 1985; 1993). На жаль, його праця не була доведена до логічного завершення. Крім того, для перших сторіч нової ери відсутній базовий документ, аналогічний IOSPE, 201.

З хронологічних позицій епонімного літочислення автор книжки розглянув генеалогічні гілки основних ольвійських аристократичних родів: Леократидів—Єврисивіадів, Аристократидів—Сократидів, Каллініків, Мольпагорів, Теогейтонів, Нікератів, Агатинів, Батаків, Протогенів—Геросонтів—Геродорів, Пантаклів—Клеомбротів, Метродорів, Діонісіїв та ін., визначив періоди їхньої політичної активності та спадів в державній діяльності, припустив можливі внутрішньородові та міжкланові конфлікти, пов'язав та співвідніс це з синхронною політичною та соціально-економічною історією Ольвійського полісу. Це перша реальна спроба моделювання ольвійського літочислення, яка через дискусії, зміни, доповнення тощо може стати вагомим підґрунтям для подальшого дослідження історії полісу.

Книжку написано на доволі високому науковому рівні, хоча вона і має, на наш погляд, низку прикрих вад. Перш за все, сама побудова монографії є дещо невдала. Головну увагу автор мав приділити базовому документу, на який спирається дослідження — каталогу ольвійських епонімів (IOSPE, 201). Слід було докладно висвітлити історію вивчення цього документа з відповідними посиланнями, навести основні гіпотези інтерпретації пам'ятки та показати її важливість загалом для Ольвійської держави. Натомість безпосередньо каталогу приділено лише три сторінки (Глава II, с. 23—25) і далі, з незначним розривом (с. 34—39), наведено «робочу схему» ольвійського та абсолютного літочислення, запропоновану

автором на його базі. Такий короткий аналіз IOSPE, 201 не дозволяє оцінити вагомість документа в повному обсязі, не кажучи вже про можливість його реконструкції та достатню доказовість аргументації автора на користь запропонованої «робочої схеми».

Замість цього, починаючи з першої глави, йде ознайомлення з новою посвятою Пантакла Клеомбровта та з родом Пантаклів—Клеомбровтів у цілому. Але нова посвята, хоча і має важливе значення, як один з серединних реперів в запропонованій автором хронологічній побудові, все ж є другорядним документом. Це саме стосується й опису роду Пантаклів—Клеомбровтів та продовження знайомства з ним у главі VI. Мимоволі може скластися хибне враження про більш значну та виключну роль цього клану в історії Ольвійського полісу. Життєпис цього роду має бути за хронологією серед інших ольвійських кланів. Інша справа, коли б новий документ було наведено серед низки тих, які стали для автора хронологічними реперами для робочої схеми.

Не загострюючи уваги на кланово-генеалогічних моделях, запропонованих автором, які потребують спеціального аналізу, зупинимось на хронологічних аспектах, яким приділено більшу частину книжки та на яких, власне, базується дослідження. Умовно приймаючи хронологію М.І. Ніколаєва ми, в першу чергу, зіштовхуємося з доволі гострим питанням, яке стосується передатування деяких відомих ольвійських лапідарних пам'яток.

Протягом багатьох років, починаючи з часів видання IOSPE, було майже безапеляційно сприйнято датування документів, запропоновані В.В. Латишевим. На тогочасному етапі дослідження Ольвійської держави та античних міст Північного Причорномор'я не було достатніх аргументів на користь вагомої критики запропонованої хронології лапідарних джерел. У ті роки основним критерієм для датування давньогрецьких написів був палеографічний аналіз відомих традиційних текстових формул, стилю напису та шрифту, характерних для певного часу в тому чи іншому полісі. Суто стилістичний та орфографічний підхід до датування часто-густо міг мимохіть привести фахівців до хибних або сумнівних висновків від самого початку дослідження. Це стосується, приміром, дискусійного питання про час використання в Північнопричорноморських полісах у офіційних державних написах та на побутовому рівні так зв. «лунарної» сігми, що неодноразово заводило в «патову» ситуацію багатьох дослід-

ників, які слідували визнаним догмам. Неузгодженості з трактуванням лунарного шрифту мали наслідком невірне датування у найперших видавців деяких написів — Е.Р. Штерна та В.В. Латишева (Виноградов 1989, с. 255). Слід додати, що палеографічний аналіз не можна використовувати як виключний аргумент для датування епіграфічних документів, оскільки він надає досить широкий хронологічний діапазон. Він може виступати як окреме суттєве доповнення, але аж ніяк не домінянтя при визначенні дати.

Ольвійський епіграфічний лапідарій, що фігурує в IOSPE, практично не підлягав достатньому хронологічному аналізу і пізніше. Традиційні огріхи, характерні для каталога В.В. Латишева, наявні також у корпусі нових ольвійських написів, виданих у 1968 р. під редакцією Т.Н. Кніпович та О.І. Леві (НО). На це звернув увагу у 1980—90-і рр. Ю.Г. Виноградов, який готував перевидання IOSPE з введенням нових документів, поправками та коментарями до відомих. На превеликий жаль, він не встиг завершити вже майже закінчену справу, яку вважав головною свого життя. В дружніх приватних бесідах та листуванні вчений неодноразово повторював: «Довершить бы сие, и можно со спокойной душой на Суд к Создателю».

Лише у 70—80 рр. XX ст., коли розпочались інтенсивні дослідження Ольвії та її сільськогосподарської округи і практично було відновлено історичну періодизацію Ольвійського полісу, проявилось багато хронологічних неузгоджень між історичними процесами, реконструйованими на основі археологічних матеріалів, та датуванням деяких із цих подій, виходячи з прийнятих дат лапідарних джерел. Сама собою з'явилася тенденція до суттєвого «подавлення» або «омолодження» декотрих, іноді найбільш важливих для Ольвії лапідарних документів.

У першу чергу це стосується декрету на честь Протогена Геросонтова (IOSPE, I², 32). Оперуючи повною мірою матеріалами археологічних досліджень, мимоволі уявляєш собі часи другої чверті — середини III ст. до н. е., хоча до недавня більш визнаною датою документа була остання чверть III — початок II ст. до н. е. (Кніпович 1966; Каришковський 1968). Згодом її було уточнено і в остаточному варіанті подано, як останні десятиріччя III ст. до н. е. (Каришковський, Клейман 1985, с. 71). Зазначимо, що встановлення цієї дати базується, в основному, на аналізі історичних колізій у середовищі союзу кельтських племен 278—213 рр. до н. е., в яких дослідники вбачають га-

латів Протогенового декрету. Ю.Г. Виноградов вважав, що вказаний в декреті союз галатів та скірів міг скластися лише наприкінці III ст. до н. е., коли галати дещо втратили свої позиції як самостійна військова сила (Виноградов 1989, с. 182, прим. 16).

В.В. Латишев спочатку відносив час складання декрету до першої половини III ст. до н. е. (Латышев 1887, с. 69—76), пізніше перемістивши його до другої половини сторіччя. Другою половиною III ст. до н. е. датують документ В.М. Отрешко та В.В. Рубан (Отрешко 1982, с. 40; Рубан 1985, с. 43), хоча відчувається з контексту їхніх досліджень, що вони, скоріше не наважуючись на, можливо, недоцільні на той час дискусії з цього приводу, все ж схильні були віднести його видання ближче до середини III ст. до н. е. Якось не узгоджуються з гіпотезою про датування декрету останніми десятиріччями III ст. до н. е. й інші його фігуранти, такі як, скоріш за все, кочовики — скіфи, тісамати, савдарати та особливо осілі мешканці хори Ольвії — ойкети (раби) та мікселіни. Ю.Г. Виноградов, виділяючи основні точки зору з приводу мікселінів та в цілому погоджуючись з тим, що вони складали якусь категорію населення Ольвійської хори, і наводячи власні міркування (Виноградов 1984, с. 66 и сл.; 1989, с. 183, прим. 18), чомусь зовсім не згадав їх при датуванні декрету, концентруючи основну увагу на скіро-галатському союзі.

Більшість поселень хори Ольвії у другій половині III ст. до н. е. припинила існування за винятком деяких, в основному вздовж лівобережжя Бузького лиману (Крыжицкий и др. 1989, с. 100—101; Снытко 1997). Не виключено, що ці поселення, як і аграрні території ближчі до Ольвії, ольвіополіти використовували сезонно (Крыжицкий и др. 1989, с. 101; Снытко 1997а, с. 111). Але можлива кількість мешканців на них на той час навряд чи могла наблизитися до числа 1500 осіб мікселінів декрету (варто додати, що, скоріш, малася на увазі загальна чисельність воїнів загонів, а не всього населення, яке могло складати близько 6000—7500 осіб: Отрешко 1982, с. 40; Крыжицкий и др. 1989, с. 148). До цієї кількості ще слід додати ойкетів, чисельність яких невідома, але була, мабуть, доволі значною, завдяки чому цю категорію населення було згадано в документі. З цього приводу слід зазначити, що, можливо, моя гіпотеза, на відміну від В.М. Отрешка пов'язати мікселінів не з жителями так зв. колективних садиб, а з мешканцями поселень Нижнього Подніпров'я та частково лівого бе-

рега Бузького лиману, є більш аргументованою в географічному та демографічному аспектах: по-перше, це прикордонні райони; по-друге, досі чітко не визначено стосунок цих земель до Ольвійського полісу (Крыжицкий и др. 1989, с. 9), а мікселіни згадуються як союзники ольвіополітів, а не підлегли; по-третє, кількість мешканців на них може цілком співпадати зі вказаним у декреті числом. Але спробу хронологічно адаптувати їх до дати декрету Протогена, запропонованої П.Й. Каришковським та Ю.Г. Виноградовим, не можна вважати зовсім вдалою (Снытко 1994). Вказані осілі категорії населення ольвійського оточення, вірогідніше, треба вбачати серед мешканців ще не покинутої «великої хори» — поселень Нижнього Подніпров'я та, можливо, гирла Тилигульського та Хаджибейського лиманів і Одеської затоки другої чверті — середини III ст. до н. е. Це стосується і кочових скіфів, поховання яких у другій половині III—II ст. до н. е. невідомі в Побузьких та Поінгульських степах. Крім того, і події, пов'язані зі скіро-галатським союзом, слід відносити до ранішого часу, ніж кінець III ст. до н. е. (Бруяко 1999, с. 85).

У всякому разі, більш сприятливим для визначення дати декрету на честь Протогена є хронологічний діапазон від середини III — до початку II ст. до н. е., окреслений дослідниками Ольвії, які вважають його датування дещо суперечливим (Крыжицкий, Крапивіна, Лейпунська 1994, с. 38), який М.І. Ніколаєв доволі обґрунтовано взяв за основу для власного датування пам'ятки. Зазначимо, що цей часовий проміжок для документа прийнято дослідниками Ольвії, які безпосередньо зіштовхнулися з указаними хронологічними неузгодженостями і з цього приводу визначили не конкретні десятиріччя, а майже півсторічний діапазон, залишивши місце для подальших пошуків у цьому напрямі.

У світлі наведеного змодельована суто математичним шляхом дата декрету на честь Протогена як 255 (± 15 років) рік до н. е. (Глава V, с. 111) не є невірогідною. Поза тим, зважаючи на виключне значення документа для історії Ольвії, на наш погляд, крім наведення тексту декрету, його опис слід було доповнити детальним висвітленням коментарів до вказаних у ньому історичних подій на основі і надбань минулих років і сучасних досліджень. З таким додатком аргументація автором своєї гіпотези мала би більш обґрунтований вигляд.

Слід визнати, що спроба моделювання хронології ольвійських лапідарних пам'яток не іс-

ториком, а математиком, має свій позитив. Історикам набагато важче відмовитися від багатьох усталених поглядів, іноді зведених до рангу аксіом, навіть коли вони і викликають деякі сумніви. Висловлюючись алегорично, іноді необхідний «свіжий вітер», аби дещо роздмухати згасле полум'я дискусій. Але у визначенні хронології не слід цілком покладатися на математичний аналіз, щоб не виникла ситуація, аналогічна з численними суто епіграфічними дослідженнями. Тому важливим є комплексний підхід до цієї справи без визначення вирішальної домінанти або визнання за таку за умов відсутності інших можливостей. Щоб запобігти подібних помилок та з огляду на важливість комплексного підходу, визначний історик та епіграфіст сучасності Ю.Г. Виноградов, приміром, багато досліджень здійснив у співавторстві з провідними істориками та археологами — безпосередніми дослідниками пам'яток: С.Д. Крижицьким, В.В. Крапівіною, А.С. Русаєвою, К.К. Марченком, Я.В. Доманським, О.М. Щегловим і М.І. Золотарьовим. Запропоновані М.І. Ніколаєвим зміни деяких дат пам'яток, на перший погляд, є доволі перспективними, але потребують більш аргументованого історичного підтвердження.

Іноді автор занадто захоплюється власними гіпотезами та робить поспішні висновки, не проаналізувавши існуючі погляди з того чи іншого питання. Не охоплюючи весь спектр подібних недоліків, зупинимось на аналізі трактування напису на базі статуї на честь тираноборця (Глава III, с. 62—63). Замість відсутнього у тексті запропонованого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця Єврисивій М.І. Ніколаєв на основі лише власних математичних розрахунків намагається заповнити лакуну іменем Сіріск і здійснює це в категоричній формі, не лишаючи місця будь-яким сумнівам з цього приводу (цим різною мірою «грішить» більшість висновків, що загалом притаманно фахівцям технічної сфери, де необхідна максимальна точність у формулюваннях та визначеннях). Використовуючи запропоновану Ю.Г. Виноградовим дату можливого повалення тиранії як межа V—IV ст. до н. е. (зазначимо, що вона є умовною), Н.І. Ніколаєв випускає з поля зору той факт, що ця дата пізніше була відкорегована самим Ю.Г. Виноградовим, який разом з В.В. Крапівіною встановили новий, умовний хронологічний діапазон — 392—389 рр. до н. е. (Виноградов, Крапівина 1995, с. 75—76). Ціле десятиріччя в контексті цієї гіпотези має вагоме значення та у світлі визначеного самим же

Н.І. Ніколаєвим періоду активної діяльності Єврисивія сина Сіріска як 395—355 рр. до н. е. (с. 62) може мимоволі підтверджувати вірність встановленого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця. Це, тим паче, очевидно, що зазвичай у відомій давньогрецькій практиці подібні радикальні звершення є справою молодих (за винятком зовнішніх втручань у політику полісу за прикладом силового варіанту «насадження демократії» в інших державах з боку Афін), тож у тираноборці краще вбачається Єврисивій, ніж його літній батько Сіріск.

Сказане не виключає можливої участі у тираноборчому процесі самого Сіріска. Скоріше за все, він міг бути навіть ідейним натхненником, довіривши право активних дій своєму синові та його молодим однодумцям, як і його вірогідний прибічник Гекатеон Гікесієв (IOSPE, I², 160), якого Н.І. Ніколаєв наводить на підтвердження своєї версії. Можливо тому, що мудрими радниками молодих були зрілі батьки, справа не завершилася традиційним тиранобвиством, а лише відстороненням від влади та можливим вигнанням тирана і його родини за межі держави. У ольвіополітів того часу був приклад, як безкровно позбутися власного тирана, в особі втікача синопського лідера Тімесілея, його брата Теопрота та, можливо, їхніх родин (Виноградов 1981; 1995, с. 16). Тімесілей та Теопрот з даром політії та ателії, крім того, отримали від ольвіополітів майже перший відомий у грецькій практиці привілей на право придбання землі та дому (ε'υχτησις). Зазначимо, що саме право громадянина в античному розумінні вже обумовлює надання земельної ділянки та її придбання. Ольвіополітами цей *modus* було сприйнято вже протягом IV ст. до н. е., коли серед великої серії проксенійних декретів, де присутня політія, жодного разу не зафіксовано енктесіс (Виноградов 1981, с. 87). Можливо, політія для вказаних персон (а, може, і не тільки для них у ті часи) була дещо обмеженою через різні обставини. По-перше, ольвіополіти на той час через відсутність так зв. «великої хори» самі були обмежені в земельних угіддях, розташованих лише довкола міста, по-друге, вигнанці були зовсім небідними людьми та мали кошти для придбання землі, чим скористались ольвіополіти для поповнення державної скарбниці, і, по-третє, Тімесілей та Теопрот фактом купівлі землі, навіть володіючи правами громадянства, самі хотіли надати послугу новій батьківщині (скоріш це була не єдина послуга з їхнього боку). Принаймні додатковий привілей енктесісу підкреслює основну спрямованість

подальшої діяльності новоприбулих. Відійшовши від активної політики та придбавши землю, екс-тирани на новому місці зайнялися господарством (Виноградов 1989, с. 111). Висилаючи власного тирана, правління якого, вірогідно, не було таким вже й жорстким, ольвіополіти залишили йому шанс піти аналогічним шляхом (можливо, навіть не через офіційне вигнання, а через якийсь інший варіант безконфліктного виїзду за межі полісу з родиною та без конфіскації рухомого майна).

Відзначимо також, що, встановлюючи ім'я тираноборця, Ю.Г. Виноградов спочатку не планував особливо загострювати увагу на конкретному імені (див.: Виноградов 1989, с. 142; в реконструкції напису біля імені Єврисивій стоїть знак запитання), а хотів лише підкреслити цим доповненням головну роль представників роду в указаних політичних діях та загалом у появі протягом IV ст. до н. е. цілого клану Єврисивіадів. Тим не менш, на підтвердження імені тираноборця як Єврисивія Ю.Г. Виноградов навів ще два документи, де, безперечно, це ім'я пов'язано з культом Зевса Елевтерія, та навіть припустив можливість надання вдячними громадянами Ольвії Єврисивію Сіріскову довічного сакрального титулу жерця бога-визволителя (Виноградов 1989, с. 147). Фактом наявності культу Зевса Елевтерія Ю.Г. Виноградов підкреслює реальність політичних подій, пов'язаних з усуненням від влади тирана, спираючись на аналогічні приклади з античної практики, та ще раз підтверджує вірність досліджень К. Раафлауба щодо усунення тиранічних режимів у контексті культу Зевса (Raaflaub 1985, S. 126—135, 138).

Не достатньо обґрунтованою є критика Н.І. Ніколаєва і на адресу Ю.Г. Виноградова стосовно популярності імені Єврисивій у класично-еліністичний період (Глава III, с. 63—65; Глава VIII, с. 203). Наводячи свої аргументи на користь того, що ім'я Єврисивій дуже рідко трапляється в ольвійських написах IV—I ст. до н. е., Н.І. Ніколаєв переважно спирається на каталог ольвійських епонімів (IOSPE, 201), де ім'я Єврисивій згадано лише чотири рази. Це можна пояснити тим, що більшість представників роду на той час, скоріше, традиційно виконувала функції жерців Зевса, успадкувавши справу своїх достойних прасурів. Не є вдалим і приклад з іменем Гікесій з роду Пантаклів—Клеомбротів, яке, на відміну від імені Єврисивій, зафіксовано в каталозі 10 разів. Представники клану, прасури яких, можливо, брали участь у боротьбі з тиранією —

мається на увазі Гікесій Гекатеонов (IOSPE, 160), якого автор, всупереч погляду А.С. Русяєвої, яка вважає цей персонаж представником роду Єврисивіадів (Русяєва 1992, с. 214), відносить до роду Пантаклів—Клеомбротів (Глава VI, с. 155—158) — не обов'язково, як Єврисивіади, у яких культ Зевса впродовж всієї історії Ольвії був гентильним (Виноградов 1989, с. 136, 147—148; Русяєва 1994, с. 49), могли бути жерцями Зевса чи займати інші посади, тому частіше виконували функції жерців-епонімів при храмі Аполлона Дельфінія. Виходячи з цього, на наш погляд, не зовсім коректно з боку Н.І. Ніколаєва вишукувати «сумнівність» популярності імені Єврисивій, спираючись на каталог (IOSPE, 201). Зазначимо також, що популярність імені Єврисивій серед представників клану навіть у римські часи є додатковим підтвердженням правоти Ю.Г. Виноградова стосовно особи тираноборця, славне ім'я якого частіше наслідують його нащадки. У відомих ольвійських документах I—II ст. носії імені Єврисивій та їхні діти (не враховуючи інших можливих представників роду Єврисивіадів та його побічних гілок) 14 разів засвідчені на вищих державних посадах у складі колегій архонтів та стратегів (Карышковский 1993, с. 86—95). Вкажемо також на відсутність імені Сіріск серед членів родини Єврисивіадів того часу. Як тут не згадати початкові рядки перекладу Ю.Г. Виноградова епіграми невідомого ольвійського поета, викарбованої на базі статуй тираноборця: «Тысячелетнее время позаботилось, чтобы воистину (не) канула в Лету (слава подвигов Еврисивия ?)» (Виноградов 1989, с. 142).

Не можна прийняти і тезу про сумнівність всенародної поваги до Єврисивія з боку ольвіополітів на тій підставі, що всі документи Леократидів—Єврисивіадів першої половини IV ст. до н. е. мають приватний характер (Глава III, с. 65). По-перше, ці документи не є суто приватними, а офіційно-приватними. Між цими поняттями є суттєва різниця. Посвяти та статуї, виготовлені власним коштом окремих осіб (можливо, навіть за гроші, отримані від держави як винагороду за корисні вчинки) та фіаситів, встановлювали з ухвали демосу на теменосі біля храмів, а не біля власних будинків та домашніх вівтарів. Інша справа, що в них лише іноді та ненароком згадувався цей самий демос. Встановлення цих монументів супроводжувалося різними масовими заходами. По-друге, такий характер має більшість аналогічних документів часів ранньої ольвійської демократії з дещо аристократичним забарвлен-

ням, яке проявляється в підкресленому «меценатському» підході до державних та культових справ з боку знатних кланів.

Не є суттєвим і критичний додаток двох графіті, що підтверджують існування в Ольвії імені Єврисивій вже у VI та V ст. до н. е. (Глава III, с. 64), на які не звернув уваги Ю.Г. Виноградов. Зазначимо, що ці написи мали не офіційний, а дійсно приватний характер. Можливо, Ю.Г. Виноградов занадто категорично висловився з приводу допоки невідомого у V ст. до н. е. імені Єврисивій, але у вказаному контексті він, перш за все, досліджував клан Єврисивіадів з позиції причетності його до культу Зевса Елевтерія та через покоління — Зевса Сотера (Виноградов 1989, с. 147—148), а не займався пошуками коріння появи осіб, які носили це ім'я. Він зовсім не ставив під сумнів можливості у подальшому більш ранніх згадок у писемних джерелах носіїв імені Єврисивій, тому М.І. Ніколаєву, на наш погляд, не варто було приділяти цьому таку прискіпливу увагу.

Безперечно, вірно міркуючи з приводу зв'язку першого, відсутнього в тексті каталога (IOSPE, 201), імені епоніма з моментом усунення тиранії та встановлення демократичного устрою (Глава II, с. 38; Глава III, с. 63), М.І. Ніколаєв мав враховувати, що час тих подій є дуже умовним. Тож запропонована автором дата введення епонімату Аполлона Дельфінія як 401 р. до н. е. є дуже ризикованою з огляду на те, що може бути відсунена і на десятиріччя раніше, і на десятиріччя пізніше та загалом мати майже 20-річний діапазон.

Крім того, необачно було з боку М.І. Ніколаєва заповнювати відсутні перші рядки каталогу, керуючись лише власним відчуттям та на підставі перехрещення гіпотетичних хронологічних інтервалів, використовуючи таку ж гі-

потетичну циклічність висуванців з того чи іншого роду на посаду жерця-епоніма, іменами Сіріска батька Єврисивія та Гікесія Гекатеонова (Глава III, с. 63; Глава VI, с. 156—157). Навіть коли перший з них, згідно версії автора, і був тираноборцем, а другий — його прибічником, це не є вирішальним аргументом, що вони могли бути першими епонімними жерцями храму Аполлона Дельфінія. Тираноборцю та прибічнику, у контексті їхніх особистих конкретних заслуг перед полісом, більше б личила посада першожерців Зевса Елевтерія, ніж обов'язок верховного культового служителя у храмі глави Пантеону. Навіть лише «приз» за скоєне в грошовому еквіваленті та встановлення статуй на їхню честь (Виноградов 1989, с. 145) за згодою вдячних громадян могли задовольнити амбіції тираноборців. Отриманням великої грошової винагороди від держави за тираноборство Ю.Г. Виноградов доволі обґрунтовано пояснює наміри честолобного, який відчуває себе боржником перед державою, Єврисивія справедливо (δίκαιως) використати отримані гроші на проведення будівельних робіт (будівництво башти?) на захист вільної батьківщини та водночас для слави його надійного божественного захисника — Зевса Елевтерія (Виноградов 1989, с. 146—147).

Незважаючи на всі недоліки, поява книги М.І. Ніколаєва є досить знаковою для подальшого вивчення історії Ольвії. В усякому разі, автором запропоновано хоча і дещо умовне, але суто ольвійське епонімне літочислення, розроблене на ґрунті існуючих на сьогодні епіграфічних джерел, нумізматичних тощо. Безумовно, що математично визначений хронологічний «каркас» потребує більш обґрунтованого історичного аналізу, який, власне, і не входив до завдання автора.

І.О. СНИТКО

Бруйко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (Четыре концепции кризиса) // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—91.

Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65—90.

Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культовое единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Материалы Междунар. научной конф. «Межполисные отношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика. Политика. Культура». — Севастополь, 1995. — С. 5—56.

Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. — Там само. — С. 69—78.

Каришковський П.Й. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — 21. — С. 95—105.

- Карышковский П.О.* Новые данные по эпиграфике и просопографии Ольвии в первой половине II в. н. э. // Проблемы исследования Ольвии. — Тезисы докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 34—35.
- Карышковский П.О.* Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993 — № 1. — С. 73—96.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Книпович Т.Н.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149.
- Крапивина В.В., Диатроптов П.Д.* Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. — 2005. — № 1. — С. 63—67.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крижицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—46.
- Рубан В.В.* Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—45.
- Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева Г.С.* Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44—57.
- Снытко И.А.* Еще раз о миксэллинах ольвийского декрета в честь Протогена // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Тез. докл. Междунар. конф., посвященной 95-летию со дня рождения проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1994. — С. 175—178.
- Снытко И.А.* К вопросу о причинах прекращения жизни на хоре Ольвии во второй половине III в. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 244—248.
- Снытко И.А.* О памятниках хоры Ольвии позднеэллинистического времени (к вопросу проблемы кризиса полиса) // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. — Тез. докл. Междунар. научной конф. — Севастополь, 1997а. — С. 110—112.
- Raaflaub K.* Die Entdeckung der Freiheit. — München, 1985.

Надійшла 20.08.2009